

लघुकाशिका

(...नीयाष्टकस्य काशिकावृत्तेः सरलसंस्करणम्)

प्रथमो भागः

—जयदत्तशास्त्री

प्रकाशकः—
श्री जयदत्तशास्त्री 'उप्रेती',
जोशीमठ, चमोली।

मुद्रकः
श्री रामलाल शास्त्री
सुप्रभातम् प्रेस,
वाराणसी

लघुकाशिका

प्रथमो भागः

(भारतशासनप्रदत्तार्थिकसाहाय्येन प्रकाशितः)

रचयिता :—

प्राचीनव्याकरण-दर्शनाचार्यः पं० जयदत्तशास्त्री (उप्रेती)

श्रीबदरीनाथ-वेद-वेदाङ्ग-महाविद्यालयः

ज्योतिर्मठः (उत्तराखण्डः)।

—:o:—

प्रथमावृत्तिः १०००

संवत् २०२६ वि०

सन् १९६९ ई० ।

मूल्यम्—

समर्पणम्

साहित्याचार्य-काव्यतीर्थ-एम० ए० इत्युपाधिभाजां
पूज्यपादानां गुरुवर्य्याणां श्रीमतां वीरेन्द्र
शास्त्रि (अग्निहोत्रि) महाभागानां
करकमलेषु
येषां
प्रसादादेवान्ते-
वासितां प्राप्याहमादौ देव-
वाणीमध्येतुं प्रवृत्तोऽभवमग्रे च
तत्राऽध्ययनाध्यापनादिक्षमतां प्राप्नुवम् ।

भूमिका

"श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्यः प्रयोगेणाऽभिज्वलित आकाशदेशः शब्दः।" (महाभाष्यम्) इत्यत्र शब्दस्य यत्स्वरूपं व्याख्यातं भगवता भाष्यकारेण तस्य माहात्म्यमेवमुक्तमाचार्य्येण भर्तृहरिणा—

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥" (वाक्यपदीयम्) इति। एते शब्दा एव लौकिकैः केनचिन्नियमविशेषेण वाक्ये प्रयुज्यमाना भाषापदभाजो भवन्तीत्यतिरोहितं मनीषिणाम्। संस्कृतभाषा विश्वस्य भाषासु स्वीयमद्वितीयं स्थानं बरिभर्ति। यद्यप्यनेककारणैस्तादृशः प्रचारोऽस्या अद्यत्वे न विद्यते यादृश इदानीन्तनानां हिन्दी-आंग्लप्रभृतिभाषाणामस्ति, तथापीयं सर्वथा सर्वदा च समर्थैव तिष्ठति; कदाचिदपि संसाराल्लयं न गच्छति। काऽप्यपूर्वताऽस्यां विद्यते। अहो! वहूनि रत्नानि खल्वस्यां सन्ति येभ्यः समाजः सदैव स्पृहयति। अद्भुतानि सुभाषितरत्नानि, विविधा विद्याः, (यास्वाध्यात्मिकी मूर्धन्यतमाऽस्ति) सुखसमृद्धिशालिनः समाजस्य, मनुष्याणामैहिकामुष्मिकक्षेमाऽभ्युदयस्य चोत्तमोपाया यादृशा अत्र विहिता विद्यन्ते तादृशाः क्वापि न दृश्यन्ते। अतो 'यदिहास्ति तदन्यत्र, यन्नेहास्ति न तत् क्वचिद्' इत्युक्तिः संस्कृतभाषासाहित्यविषये सुतरां सङ्गच्छते। अतो वै आत्मनः परस्य वा कल्याणमीप्सुभिरवश्यमेषा पठनीयासम्भाषणीया च।

परस्सहस्त्रवर्षप्राक्तनीयं भाषा भारतीयैः पण्डितैः केनोपायेनाद्यपर्यन्तं याथातथ्यतः सुरक्षिता? तदेतत् को जानाति? प्रधानोपायस्त्वत्राध्ययनाध्यापनसम्प्रदायाऽनवच्छेद एव। संस्कृतमध्येतुं गतेषु द्वित्रेषु सहस्रा

वेदेषु पाणिनीयाष्टाध्यायी (व्याकरणशास्त्रग्रन्थः) यथाऽऽश्रयं लब्धवती जनौघे न तथाऽन्यः कश्चिद् ग्रन्थः। न चेन्महर्षिः पाणिनिरष्टाध्यायीं तदानीं प्राणेष्यत् नतरां खलु संस्कृतमद्य यावज्जीवितुं प्राभविष्यत्। अतोऽत्र कथने नास्ति कोऽपि सन्देहः पक्षपातो वा यत् संस्कृतभाषायाः (वैदिकलौकिकोभयविधायाः) संरक्षणार्थ महत्तमः प्रयासस्तत्र भगवतः पाणिनेराचार्य्यस्यैव। एवं स्थिते सर्वे वयं कारुणिकेन तेन मुनिना अनुगृहीताः स्मः।

तस्याचार्य्यस्य पञ्चधाभिन्नेष्वष्टाध्यायीधातूणादिगणलिंगानुशासनपाठेषु नैकैराचार्य्यैस्तदर्वाग्भूतैर्भाष्यवृत्त्यादिरूपेण व्याख्याग्रन्था विरचिताः। तेषु तत्र भवान् पतञ्जलिर्मुनिर्महाभाष्यस्य, कात्यायनो मुनिश्च वार्त्तिकानां प्रणेतारौ मूर्धन्यौ बभूवतुः। तदनु कुणिश्वोभूतिप्रभृतिभिराचार्य्यैरष्टाध्यायीवृत्तयः प्रणीताः। किन्तु ताः करालेन कालेनाऽकालेऽकरुणं कवलिता इत्यतो नाममात्रमेतेषां स्मर्यते। ततश्च वाक्यपदीयमहाभाष्यटीकादिग्रन्थकृद्भर्तृहरिराचार्य्यः, काशिकावृत्तिकृतौ जयादित्यवामनावाचार्य्यौ च प्राचीनाः वैयाकरणाः। एतैः सर्वैः पाणिनिपद्धत्या व्याकरणाध्ययनस्य प्रचारः कृतः। अत उत्तरं व्याकरणे प्रक्रियाग्रन्थानामाविर्भावोऽभूत्। तत्र धर्मकीर्तेः रूपावतारः, रामचन्द्रस्य प्रक्रियाकौमुदी भट्टोजिदीक्षितस्य सिद्धान्तकौमुदी च निदर्शनानि। एतैर्नवीनैराचार्य्यैर्व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनपरम्परा परिवर्तिता। व्याकरणं सरलतरमभूत्वा दुरूहं क्लिष्टतरञ्चाभवत्। पाठस्य यः क्रमोऽष्टाध्याय्यामासीत् स तेषां ग्रन्थानामाविर्भावात् शनैः शनैः रसातलं प्राप्नोत्। सिद्धान्तकौमुद्यां अतिशयेन प्रचारादष्टाध्यायी लुप्तेवाभूत्। तत्र मुख्यं कारणमेतदासीत् कौमुद्यां तत्तत् प्रयोगसिद्धये समाश्रितसूत्राणामुपरि यावृत्तयो लिखितास्तासु सूत्रान्तरेभ्योऽनुवर्तमानानां पदानामधिकारानुवृत्तिप्रदर्शनं नैव कृतः। तस्य कालान्तरेऽयं परिणामोऽभूद्यदनपेक्ष्याऽष्टाध्यायीति कृत्वाऽध्येतारस्तां त्यक्तवन्तः। ततश्चेदमनिष्टं फलमभूद् यत्

सूत्रघोषणेन सह सूत्रार्थघोषणमप्यनिवार्यं जातम्। एवं चतुर्गुणः श्रमश्चतुर्गुणश्च समयस्तत्रापेक्ष्यो भवतीत्यनुभवसिद्धं तदध्यायिनाम्। हा हन्त! क्वाल्पमात्रालाघवं (प्रयत्नाल्पत्वेन ज्ञानाधिक्यम्) पुत्रोत्सवतुल्यं मन्यन्तेस्म प्राचीन-वैयाकरणाः, क्व न्वेतत् प्रयत्नाधिक्यं ज्ञानाल्पत्वं च सञ्जातम्। एतस्य कुप्रभावः समग्रसंस्कृताध्ययनोपर्यापतितः। रटनस्य महाकष्टमनुभूय केचन मध्ये एवाध्ययनाद् विरमन्ति, केचन व्याकरणं त्यक्त्वा विषयान्तरमनुप्रविशन्ति, अन्ये तु दूरत एव सस्कृतं नमस्कृत्य ततो निवर्तन्ते। अष्टाध्याय्यीपद्धत्या व्याकरणाध्ययने तु छात्राणामल्पः प्रयासो बहुबोधश्च भवति। तत्र सूत्राण्येव कण्ठस्थान्यपेक्ष्यन्ते। छात्राणां सूत्रार्थकरणसामर्थ्यं गुरुः पदच्छेदविभक्तिसमासाऽनुवृत्त्युदाहरणद्वारा सुगमतयोत्पादयति। एवं शीघ्रमेव ते विदितवेदितव्याः सञ्जायन्ते। अन्यान्यपि बहूनि प्रयोजनान्यनया पद्धत्या सिध्यन्ति तानि यथावसरं व्याख्यास्यन्ते।

अष्टाध्याय्यध्ययनस्येदं वैशिष्ट्यं प्रथमतोऽस्मिन् युगे प्रज्ञाचक्षुः श्रीमत्स्वामिविरजानन्दः सरस्वती स्वीयाऽमलया कयाचित् प्रज्ञयाध्यापनकालेऽन्तेवासिनां समक्षं प्रकटीचकार। तेषु स्वामी दयानन्दः सरस्वती गुरुवचनं युक्तियुक्तं मत्वा तत्प्रचाराय कटिबद्धो बभूव। भाषणोपदेशनपाठशालास्थापनादिकार्य्यैः सहाष्टाध्यायीभाष्यं वेदाङ्गप्रकाशञ्च व्यरचयत्। ततस्तच्छिष्यपरम्परायां श्रीमद्ब्रह्मदत्तो जिज्ञासुर्वाराणस्यां पाणिनिमहाविद्यालयस्य उद्घाटनेन तत्राध्यापनेन, अष्टाध्यायीप्रथमावृत्तिप्रभृतिग्रन्थानां निर्माणेन च व्याकरणाध्ययनस्य प्राचीनशैलीमग्रेसारितवान्। अस्यामेव शृङ्खलायां महामहोपाध्यायाः श्रीगोपालशास्त्रिमहाभागाः 'दर्शनकेसरी'त्युपाधिभाजः पाणिनिप्रबोध-पाणिनिप्रशस्ति-पाणिनीयनाटकादिग्रन्थानां निर्माणेनानेकवर्षैरष्टाध्यायीपद्धत्या वाराणस्यामिह ज्योतिर्मठे चाध्यापनेनैनत् कार्य्यमुन्नयन्तितराम्। अस्य ग्रन्थस्य निर्माणेऽपि तेषामेव प्रेरणाऽऽधारभूता।

तदत्र प्राचीनव्याकरणविषये वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयेन मध्यमायाश्चतुर्षु खण्डेषु 'काशिका' निर्धारिताऽस्ति। तत्र प्रतिखण्डं काशिकाया द्वौ द्वावध्यायौ नियतौ स्तः। सैषा काशिकावृत्तिर्यद्यपि सूत्रार्थं सम्यग् विवृणोति उदाहरणप्रत्युदाहरणशङ्कासमाधानादिभिः, तथापीदानीन्तनानां छात्राणां तत्र प्रवेशो नास्ति खलु सुकरः। यतो हि यस्मिन् काले सा विरचिता तस्मिन् संस्कृतस्य भूयान् प्रचार आसीदस्मिन् देशे, अद्यत्वे तु न तथा। तद्विपर्यासश्चैव दरीदृश्यते। संस्कृतं क्लिष्टा दुरूहा भाषेति प्रवादिनस्तदध्ययनात् पलायन्ते। अतो वै कश्चन सरलः सुगमश्च मार्गोऽन्वेष्टव्य इति कृत्वेयं लघुकाशिकानाम्नी सूत्रवृत्तिः काशिकाऽऽधारेण निर्मिताऽस्माभिर्यस्यायं प्रथमो भागोऽध्यायद्वयात्मकश्छात्राध्यापकानामध्ययनाध्यापनसौकर्याय प्रस्तुतोऽस्ति। यदि पाठकालोचका लेखकस्योत्साहं वर्द्धयिष्यन्ति तर्ह्यवशिष्टभागा अपि शीघ्रं प्रकाशमेष्यन्तीत्याशास्यते।

यद्यपीयं वृत्तिः प्रायेण परीक्षार्थिछात्राणामुपयोगाय निर्मिताऽस्ति तथापि सर्वः संस्कृतं पिपठिषुर्जनोऽस्माद् ग्रन्थाल्लाभान्वितो भवितुमर्हतीत्यस्माकं विश्वासः। अस्यां काशिकातो यद् वैशिष्ट्यं तदिह निर्दिश्यते—

(अ) काशिकायां सूत्राणां पदच्छेदसमासानुवृत्तयः सर्वत्र न प्रदर्शिताः। परन्त्विह प्रायशः प्रतिसूत्रं पदच्छेदविभक्तिसमासानुवृत्त्यर्थोदाहरणानि विशदं लिखितानि। एतान्येव प्राधान्येन परीक्षायां प्रष्टव्यानि भवन्ति। उदाहरणानि तु सर्वत्र काशिकाया एव गृहीतानि।

(इ) अधिकारानुवृत्तिविषयेऽस्माभिः 'स्वरितेनाधिकारः' (अष्टाध्यायीसूत्र १-३-११) इत्येतत्सूत्रानुसारेण कार्यं कृतम्। सूत्रस्थस्य यस्य यस्य पदस्य यत्पर्यन्तमधिकारोऽनुवृत्तिर्वा गच्छति तस्य तस्यादिस्वरोपरि स्वरितचिह्नमङ्कितं, तत्समत्तं चाऽधिकारावधिनिर्देशोऽपि सूत्रसंख्या-

प्रदानेन कृतः। यथा (१) "वृद्धिरादैच्" (१-१-१)-३। (२) "अदेङ् गुणः" (१-१-२)-३। यत्रैकस्मात् सूत्रात् पदद्वयं पदत्रयं वोत्तरत्र सूत्रेष्वनुवर्त्तते तत्रानुवर्त्तमानानां पदानामादिवर्णोपरि स्वरितचिह्नमासज्य तत्समकमधिकाराद्यधिनिर्देशोऽपि तथैव कृतः। यथा-(१) "इको गुणवृद्धी" (१-१-३)-६। (२) "तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः" (१-४-१०२) १०३। यत्र पुनः सूत्रेऽधिकृतानां पदानामधिकारावधिरन्यश्चान्यश्च तत्रावधिनिर्देशोऽपि यथाक्रमं पृथक् पृथक् कृतः। यथा-(१) "उपसर्जनं पूर्वम्" (२-२-३०)-३१,-३८। (२) "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ" (२-४-३२)-३४,-३४,-३३, ३३। यत्र सन्ध्यादिनाऽस्पष्टं संदिग्धं वा स्वरितचिह्नं तत्र तद् व्याख्यानान्निश्चेतव्यम्; यथा 'इदमो०' इत्यत्रैव सूत्रे।

(उ) उदाहरणानां सिद्धावपेक्षितानि सर्वाण्यावश्यकसूत्राणि तत्तत्कार्याणि च लिखितानि। सिद्धिदानस्येदं प्रयोजनमस्ति यत्स्वाध्यायकाले छात्राणां तत्तदुदाहरणसिद्धये सम्बन्धिसूत्रान्वेषणे काचिद्बाधाऽसौविध्यं वा मा भूदिति। ये त्वत्राक्षिपन्ति 'छात्राणामुपरिसिद्धिर्भाररूपातो न साऽऽवश्यकीति' तान्प्रति ब्रूमः-समुत्तीर्णप्रथमपरीक्षाकाश्छात्राः किञ्चिदधीतव्याकरणा वा पूर्वमध्यमायाः प्रथमवर्षे ग्रन्थमिमं पठिष्यन्ति। तेषां मनसि तावत् सिद्धिकरणसंस्कारः पूर्वकक्षातः किञ्चित् तिष्ठत्येवातो नास्ति सिद्धिपठनं भाररूपमिति।

(ऋ) यत्र महाभाष्यादिग्रन्थेभ्यो विरोधो वैशिष्ट्यं वा क्वचिद् विद्यते तत्राधस्ताट्टिप्पण्यां विवरणं दत्तमस्ति।

(लृ) यत्र सूत्रस्य पदयोः पदेषु वा सन्धिर्नदृश्यते तत्र पदच्छेदः सूत्र एव स्फुटो निगदव्याख्यातश्चेत्यतः पृथक्त्वतो न प्रदर्शितः पिष्टपेषणवद्वैयर्थ्यापत्तेः।

(ए) उदाहरणसिद्धये सङ्गृहीतेषु सूत्रेष्वष्टाध्यायीतः सूत्रसंख्या लिखि-

ताऽस्ति येन सूत्रस्थविषयवैशिष्ट्यादिकं झटिति बुद्धिमधिरोहेत्। इयं सूत्रसंख्याऽस्माभिः काशिकाऽऽधारेण लिखिताऽस्ति अतः क्वचित् संख्याभेदं दृष्ट्वाऽलक्षणत्वाऽऽशङ्का न कार्य्या। एतादृशेषु स्थलेषु सर्वदा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः कर्त्तव्या।

(ओ) यतो ह्ययं ग्रन्थः काशिकायाः प्रथमावृत्तिं (सूत्रपदच्छेदविभक्तिसमासानुवृत्त्यर्थोदाहरणमात्रम्) लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तोऽस्ति, अतोऽत्र द्वितीयावृत्त्यपेक्षं प्रत्युदाहरणशङ्कासमाधानादिकं नोपन्यस्तम्। गणपाठवार्तिकपाठश्चैवं ग्रन्थविस्तरभयान्नात्रोल्लिखितः।

कृतज्ञताप्रकाशनम्

अस्य ग्रन्थस्य प्रणयनेऽनेकस्थलेषु मया पातञ्जलमहाभाष्यकाशिकावृत्तिव्यतिरिक्तं काशिकाया न्यासपदमञ्जरीटीकयोः, सिद्धान्तकौमुदी-स्वामिदयानन्दप्रणीताष्टाध्यायीभाष्य-पं० ब्रह्मदत्तजिज्ञासुप्रणीताष्टाध्यायीभाष्यं (प्रथमावृत्ति) प्रभृतिग्रन्थानां च साहाय्यं गृहीतमतः कृतज्ञोऽस्मि तत्तद्ग्रन्थकृद्विदुषाम। अथ च गुरुवर्य्यान् महामहोपाध्यायान् व्याकरणसाहित्यदर्शनशास्त्रपारंगतान् पूज्यपादान् तत्र भवतः श्रीगोपालशास्त्रिदर्शनकेसरि महाभागान् प्रति भूयोभूयः कृतज्ञतां निवेदयामि यदेतेषामेव कृपाकटाक्षेणास्य ग्रन्थस्य रचनायां सोत्साहमहं प्रावर्त्तिषि।

मत्कृते त्वर्थाभावादस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनमसम्भवमासीत्। तत्र भारतशासनस्य शिक्षामन्त्रालयो महत्या कृपयैतस्य प्रकाशनार्थांशिकानुदानं स्वीकृतवान्, तदाधारेणैवास्य मुद्रणमारब्धम्। अत एतत्साहाय्यस्य कृते शिक्षामन्त्रालयाधिकारिभ्योऽपि भूयसो धन्यवादान् वितरामि। आशासेऽपेक्षितानुदानधनं तेऽचिरेणैव प्रदायानुग्रहीष्यन्ति मामिति।

पुस्तकमिदं वाराणस्यां 'सुप्रभातम् प्रेम' इत्याख्ये मुद्रणालये श्रीमतां रामलालशास्त्रिमहोदयानां पर्यवेक्षकत्वे मुद्रितम्। यद्यपि नैककारणैरस्य प्रकाशने

विलम्बः सञ्जातस्तथापि धन्यवादार्हा एते महानुभावा यदेतेषां सौजन्येन सुप्रयासेन च प्रकाशमागत एष ग्रन्थः। यत्ने कृतेऽपि मुद्रणादिदोषा अवशिष्टा एव, तथापि प्रतिपुस्तकं तेषां मार्जनस्य प्रयत्नश्चकरिष्यते। पुनरपि तासां त्रुटीनां कृते पाठकमहोदयान् क्षमां याचे। आशासे आगामिसंस्करणे सर्वास्त्रुटयोऽपनेष्यन्तेति।

यद्यनेन ग्रन्थेन छात्रादीनां स्वल्पोऽपि लाभो भवेत्तर्हि सफलमात्मनः श्रमं मंस्ये। अष्टाध्यायीक्रमेण व्याकरणाध्ययनाध्यापनपक्षपातिनां विदुषां प्रयत्नपरम्परायामयं ग्रन्थोऽपि किमप्युपयोगिस्थानमुपैष्यति, पिपठिषुभ्यश्छात्रवृन्देभ्योऽध्यापकेभ्यश्च रोचिष्यते, संस्कृतमहाविद्यालविश्वविद्यालयेषु गुरुकुलेषु चास्य प्रचारो भविष्यतीत्याशासानो विरमति बहुवक्तव्यात्।

विदुषां वशंवदः—

जयदत्तशास्त्री (उप्रेती)

प्रा० व्याकरण-दर्शनाचार्य्यः,

श्री बदरीनाथ वेदवेदाङ्ग-महाविद्यालयः

ज्योतिर्मठः (उत्तराखण्डः)

गुरुवासरः

आश्विनी पूर्णिमा सं० २०२३ वि०

३० सितम्बरसन्, १९६६ ई०

शुभाशंसा

श्रीजयदत्त उप्रेतिना प्राचीनव्याकरण-दर्शनाचार्य्येण अल्मोड़ानिवासिना वर्त्तमानकाले श्रीबदरीनाथ-वेद-वेदाङ्ग-महाविद्यालये प्रधानव्याकरणाध्यापकेन सरलतया लिखिता लघुकाशिकाऽद्य मया साद्यन्तमवलोकिता। पुस्तकमिदं पूर्वमध्यमापरीक्षार्थिनां छात्राणां कृते लिखितमस्ति। यतो हि तत्र परीक्षायां प्रथमावृत्तिमात्रो ग्रन्थभागो निर्धारितोऽसोऽभावोऽस्ति। तावान् भागश्छात्राणां कृते सुदुर्लभ आसीदद्य तु ग्रन्थेनानेन दूरीकृतोऽभूत्।

ग्रन्थस्यास्य वैशिष्ट्यं तु स्वयं ग्रन्थकृता भूमिकायां निबद्धमस्ति। तत्र विषये मे नास्ति बहुवक्तव्यस्य प्रयोजनम्। अहन्तु ग्रन्थस्यास्य सारल्यमपूर्वं सूत्रानुवृत्तिप्रकारं समासादिनिर्देशं सूत्रवृत्तिनिर्माणेन सहोदाहरणप्रयोग-साधन प्रक्रियां च विलोक्य चमत्कृतोऽस्मि, यल्लघुकाशिकेति ग्रन्थनामसमन्वयता ग्रन्थकृता महानुपकारः सम्पादितः प्राचीनव्याकरणाध्यायिनां परीक्षार्थिनाम्।

ग्रन्थमिममधीत्य छात्रा व्याकरणरहस्यज्ञाः स्युरिति स्फुटं प्रतीयते। सम्प्रति पाणिनीयव्याकरणस्याध्ययनं लघुकौमुदीसिद्धान्तकौमुदीमार्गेण यद् भवति तद्धि व्याकरणाध्ययने बहुकाठिन्यमासञ्जयति, यतो हि सूत्रेण सह सूत्रवृत्तिघोषणं तत्रावश्यकम्। नव्यव्याकरणाध्येतारश्छात्राः क्रमसूत्राध्ययनं कर्त्तुं न पारयन्ति। तत्र सूत्रक्रमं विहाय लक्ष्यप्राधान्यं विन्यस्य ते ग्रन्था विनिर्मिताः सन्ति। मया हि बहुशः पाणिनीयप्रशस्तिप्रभृतिपुस्तकेषु साम्प्रतिकनव्यव्याकरणाध्ययनाध्यापनदोषः प्रदर्शितो विद्यते। तथाहि मयाऽत्रेहापि निर्दिश्यते—

"निष्क्रमा पाठरीतिः कथञ्चालिता, बालबुद्धि 'हलन्त्यम्' पुरोग्राहिता।
वृत्तिघोषः स्मृतिं नाशयत्यादितः, कूपमण्डूकतामर्पयत्यन्ततः ॥१॥
काठिन्यवृद्धिः क्रमसूत्रलोपान्मेधाविनाशोऽपि च वृत्तिघोषात्।
हा ! निष्क्रमा रीतिरभूतपूर्वा महर्षिशिक्षोत्तमसस्यदूर्वा" ॥२॥ इत्यादि।

तत्रैव महर्षिपाणिनिनिबद्धसूत्रक्रमानुसारम् (पाणिनीयाष्टकक्रमेणेति यावत्) अध्येतारश्छात्रास्तु स्वल्पप्रयासेनैव व्याकरणमर्मज्ञा जायन्ते। तेषां मेधावृद्धिस्तथा भारतीयसमाजशास्त्रावगतिश्च भवति-इत्यादि बहुविषयज्ञानेन सहैव स्वयं सूत्रवृत्तिनिर्माणप्रतिभाप्रकर्षश्चोपलभ्यते। इत्याद्यपि तत्रैव विवृतं विद्यते। तथाहि—

"पाणिनेः पद्धतिर्माङ्गली सम्मतावृद्धिरादैजङ्गे ! वृद्धिरादौ मता।
तद्दिशा पाठको वृद्धिमासेवते शीघ्रमेवार्षबुद्धिः सुधीर्जायते ॥१॥
समाजशास्त्रावगतिर्भवेदितस्तथेतिहासादिनयादि बुध्यते।
न केवलेयं पद्धसिद्धिसंहिता द्विजत्वसम्पादनसञ्चिकाद्भुता ॥२॥

इत्येवं मया बहुत्र स्वग्रन्थेषु नव्यव्याकरणाध्ययने दोषाः, प्राचीनव्याकरणाध्ययने गुणाः प्रदर्शिताः सन्ति। ते तु तत एव ज्ञेयाः। सर्वप्रथमं प्रक्रियाग्रन्थनिर्माता बौद्ध-महापण्डितो धर्मकीर्तिस्तु पदे पदे पाणिनिमुनिमनुसरति; सूत्रवृत्तिनिर्माणे सूत्रक्रममुपदिशति। स हि पाणिनीयाष्टकघोषणानन्तरमेव स्वीयं रूपावतारग्रन्थं पठितुं पाठयितुञ्चानुजानाति। नास्ति तस्याष्टाध्यायी-घोषणनिषेधे तात्पर्यम्। प्रत्युत सोऽष्टकघोषणनिदानमेव रूपावतारमर्मज्ञत्वं निर्दिशति। इयं दोषबहुलाऽवैज्ञानिकी च नव्यव्याकरणाध्यापनपद्धतिर्विनाऽष्टकघोषणं सूत्रवृत्तिघोषणपूर्विका तु अग्रे समागत्य नव्यव्याकरणाध्यापकपण्डितप्रमादता प्रचलितेति प्रतिभाति।

अस्तु, सम्प्रति श्रीजयदत्त उप्रेतिमहोदयेनेमां पाणिनीयपद्धतिं समुद्धरता तत्र सारल्यं सौविध्यञ्चानयता व्याकरणाऽध्येतॄणां छात्राणां महानुपकारः कृत इति भूयो भूयस्तस्मै साधुवादं वितीर्य्य विरमति विस्तरात् प्राचीन-व्याकरणपद्धतेः सेवकोऽयम्—

श्री गोपालशास्त्री (दर्शनकेशरी)

सौ० १४।४।२०२३ वै० प्रधानाचार्य्यः, श्रीबदरीनाथ-वेदवेदाङ्ग

२९-९-१९६६ ई०) महाविद्यालयस्य, ज्योतिर्मठस्य

।:०:—

ओ३म्

लघुकाशिका

यस्माज्जन्मधृति प्रणाशनमपि प्राप्नोति विश्वं जडं,
यस्मात्प्राणिति वर्धते ह्यपचितिं चाप्नोति प्राणीपुनः ।
यस्मात्कर्मसु कौशलं कुशलिनः काङ्क्षन्ति कार्ये रताः,
तं देवं सतत नतोऽस्मि नितरां संवित्सुशान्तिप्रदम् ॥ १ ॥
पाणिनीयप्रकारेण परीक्षोत्तरणार्थिनाम् ।
प्रथमावृत्तिबोधाय कृतेयं लघुकाशिका ॥ २ ॥
बालेभ्योऽसुगमां वीक्ष्य काशिकां वृत्तिमंशतः ।
सरलीक्रियते साद्यं प्रीयताम् परमेश्वरः ॥ ३ ॥

(प्रतिज्ञा-सूत्रम्)

अथ शब्दानुशासनम् ॥ १ ॥

अथ शब्दोऽधिकारार्थः। शब्दानामनुशासनं शब्दानुशासनम् । कर्मणि षष्ठी । व्याकरणशास्त्रमारभ्यते इत्यर्थः ।

(अक्षरसमाम्नायः)

अ इ उ ण् ॥ २ ॥

अ इ उ इत्येतान् वर्णान् क्रमेणोपदिश्यान्ते णकारमितं करोति पाणिनिराचार्यः प्रत्याहारार्थम् । तेन 'अण्' प्रत्याहारो गृह्यते 'उरण् रपरः' (अ० १-१ ५१) इति सूत्रे ।

ऋ ऌ क् ॥ ३ ॥

ऋ ऌ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ककारमितं करोति । तेन

अक्, इक्, उक्, इत्येते प्रत्याहारा गृह्यन्ते यथासंख्यम् 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६-१-१०१) 'इको गुणवृद्धी' (१-१-३) 'उगितश्च' (४-१-६) इत्यादिसूत्रेषु।

ए ओ ङ्॥ ४॥

ए ओ इत्येतौ वर्णावुपदिश्यान्ते ङकारमितं करोति। तेन एङिति प्रत्याहारो गृह्यते 'एङि पररूपम्' (६-१-९४) इत्यादौ।

ऐ औ च्॥ ५॥

ऐ औ इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते चकारमितं करोति। तेन अच् इच् एच् ऐच् इति चत्वारः प्रत्याहारा गृह्यन्ते 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (१-१-५७) 'इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च' (६-३-६८) 'एचोऽयवायावः (६-१-७८) 'वृद्धिरादैच्' (१-१-१) इत्यादिषु सूत्रेषु।

ह य व र ट्॥ ६॥

ह य व र इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते टकारमितं करोति। तेन अट् प्रत्याहारो गृह्यते 'शश्छोऽटि' (८-४-६३) इति सूत्रे। हादिष्वकार उच्चारणार्थः।

लण्॥ ७॥

ल इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते णकारमितं करोति। तेन अण् इण्, यण् इति त्रयः प्रत्याहारा गृह्यन्ते 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' (१-१-६९) इण्कोः (८-३-५७) 'इको यणचि' (६-१-७७) इत्यादिसूत्रेषु।

ञ म ङ ण न म्॥ ८॥

ञ म ङ ण न इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते मकारमितं करोति। तेन अम्, यम्, ञम्, ङम्, इति चत्वारः प्रत्याहारा गृह्यन्ते क्रमेण "पुमः खय्यम्परे" (८-३-६), 'हलो यमां यमि लोपः' (८-४-६४)

'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' (८-३-३२), 'ञमन्ताड्डः, (उणादि सूत्र १-१-१४) इत्येषु सूत्रेषु ।

झ भ ञ् ॥ ६ ॥

झ भ इत्येतौ वर्णानुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते ञकारमितं करोति । तेन 'यञ्' इत्येकः प्रत्याहारो गृह्यते 'अतो दीर्घो यञि' (७-३-१०१) इति सूत्रे ।

घ ढ ध ष् ॥ १० ॥

घ ढ ध इत्येतान् वर्णानुपदश्य पूर्वांश्चान्ते षकारमितं करोति । तेन झष, भष्, इत्येतौ प्रत्याहारौ गृह्येते 'एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः, (८ २-३७) इत्यत्र सूत्रे ।

ज ब ग ड द श् ॥ ११ ॥

ज ब ग ड द इत्येतान् वर्णानुपदिस्य पूर्वांश्चान्ते शकारमितं करोति तेन अश, हश्, वश, झश्, जश्, बश्, इति षट् प्रत्याहारा गृह्यन्ते 'भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि' (८-३-१७), हशि च (६-१-११४), नेड्वशिकृति' (७-२-८), 'झलां जश, झशि' (८-४ ५३), एकाचो बशो भष्०' (८-२-३७) इत्येतेषु सूत्रेषु ।

ख फ छ ठ थ च ट त व् ॥ १२ ॥

ख फ छ ठ थ च ट त इत्येतान् वर्णानुपदिश्यान्ते वकारमितं करोति । तेन छव इत्येकः प्रत्याहारो गृह्यते 'नश्छव्यप्रशान्' (८ ३-७) इति सूत्रे ।

क प य् ॥ १३ ॥

क प इत्येतौ वर्णावुपदिश्य पूर्वांश्चान्ते यकारमितं करोति । तेन यय, मय्, झय्, खय्, इति चत्वारः प्रत्याहारा गृह्यन्ते 'अनुस्वारस्य ययि

पर सवर्णः, (८-४-५८) 'मय' उञो वो वा (८-३-३३), 'झयो होऽन्यतरस्याम्, (८-४-६२), पुमः खय्यम्परे' (८-३-६) इत्येषु सूत्रेषु।

श ष स र् ॥ १४ ॥

श ष स इत्येतान् वर्णानुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते रेफमितं करोति। तेन यर, झर, खर् चर्, शर्, इति पंच प्रत्याहारा गृह्यन्ते 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' (८-४-४५), 'झरो झरि सवर्णे' (८-४-६५), खरिच' (८-४-५५), 'अभ्यासे चर्च' (८-४-५४) 'शपूर्वा खयः' (७-४-६१), इत्येतेषु सूत्रेषु।

ह ल् ॥ १५ ॥

ह इत्येकं वर्णमुपदिश्य पूर्वाश्चान्ते लकारमितं करोति तेन अल् हल्, वल्, रल्, झल् ,शल्, इति षट् प्रत्याहारा गृह्यन्ते 'अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' (१-१-६५), 'हलोऽनन्तराः संयोगः' (१-१ ७), लोपो व्योर्वलि, (६-१-६६), 'रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च' (१-२-२६), शल इगुपधादनिटःक्सः' (३-१-४५), इत्येषु सूत्रेषु।

एकस्माण्णङटव्वर्वा द्वाभ्यां षत्रिभ्यः एव कणमाःस्युः।
झयौ चयौ चतुर्भ्यां रः पञ्चभ्यःशलौ षड्भ्यः॥
इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहाराः। 'ञमन्ताड्डः' इति
पूर्वोक्तं प्रत्याहारञ्चोपयुज्य सर्वेऽते द्वाचत्वारिंशत् (४२) भवन्ति।

इत्यक्षरसमाम्नायः।

—०—

'—काशिकायां तु 'एकस्मान्ङञणवटा' इति पाठः सोऽत्रास्माभिः परिवर्तितः सूत्रानुपूर्वीदर्शनात्।

लेखकः—

अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः

वृद्धिरादैच् (१-१-१)

वृद्धिः। आदैच। आच्, ऐच्,-आदैच[1] (समाहारद्वन्द्वसमासः)। आ ऐ औ इत्येते वर्णा वृद्धिसंज्ञा भवन्ति। सैषा संज्ञा तद्भावितानामतद्भावितानाञ्च। तद्भावितानां तावत्-आश्वलायनः, ऐतिकायनः। अश्वला इतिक शब्दाभ्यां 'नडादिभ्यः फक (४-१-९९) इति गोत्रापत्ये फक्प्रत्ययः। 'किति च' (७-२-११८) इत्याद्यज्वृद्धिः। तदानीमेवेदं सूत्रमुपतिष्ठते कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम। तत्र स्थानसाम्याद् अकारस्य आकारः, इकारस्य च ऐकारः। 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम' (७-१-२) इति फस्यायनादेशः। यचिभम् (१-४-१८) इति भसंज्ञा। 'यस्येति च' (६-४-१४८) इत्यलोपः। कृत्तद्धितसमासाश्च (१-२-४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः सौ विभक्तौ रुत्वे विसर्गे च सिद्धं रूपद्वयं औपगवः, औपमन्यवः। उपगोरपत्यम्। उपमन्योरपत्यमिति विग्रहे 'तस्यापत्यम्' (४-१-९२) इत्यणि, तद्धितेष्वचामादेः (७-२-११७) इत्युकारस्य वृद्धिः। तत्र स्थानसाम्यात्

---

[1]—अत्राथवत्त्वादुर्भक्त्पुत्पत्तौपदत्वे 'चोः कुः' इति प्राप्त कुत्व भसंज्ञया बाध्यते। भसंज्ञा च 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इत्यनेन 'छन्दस्व पुनश्छन्दांसि सूत्राणि भवन्ति' इति वचनात्। उद्देश्यमनुद्दिश्य विधेयमुदीरयेदिति नियमादुद्देश्यबोधकादैच्छब्दस्य (संज्ञिनः) पूर्वप्रयोग कर्त्तव्य आसीत्। किन्तु विधेयबोधकसंज्ञावाचकस्य वृद्धिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः कृतः। स च मंगलार्थः 'माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते' (महाभाष्यम्) इत्यादि-वचन-प्रामाण्यात्। केषाञ्चिन्मते त्रिपदमिदं सूत्रं वृद्धिः। आत् ऐचः। इति।

उकारस्यौकारः। ओर्गुणः (६-४-१४६) इति भस्यांगस्य गुणः एचोऽयवायावः' (६-१-७८) इत्यवादेशः। अतद्भाविता नां खल्वपि-शालीयः, मालीयः। शालामाला शब्दाभ्यां 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धन्' (१-१-७३) इति वृद्धसंज्ञावशाद् 'वृद्धाच्छः' (४-२-११४) इति छः प्रत्ययस्तस्य पूर्वसूत्रेण ईयादेशः। शेषं पूर्ववत्। अन्वर्थसंज्ञेयं वर्द्धनं वृद्धिरिति अ इ उ ऋ लृवर्णा वृद्धिं प्राप्य क्रमेण आ ऐ औ आर, आल भवन्ति।

अदेङ् गुणः (१-१-२)

अदेङ्। गुणः। अच्च एङ् च अदेङ् (समाहारद्वन्द्वः) अ ए ओ इत्येते वर्णा गुणसंज्ञा भवन्ति। तरिता, चेता, स्तोता। (तॄप्लवनसतरणयोः), चिञ् (चयने), ष्टुञ् (स्तुतौ) इत्येभ्यो धातुभ्यस्तृन्तृचतासिषु प्रत्ययेषु परतः सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७-३-८४) इत्यंगस्य गुणः। 'उरण् रपरः' (१-१-५१) इति रपरत्वम्। तत्र ऋकारस्य गुणे अर्, इकारस्य एकारः, उकारस्य च ओकारः प्रकृतसंज्ञासूत्रेण 'स्थानेन्तरतमः (१-१-५०) इति परिभाषासूत्रेण च भवन्ति। तद्भावितानामिमान्युदाहरणानि। पचन्ति जयन्ति, (अहं) पचे। डुपचष् (पाके), जि (जये) इत्याभ्यां धातुभ्यां झीट्-प्रत्यययोः परतः शपि विकरणेऽनुबन्धलोपे झस्यान्तादेशे, इट्प्रत्ययस्य टेरेत्वे च सति 'अतो गुणे' (६-१-९७) इति पररूपैकादेशः। तदेतान्यतद्भावितोदाहरणानि। इयमप्यन्वर्था गुणयतीति गुणः। इ उ ऋ लृ वर्णा गुणिताः सन्तः क्रमेण ए ओ अर् अल् भवन्ति।

इको गुणवृद्धी (१-१-३)

इकः। गुण-वृद्धी। गुणश्च वृद्धिश्च गुणवृद्धी (इतरेतरद्वन्द्वः) द्वन्द्वे घि (२-२-३२) इति वृद्धेः पूर्वनिपाते प्राप्ते 'धर्मादिषूभयं पूर्वं'

निपतीति वार्त्तिकात् (२-२-३४) गुणशब्दस्य पूर्वनिपातः साधुः। परिभाषासूत्रमेतत् स्थानिनियमार्थम्। गुणवृद्धि स्वस्वसंज्ञया विधीयमाने इक एव स्थाने भवतः। 'गुणः स्याद्' 'वृद्धिः स्यादिति' यत्रोच्यते तत्रेक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते इत्यर्थः। तरति, नयति, भवति। तृ, णीञ् (प्रापणे) भू (सत्तायाम्) इत्येभ्यः शपि सार्वधातुकेऽङ्गस्य गुणो विधीयमान इक एव स्थाने भवति। अकार्षीत् अहार्षीत्, अचैषीत् अनैषीत्, अलावीत्। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (७-२-१) इति वृद्धिर्विधीयमाना डुकृञ् (करणे) हृञ् (प्रसह्यकरणे) चिञ्, णीञ्, लूञ् (छेदने) इत्येषामिक एव स्थाने भवति।

न धातुलोप आर्धधातुके (१-१-४) —६

न। धातुलोपे। आर्धधातुके। धातोर्लोपोयस्मिन् तदिदं धातुलोप[१] तस्मिन् (बहुव्रीहिः) आर्धधातुकनिमित्ते धातुलोपे सति प्राप्ते गुणवृद्धी न भवतः। लोलुवः, पोपुवः, मरीमृजः। पुनः पुनर्लुनातीति। लोलूयते लोलुवः। पुनः पुनः पुनाति (पूञ्=पवने) पोपुवः। पुनः पुनर्मार्ष्टि (मृजूष्=शुद्धौ) मरीमृजः। लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि विहिते 'यङोऽचि च' (२-४-७४) इति यङो लुकि कृते तमेवाच मार्धधातुकमाश्रित्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७-३-८४) मृजेर्वृद्धिः (७-२-११४) इति प्रसज्यमाने गुणवृद्धौ प्रकृतसूत्रेण प्रतिषिध्येते। सन्यङोः (६-१-९) इति द्विर्वचनम्। गुणो यङ्लुकोः (७-४-८२) इत्यभ्यासस्य गुणः। रीगृदुपधस्य च (७-४-९०) इति रीगागमः।

१—अत्रावयवार्थेषष्ठी। तेन धातोरितिपदेन धात्ववयवस्येत्यर्थो गृह्यते।

क्ङिति च (१-१-५)

क्ङिति । च । गच, कच, ङ्च,=क्ङः१ । इच्च इच्च इच्च=इतः सरूपाणामेकशेष एक विभक्तौ (१-२-६४) इत्येकशेषः । क्ङ इतो यस्य स क्ङिन् तस्मिन् (द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः) । तेन 'इकोगुणवृद्धी नेत्यनुकृष्यते क्ङिन्निमित्तके येगुणवृद्धी इक स्थाने प्राप्नुतस्ते न भवतः । चितः, चितवान् । स्तुतः, स्तुतवान् । भिन्नः । भिन्नवान । मृष्टः, मृष्टवान् । चिञ् ष्टुञ्, भिदिर्-(विदारणे) मृजूष् इत्येतेभ्यः 'निष्ठा' (३-२-१०२) इत्यादिना विहितयोः क्तक्तवतुप्रत्यययोरार्धधातुकत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७-३-८४), 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७-३-८६), 'मृजेर्वृद्धिः' (७-२-११४) इत्येतैः प्राप्ते गुणवृद्धी कित्वादनेन प्रतिषिध्येते । चिनुतः, चिन्वन्ति मृष्टः मृजन्ति । सार्वधातुकमपित् (१-२-४) इति तसादिप्रत्ययानां ङित्वाद् गुणवृद्धिप्रतिषेधः । भूष्णुः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (३-२-१३६) इति गिति प्रत्यये च गुणप्रतिषेधः ।

दीधीवेवीटाम् (१-१-६)

दीधीङ् च वेवीङ् चेट् च=दीधीवेवीटस्तेषाम् (इतरेतरद्वन्द्वः) दीधीङ् (दीप्तिदेवनयोः) वेवीङ् (वेतिनातुल्ये) इत्येतयोर्धात्वो-

१—'अत्र खरि च' (८-४-५५) इत्यनेन गकारस्य ककारे परतश्चर्त्वात् ककारः मध्यस्थककारस्य ङकारे परतो 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा' (८-४-४५) इति ङत्वम् । ततो 'हलोयमां यमिलोपः' (८-४-६४) इति मध्यङकारस्य लोपे 'क्ङौ' इति रूपम् । सूत्रभंगभयात् पुनरनुनासिकलोपो नेत्येकः पक्षः । क्क्ङिति च' द्विककारको निर्देश इति द्वितीयः पक्षः । गिन्निर्देश एव नास्ति 'ग्लाजिस्थश्चक्स्नुः' (३-२ १३९) इत्यत्राकारस्य प्रश्लिष्टः-निर्देशात् स्थास्नुरिति सिद्धेरित्यपि केचित् । तथा ह्याह न्यासे जिनेन्द्रबुद्धिः 'तस्माद् ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरित्याकारप्रश्लेषः कृतः । क्स्नु प्रत्ययान्तस्य तिष्ठते राकार एव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति तन्मा भूदित्येवमर्थः । ततश्च तेनैव सिद्धत्वात् स्थास्नुशब्दस्याकिञ्चित्कर मिह गकार श्लेषवर्णनमिति" (न्यासः ११५) ।

रिटश्च इकः स्थाने प्राप्ते गुणवृद्धी प्रतिषेध्येते। अक्ङिद्विषयार्थ आरम्भः। आदीध्यनम् आवेव्यनम्। (श्वः) कणिता, रणिता। आदीध्यकः आवेव्यकः। ल्युट्तास्योरार्धधातुकत्वात् "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" (७-३-८४) इति प्राप्तो गुणः, ण्वुलो णित्वात् अचोञ्णिति (७-२-११५) इति प्राप्ता वृद्धिश्च प्रतिषिध्यते।

हलोऽनन्तराः संयोगः (१-१-७)

हलः। अनन्तराः। संयोगः। न विद्यतेऽन्तरं येषां तेऽनन्तराः (बहुव्रीहिः)। अनन्तरा अतज्जातीयैरज्भिरव्यवहिता हलः संयोग संज्ञा भवन्ति। अग्निरिति ग्नौ। अश्व इति श्वौ। कर्णइति र्णौ। इन्द्रश्चन्द्रो मन्द्र इति न्द्रः। उष्ट्र इति ष्ट्रः। हल इत्येकशेषोऽत्र द्रष्टव्यः। हल् च हल् च=हलौ। हल् च हल् च हल् च=हलः। हलौ च हलश्च=हलः इति। तेन द्वयोर्बहूनां च संयोगसंज्ञा सिद्धा भवति। संयोग इत्यन्वर्थ-संज्ञा संयोजनम् संगमनं (व्यञ्जनानां) संयोग इति। तथ ह्युच्यते-"संयोगस्तु व्यञ्जनसन्निपातः (शौनप्रातिशाख्यम्) (१-१-७) इति।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (१-१-८)

मुखनासिकावचनः। अनुनासिकः। मुखञ्च नासिका च=मुखनासिकम्। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य सेनाङ्गानाम्' (२-४-२) इत्येकवद्भावः। ईषद्वचनम्=आव-चनम्। आवचनम् चावचनं च आवचनम्। मुखनासिकमावचनं (किञ्चिन्मुखवचनं-किञ्चिन्नासिकावचनं) यस्य वर्णस्य स मुखनासिकावचनः (द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः) अथवा मुखेनसहिता नासिका मुखनासिका तयोच्चारितो वचनः (वर्णः) मुखनासिकावचनः (तत्पुरुषः) सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति। अभ्र आँ अपः (ऋग्वेदः) (५४८-१) गभीर आँ उग्रपुत्रे, चन आँ इन्द्रः। "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" (६-१-१२६) इत्यचिपरत आङोऽनुनासिकत्वं प्रकृतिभावश्च। अन्वर्थेयमपि संज्ञा-अनुगतो नासिकामनुनासिक इति।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् (१-१-९)   -१०

तुल्यास्यप्रयत्नम् । सवर्णम् । आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः (सप्तमी-तत्पुरुषः) तुल्य आस्यप्रयत्नो यस्य (वर्णस्य) तत्तुल्यास्यप्रयत्नम् (बहुव्रीहिः) तुल्य आस्ये (मुखे ताल्वादिस्थाने) प्रयत्नो येषां वर्णानां ते परस्परं सवर्णसंज्ञा भवन्ति । स्पृष्टेषत्स्पृष्टसंवृतविवृतेषद्भेदात्पञ्च आभ्यन्तरप्रयत्ना अत्राश्रीयन्ते । तत्र स्पर्शानां कादिमपर्यन्तानां पञ्चवर्गाणां स्पृष्टः प्रयत्नः । अन्तस्थानां यवरलानामीषत्पृष्टः प्रयत्नः । ऊष्मणां शषसहानामीषद्विवृतः प्रयत्नः । स्वराणमकारादि-औकारान्तानां विवृत एव संवृतस्त्वकारोह्रस्वः । विवार संवारश्वासनादघोषाघोषाल्पप्राणमहाप्राणभेदादष्टौ बाह्यप्रयत्नाः । तत्र वर्गाणां प्रथमतृतीयौ यणश्च ल्पप्राणाः, द्वितीय-चतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः । खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च, हशः संवारा नादा घोषाश्च वर्गाणामुच्चारणायाष्टौ स्थानानि भवन्ति । "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ।" तत्र अकुहविसर्जनीयानां स्थानं कण्ठः, इचुयशानां तालु, उपूपध्मानीयानामोष्ठः, ऋटुरषाणां मूर्धा, लृतुलसानां दन्ताः- वकारस्य दन्तोष्ठम्=ए-ऐ कण्ठ तालव्यौ, ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ, अनुस्वारयमा नासिक्याः, आश्रयस्थानभागिनोऽयोगवाहाः । अ इ उ ऋवर्णानां मेकैकस्याष्टादश भेदा भवन्ति । तद्यथा ह्रस्वोदात्तः, ह्रस्वानुदात्तः, ह्रस्वस्वरितः, दीर्घोदात्तः, । दीर्घानुदात्तः, दीर्घस्वरितः, प्लुतोदात्तः, प्लुतानुदात्तः, प्लुतस्वरितः इमे नव सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेनाष्टादश जायन्ते । लृकारस्य दीर्घाभावात् सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वाभावाद् द्वादश द्वादश भेदाः । यवला सानुनासिकनिरनुनासिक भेदेन षट् । रेफोष्मणां पञ्चानां सवर्णा न सन्ति । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । दण्डाग्रम, खट्वाग्रम् । 'अकः सवर्णे दीर्घः (६-१-१०१) इति सवर्णाकारयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति ।

नाज्झलौ (१-१-१०)

न। अज्झलो। अच्च हल्च=अज्झलौ (इतरेतरद्वन्द्वः)। तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्झलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः। दण्डहस्तः, दधिशीतम्। अकारहकारौ, इकारशकारौ च यद्यपि मिथः तुल्यस्थानौ, तथापि सवर्णदीर्घत्वं न भवति' प्रकृतसूत्रेण तत्र सवर्णसंज्ञाप्रतिषेधात्। विपाशि भवः=वैपाशो मत्स्यः, अनडुहो विकारः=आनडुहं चर्म। तद्धितेऽणप्रत्यये परतः 'यस्येति च' (६-४-१४८) इतीकारेण तुल्यस्थानस्य शकारस्य, अकारेण च तुल्यस्थानस्य हकारस्य सवर्णसंज्ञाऽभावात् लोपो न भवति।

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् (१-१-११) -१२, -१९

ईदूदेद्द्विवचनम्। प्रगृह्यम्। ईच्च ऊच्च एच्च=ईदूदेत् (समाहार द्वन्द्वः)। ईदूदेच्च तद् द्विवचनम् ईदूदेद्द्विवचनम् (कर्मधारयः)। ईदन्तमूदन्तमेदन्तं[1] द्विवचनम् शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति। अग्नी इति। वायू इति। माले इति। पचेते इति। पचेथे इति। प्रगृह्यसंज्ञात्वात् 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (६-१-१२५) इति प्रकृतिभावो भवति।

अदसो मात् (१-१-१२)

अदसः। मात्। अदसो मकारात् पर ईदूदेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति। अमी अत्र। अमी आसते अमू अत्र। अमू आसाते। प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः।

शे (१-१-१३)

'शे' इति लुप्तप्रथमान्तो निर्देशः। सुपां सुलुक पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः' (७-१-३९) इति सुपां छान्दस आदेशो गृह्यते। तदन्तं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। युष्मे इति। अस्मे इति। प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः। पूर्वं वैदिकमुदाहरणमितरे तु लौकिकेऽनुकरणे।

१—येन विधिस्तदन्तस्य' (१-१-७२) इति परिभाषाबलादन्तशब्दो विशेषणत्वेनोपादीयते।

निपात एकाजनाङ् (१-१-१४) -१५

निपातः । एकाच । अनाङ् । एकश्चासावच्च एकाच (कर्मधारयः,)। न आङ्—अनाङ । (नञ्तत्पुरुषः) । एकाजयो निपात आङ् वर्जितः सः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अ अपेहि । इ इन्द्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः ।

ओत (१-१-१५) -१६

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । अहो इति । उताहो इति । प्रगृह्यत्वात् प्रकृतिभावः ।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे (१-१-१६) -१८

सम्बुद्धौ । शाकल्यस्य । इतौ अनार्षे । न आर्षः=अनार्षस्तस्मिन् । (नञ्तत्पुरुषः) । सम्बुद्धिनिमित्त ओकारः शाकल्यास्याचार्यस्य मतेन इति शब्देऽनार्षे (अवैदिके) परतः प्रगृह्यसंज्ञो भवति । वायो इति । वायविति । भानो इति । भानविति शाकल्यग्रहणात्तेन प्रकृतिभावः । पक्षान्तरे एचोऽयवा यावः' (६-१-७८) इत्यवादेशः ।

ऊञः (१-१-१७) -१८

उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति इतौ शाकस्याचार्यस्य मतेन । उ इति विति । प्रगृह्यसंज्ञाऽभावपक्षे 'इको यणचि (६-१-७७) इति वकारादेशः ।

ऊँ (१-१-१८)

उञः ऊँ इत्यमादेशश्च भवतीतावनार्षे शाकल्यस्य मतेन । तेन त्रीणि रूपाणि भवन्ति उ इति, विति, ऊँ इति । शाकल्यग्रहणं सर्वत्र विभाषार्थम् ।

ईदूतौ च सप्तम्यर्थे (१-१-१९)

ईदूतौ । च । सप्तम्यर्थे । ईच्च ऊच्च ईदूतौ (इतरेतरद्वन्द्वः) । सप्तम्या अर्थः सप्तम्यर्थः तस्मिन् (षष्ठीतत्पुरुषः) । ईकारान्त-ऊकारान्त-शब्दौ सप्तम्यर्थे वर्त्तमानौ प्रगृह्यसंज्ञौ भवतः । अध्यस्यां मामकी तनू इति । सोमो गौरी अधिश्रितः । 'मामक्यां तन्वाम्', 'गौर्याम्', इति प्राप्ते 'सुपां सुलुक्० (७-१-३९) इति सप्तम्या लुक् । 'तनू' गौरी इत्येतयोरचि परतो यणादेशो न भवति प्रगृह्यसंज्ञत्वात् ।

दाधा घ्वदाप् (१-१-२०)

दाधाः । घु । अदाप् । दाश्च धाश्च दाधाः (इतरेतरद्वन्द्वः) दाप् च दैप् च दाप् । न दाप्=अदाप् (नञ्तत्पुरुषः) दारूपा धारूपाश्च धातवो दाप्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञा भवन्ति । दारूपाश्चत्वारः डुदाञ्= दाने, दाण्=दाने, दो=अवखण्डने, देङ्=रक्षणे इति । धारूपौ द्वौ डुधाञ्=धारणपोषणयोः, धेट्=पाने इति । प्रणिददाति, प्रणिदाता, प्रणिद्यति, प्रणिदधाति । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च (८-४-१७) इति णत्वं भवति ।

आद्यन्तवदेकस्मिन् (१-१-२१)

आद्यन्तवत् । एकस्मिन् । आदिश्च अन्तश्च=आद्यन्तौ (इतरेतरद्वन्द्वः) आद्यन्तयोरिव आद्यन्तवत् । 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इति षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे वा वतिप्रत्ययः । एकस्मिन्नपि आदाविव अन्त इव कार्यं भवति । औपगवम् । 'आद्युदात्तश्च' (३-१-३) इत्यणप्रत्ययस्याकारोऽसहायोऽपि सन्नुदात्तो भवति प्रकृतातिदेशसूत्रादेव । आभ्याम् । 'सुपि च' (७-३-१०२) इत्यकारमात्रस्यांगस्यान्तवद्भावाद् दीर्घो भवति ।

तरप्तमपौ घः (१-१-२२)

तरप्तमपौ । घः । तरप् च तमप् च=तरप्तमपौ (इतरेतरद्वन्द्वः) तरप्तमपौ प्रत्ययौ घसंज्ञौ भवतः । कुमारितरा कुमारितमा । ब्राह्मणितरा, ब्राह्मणितमा । 'घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः (६-३-४३) इति घे ङीवन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः ।

बहुगणवतुडति संख्या (१-१-२३) -२५

बहुगणवतुडति । संख्या । बहुश्च गणश्च वतुश्च डतिश्च बहुगणवतुडति (समाहारद्वन्द्वः) बहुगणौ वत्वन्तडन्यन्तौ च शब्दौ संख्यासंज्ञौ भवतः । बहुकृत्वः, बहुधा, बहुकः, बहुशः गणकृत्वः, गणधा, गणकः गणशः तावत्कृत्वः, तावद्धा, तावत्कः, तावच्छः, कतिकृत्वः, कतिधा, कतिकः कतिशः । संख्यासंज्ञावशात् 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच, (५-४-१७) इति कृत्वसुच प्रत्ययो भवति । संख्यायाः विधार्थे धा (५-३-४२) इति धाप्रत्ययः । 'संख्याया अतिशदन्तयाः कन् (५ १-२२) इति कन् । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' (५-१-४५) इतिशसप्रत्ययो भवति ।

ष्णान्ता षट् (१-१-२४) -२५

ष्णान्ता । षट् । ष् च न् च ष्णौ, ष्णौ अन्ते यस्या सा ष्णान्ता (द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः) । षकारान्ता नकारान्ता च संख्या षट्संज्ञा भवति । षट् तिष्ठन्ति, षट् पश्य । पञ्च, सप्त, नव, दश । षट्संज्ञायां 'षड्भ्यो लुक् (७-१-२२) इति जशशसोर्लुग् भवति ।

६—षडित्ययं शब्दः बहुत्ववाचित्वात् षड्भ्यो लुगिति बहुवचननिर्देशाच्च प्रथमाबहुवचनो वेदितव्यः । तेन षण्णामेव ष्णान्तानां ग्रहणं भवति पञ्च, षट् सप्त, अष्ट, नव दशेति ।

डति च (१-१-२५)

डति। च। डत्यन्ता च संख्या षट्संज्ञा भवति। कति तिष्ठन्ति, कति पश्य। 'षड्भ्यो लुग्' (७-१-२२) इति जश्शसोर्लुग् भवति।

क्तक्तवतू निष्ठा (१-१-२६)

क्तक्तवतू। निष्ठा। क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू (इतरेतरद्वन्द्वः) क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः। डुकृञ् (करणे) कृतः, कृतवान्। भुज (=पालनाभ्यवहारयोः) भुक्तः, भुक्तवान। 'निष्ठा' (३-२-१०२) इति धातोः परतः क्तक्तवप्रत्ययतूयौ भूते भवतः।

सर्वादीनि सर्वनामानि (१-१-२७) -३२-३६

सर्वादीनि। सर्वनामानि। सर्वशब्द आदिर्येषां तानि सर्वादीनि (बहुव्रीहिः) सर्वेषांनामानि वा सर्वनामानि (षष्ठीतत्पुरुषः) सर्वादीनि[1] शब्दरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। सर्वः, सर्वौ, सर्वे, सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम, सर्वस्मिन्।सर्वकः। विश्वः, विश्वौ, विश्वे विश्वस्मैविश्वस्मात् विश्वेषाम्, विश्वस्मिन् विश्वकः, उभ, उभय। सर्वनामत्वात् 'सर्वनाम्नः स्मै' (७-१-१४), 'ङसिङ्योः 'स्मात्स्मिनौ' (७-१-१५) 'जसः शी' (७-१-१७), 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' (७-१-५२), अव्ययसर्वनाम्नामकच प्राक्टेः' (५-३-७१), 'सर्वनाम्नस्तृतीया च' (२-३-१७) इत्येवमाययो विधयः प्रवर्तन्ते।

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ (१-१-२८)

विभाषा। दिक्समासे। बहुव्रीहौ। दिशां समासो दिक्समासस्तस्मिन्

१—सर्व, विश्व, अन्य उभय, डतर, डतम, अन्य, अन्यतर, इतर, त्वत्, त्व, नेम सम, सिम पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम संज्ञायाम् स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्, अन्तरं बहिर्योगोपसंख्यानयोः। त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु (भवत्) किम्। इति सवर्णादिगणो द्व्यादिस्त्यदादिश्च। अग्रे यत्र यत्र सूत्रे गणनिर्देशो भविष्यति स समग्रो ग्रन्थविस्तरभयादत्र न लेखिष्यतेऽतः तदर्थं काशिकायां गणपाठे वा तत्र तत्र द्रष्टव्यम्।

(ष० त०)। दिक्समासे बहुव्रीहौ सर्वादीनि विभाषा सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति। उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै, दक्षिणपूर्वस्यै दक्षिणपूर्वायै। सर्वनामपक्षे 'सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च' (७-३-११४) इति ङित्प्रत्ययानां स्याडागमोऽङ्गस्य ह्रस्वश्च भवति। पक्षान्तरे 'याडापः' (७-३-११३) इति याडागमो वृद्धिश्च।

न बहुव्रीहौ (१-१-२९) -३२

न। बहुव्रीहौ। बहुव्रीहौ समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति। प्रियविश्वाय, प्रियोभयाय, द्व्यन्याय, त्र्यन्याय। समासेऽत्र विश्वादिशब्दस्यासर्वनामत्वे 'ङेर्यः' (७-१-१३) इति यादेशः, 'सुपि च' (७-३-१०२) इत्यतोऽङ्गस्य दीर्घश्च भवति। बहुव्रीहाविति वर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणं भूतपूर्वबहुव्रीहावपि प्रतिषेधो यथा स्याद् वस्त्रान्तरवसनान्तरा इति। अत्र वस्त्रमन्तरं येषां वसनमन्तरं येषामिति बहुव्रीहिं कृत्वा वस्त्रान्तराश्च वसनान्तराश्चेति द्वन्द्वः कृतः। भूतपूर्वबहुव्रीहित्वे त्वयं विशेषो यद् बहुव्रीहेराश्रयणात् तदाश्रयो नित्य प्रतिषेधो भवति। इतरथा 'विभाषा जसि' (१-१-३२) इति द्वन्द्वसमासे जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति सा मा भूदिति।

तृतीयासमासे (१-१-३०)

तृतीयया समासस्तृतीयासमासस्तस्मिन् (इ० त०) तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति। मासपूर्वाय, संवत्सरपूर्वाय, द्व्यहपूर्वाय, त्र्यहपूर्वाय। असत्यां सर्वनामसंज्ञायां ङेःस्मै न भवति। समासे इत्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि प्रतिषेधो यथा स्याद् मासेन पूर्वायेति।

द्वन्द्वे च (१-१-३१) -३२

द्वन्द्वे। च। द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति। पूर्वापराणाम्, कतरकतमानाम्। असत्यां सर्वनामसंज्ञायाम् 'आमि

सर्वनाम्नः सुट्' (७-१-५२) इति सुडागमो न भवति। 'ह्रस्वनद्यापो-नुट्' (७-१-५४) इति नुडागमश्च भवति।

विभाषा जसि (१-१-३२) -३६

द्वन्द्वे समासे जसि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि विभाषा न भवन्ति। कतरकतमे, कतरकतमाः। सर्वनामसंज्ञाऽभावपक्षे 'जसः शी' (७-१-१७) इति श्यादेशो न भवति, पक्षान्तरे भवत्येव।

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च (१-१-३३)

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाः। च। प्रथमश्च चरमश्च तयश्च अल्पश्च अर्द्धश्च कतिपयश्च नेमश्च प्रथम...नेमाः (इतरेतरद्वन्द्वः)। प्रथम-चरमतयबन्ताल्पार्द्धकतिपयनेमा जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति। प्रथमे प्रथमाः। चरमे चरमाः। द्वितये द्वितयाः। अल्पे अल्पाः। अर्द्धे अर्द्धाः। कतिपये कतिपयाः। नेमे नेमाः। तय इति तयप् प्रत्ययः, शिष्टानि प्रातिपदिकानि।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् (१-१-३४)

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि। व्यवस्थायाम्। असंज्ञायाम्। पूर्वं च, परं च, अवरं च, दक्षिणं च, उत्तरं च, अपरं च, अधरं च, पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि (इतरेतरद्वन्द्वः)। न संज्ञा असंज्ञा तस्याम् (नञ्तत्पुरुषः)। पूर्व-पर-अवर-दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर शब्दा जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति व्यवस्थायां (स्वाभिधेयापेक्षायाम्) नचेत् संज्ञा गम्यते। पूर्वे पूर्वाः। परे पराः। अवरे अवराः। दक्षिणे दक्षिणाः। उत्तरे उत्तराः। अपरे अपराः। अधरे अधराः।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् (१-१-३५)

स्वम्। अज्ञातिधनाख्यायाम्। ज्ञातिश्च धनं च ज्ञातिधने तयोराख्या

ज्ञातिधनाख्या (द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषः)। न ज्ञातिधनाख्या अज्ञातिधनाख्या तस्याम् (नञ्तत्पुरुषः)। स्वशब्दो जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञो भवति न चेज्ज्ञातिधनयोर्वाचकः। स्वे पुत्राः, स्वाः पुत्राः। स्वे गावः, स्वा गावः। आत्मीया इत्यर्थः।

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः (१-१-३६)

अन्तरम्। बहिर्योगोपसंव्यानयोः। बहिश्चासौ योगः=बहिर्योगः। संव्यानस्य समीपम् उपसंव्यानम्। बहिर्योगश्चोपसंव्यानञ्च बहिर्योगोपसंव्याने तयोः (इतरेतरद्वन्द्वः)। अन्तरशब्दो जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञो भवति बहिर्योगोपसंव्यानयोः गम्यमाने। बहिर्योगे-अन्तरे गृहाः, अन्तरा गृहाः। नगरबाह्याश्चाण्डालादिगृहा उच्यन्ते। उपसंव्याने खल्वपि-अन्तरे शाटकाः, अन्तराः शाटकाः। अति समीपे आच्छादिता इत्यर्थः।

स्वरादिनिपातमव्ययम् (१-१-३७)

स्वरादिनिपातम्। अव्ययम्। स्वर् आदिर्येषां ते स्वरादयः (बहुव्रीहिः)। स्वरादयश्च निपाताश्च स्वरादिनिपातम् (समाहारद्वन्द्वः)। स्वरादयो निपाताश्च अव्ययसंज्ञा भवन्ति। स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् इत्येवमादयः स्वरादयः। च वा ह अह एव इत्यादयो निपाताः। अव्ययसंज्ञायां 'अव्ययादाप्सुपः' (२-४-८२) इति विभक्तिलुग् भवति। अन्वर्थेयं संज्ञा न व्येतीत्यव्ययम्। क्वपुनर्न व्येति? स्त्रीपुंनपुंसकेषु, एकत्वद्वित्वबहुत्वेषु च[1]

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः (१-१-३८)

तद्धितः। च। असर्वविभक्तिः। नोत्पद्यन्ते सर्वा विभक्तयो यस्मात् सोऽसर्वविभक्तिः तद्धितः (बहुव्रीहिः) असर्वविभक्तिस्तद्धितान्त...

१—सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥ (गोपथब्राह्मणम् १।१।...)

शब्दोऽव्ययसंज्ञो भवति। ततः, यतः, तत्र, यत्र, तदा, यदा, सर्वदा, सदा। तदादिशब्देभ्यः 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५-३-७) 'सप्तम्यास्त्रल्' (५-३-१०) सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा' (५-३-१५) इत्येतैः पञ्चम्यादिषु विभक्तिषु तसिलादिप्रत्ययेषु कृतेषु प्रकृतसूत्रेण अव्ययसंज्ञा विधीयते। सर्वे एते ततः प्रभृतयो विभक्त्यर्थप्रधानाः। स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव भवति। सापि संख्याविशेषाभावान्न सर्वा, किन्तर्हि? एकवचनमेव, तस्योत्सर्गत्वात्। अव्ययसंज्ञायां सत्याम् 'अव्ययादाप्सुपः' (२-४-८२) इति लुग् भवति।

कृन्मेजन्तः (१-१-३९)

कृत्। मेजन्तः। म् च एच् च मेचौ। मेचावन्तौ यस्य स मेजन्तः (द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः) कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति। मकारान्तः—स्वादुंकारं भुङ्क्ते। सम्पन्नकारं भुङ्क्ते। लवणङ्कारं भुङ्क्ते। एजन्तः—वक्षे-रायः। तावामेषे रथानाम्। क्रत्वे दक्षाय जीवसे। ज्योक्चसूर्यं दृशे। 'स्वादुमिणमुल्' (३-४-२६) इति स्वाद्वर्थेषूपपदेषु कृञो णमुल्प्रत्यये 'अचोञ्णिति' (७-२-११६) इत्यंगस्य वृद्धौ रपरत्वे णमुलः कृदतिङ् (३-१-९३) इति कृत्संज्ञायाम् 'अमैवाव्ययेन' (२-२-२०) इति समासे 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१-२-४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' (२-४-७१) इति सुप्लुकि कृदन्तस्य शब्दरूपस्य मान्तत्वात् प्रकृतसूत्रेणाव्ययसंज्ञा भवति। ततो 'अव्ययादाप्सुपः' (२-४-८२) इति विभक्तिलुग। वक्षे, एषे, जीवसे, दृशे इत्येषु वच-इण्-जीव-दृश्-धातुभ्यः 'तुमर्थे सेसेनसे असेन्क्सेकसेनध्यै अध्यैन्कध्यैकध्यैन् शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः' (३-४-९) इति सेअसेक्सेप्रत्यये च कृते तान्एजन्ते सत्यव्ययसंज्ञा भवति।

क्त्वातोसुन्कसुनः (१-१-४०)

क्त्वा च तोसुन् च कसुन् च=क्त्वातोसुन् कसुनः (इतरेतरद्वन्द्वः)।

क्त्वातोसुन्कसुनन्ताःशब्दा अव्ययसंज्ञा भवन्ति। क्त्वा-कृत्वा, हृत्वा। तोसुन्-पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः, पुरा वत्सानामपाकर्त्तोः। कसुन्-पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्, पुराजर्तृभ्य आतृदः। 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (३-४-२१) इति क्त्वा, 'भावलक्षणेस्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्' (३-४-१६) इति तोसुन्, 'सृपितृदोःकसुन' (३-४-१७) इति च कुसुन्प्रत्ययो भवति।

अव्ययीभावश्च (१-१-४१)

अव्ययीभावः। च। अव्ययीभावश्च समासोऽव्ययसंज्ञो भवति। उपाग्नि, प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। 'अव्ययं विभक्तिसमीप०' (२-१-६) इत्यव्ययीभावसमासे कृते प्रकृतसूत्रेण अव्ययसंज्ञायां कृतायां सुपो लुग् भवति। उपाग्निमुखः, प्रत्यग्निमुखः। 'मुखंस्वाङ्गम्' (६-२-१६७) इत्युत्तरपदान्तोदात्तं प्राप्तं 'नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः' (६-२-१६८) इति प्रतिषिध्यते। उपपयःकारः उपपयःकामः। 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य' (८-३-४६) इत्यव्ययपर्युदासाद्विसर्जनीयस्य सत्वं न भवति।

शि सर्वनामस्थानम् (१-१-४२)

'जश्शसोः शिः' (७-१-२०) इति शिरादेशो वक्ष्यते तस्येदं ग्रहणम्। शिः सर्वनामस्थानसंज्ञो भवति। कुण्डानि तिष्ठन्ति, कुण्डानि पश्य। दधीनि, मधूनि, त्रपूणि, जतूनि। नपुंसकलिंगे जश्शसोः स्थाने कृतः शिरादेशस्तस्य सर्वनामस्थानसंज्ञायां सत्यां 'नपुंसकस्य झलचः' (७-१-७२) इति नुमागमः, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' (६-४-८) इति नान्तोपधाया दीर्घश्च भवति।

सुडनपुंसकस्य (१-१-४३)

सुट्। अनपुंसकस्य। न नपुंसकम् अनपुंसकं तस्य (नञ्तत्पुरुषः)

सुडिति प्रत्याहारोयं सु इत्यारभ्य औट् पर्यन्तम्-सु औ जस् अम् औट् इति। स नपुंसकादन्यत्र सर्वनामस्थानसंज्ञो भवति। राजा, राजानौ, राजानः, राजानम्, राजानौ। सर्वनामस्थानसंज्ञाश्रयाद् नान्तस्योपधाया दीर्घत्वम्।

न वेति विभाषा (१-१-४४)

न। वा। इति। विभाषा। नेति प्रतिषेधार्थः, वेति विकल्पार्थः। तयोर्योऽर्थःस विभाषासंज्ञो भवति। तत्र प्रतिषेधेन समीकृते विषये पश्चाद् विकल्पः क्रियते। शुशाव, शिश्वाय, शुशुवतुः, शिश्वियतुः। 'विभाषाश्वेः' (६-१-३०) इति लिड्यङोः परतः टुओश्वि (गतिवृद्ध्योः) धातोः संप्रसारणं विधीयते विभाषा। तेन रूपद्वयं सिद्ध्यति। इति करणोऽर्थनिर्देशार्थः। महत्याःसंज्ञायाःकरणे एतत् प्रयोजनम् उभयोः संज्ञा यथा विज्ञायेत नेति च वेति च।

इग्यणः सम्प्रसारणम् (१-१-४५)

इक्। यणः। सम्प्रसारणम्। यणःस्थाने य इक् भूतो भावी वा स सम्प्रसारणसंज्ञो भवति। यज्ः (देवपूजासंगतिकरणदानेषु) इष्टम्। डुवप् (बीजसन्ताने) उप्तम। ग्रह (ग्रहणे) गृहीतम्। 'निष्ठा' (३-२-१०२) इति भूते क्ते प्रत्यये परतः 'वचिस्वपियजादीनां किति' (६-१-१५) 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च' (६-१-१६) इति यवरां यथाक्रमम् इउऋ इति सम्प्रसारणादेशाः। 'सम्प्रसारणाच्च' (६-१-१०८) इति पूर्वरूपैकादेशः। सम्प्रसारणमित्यन्वर्थेयं संज्ञा सम्यक् प्रसारणं सम्प्रसारणमिति। अर्धमात्रिकस्य यकारादेर्वर्णस्य पूर्णमात्रिक इकारादिः सम्पद्यते।

आद्यन्तौ टकितौ (१-१-४६)

आदिश्चान्तश्च आद्यन्तौ (इतरेतरद्वन्द्वः)। टश्च कूच टकौ, टका-

वितौ ययोस्तौ (द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिः)। षष्ठीनिर्दिष्टस्य टिदागमः परस्य भवति, 'किदागमः पूर्वस्यान्ते। लविता, मुण्डो भीषयते। आर्धधा कस्येड्वलादेः' (७-२-३५) इतिलूधातूत्तरवर्तिनो बलादिप्रत्ययस्य विड्डुपतिष्ठते। 'भियो हेतुभयेषुक्' (७-३-४०) इति ञिभी (भ धातोरन्ते षुगागच्छति हेतुभयेऽर्थे णौ परतः।

मिदचोऽन्त्यात्परः (१-१-४७)

मित्। अचः। अन्त्यात्। परः। म् इत् यस्य स मित् (बहुव्रीहि अन्ते भवमन्त्यम्, तस्मात्। 'अचः' इति निर्धारणे षष्ठी, जातौ चै वचनम्। अचां संनिविष्टानामन्त्यादचःपरो मिदागमो भवति। विरु मुञ्चति, पयांसि। विपूर्वकरुधिर् (आवरणे)-धातोरिरंशस्येत्सं 'रुधादिभ्यःश्नम्' (३-१-७८) इत्यन्त्यादच उकारात् परःश्नं विक भवति। मुच्लृ (मोचने) धातोः 'शे मुचादीनाम् (७-१-५९) नुमागम उकारात्परो भवति। पयसः सकारात्पूर्वो य अकारस्तस्म जस्शसोः सर्वनामस्थाने परतः 'नपुंसकस्य झलचः' (७-१-७२) नुमागमो भवति।

एच इग्घ्रस्वादेशे (१-१-४८)

एचः। इक्। ह्रस्वादेशे। ह्रस्वश्चासावादेशश्च ह्रस्वादेशस्तस्मि (कर्मधारयः)। एचःस्थाने ह्रस्वादेशे कर्त्तव्ये इगेव ह्रस्वो भव नान्यः। रै-अतिरि (रायमतिक्रान्तम्), नौ-अतिनु (नावमतिक्रान्तम् गो-उपगु (गोःसमीपम्)। कुगतिप्रादयः' (२-२-१८) [अत्या क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया-वार्त्तिकम्] 'अव्ययंविभक्तिसमीप०' (२-१ इति समासे कृते 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१-२-४७) ह्रस्वकर्त्तव्यतायामिगेव ह्रस्वो भवति।

षष्ठी स्थानेयोगा (१-१-४९)

षष्ठी। स्थानेयोगा। स्थाने योगोऽस्याःसेयं स्थानेयोगा। निपात सप्तम्यलुक्। तृतीयाया वा एत्वम्। स्थानेन योगोऽस्याः सेयं स्थानेयोगा

१—द्रष्टव्यम्—महाभाष्यम् (१-१-४९) इति सूत्रस्थम्।

स्थानशब्दः प्रसङ्गवाची, स्थाने इति निमित्तसप्तमी। योगः सम्बन्धः। इह व्याकरणेऽनियतयोगा अनियतसम्बन्धा षष्ठी स्थाननिमित्तसम्बन्धैव भवति, भविता, भवितुम्, भवितव्यम् 'अस्तेर्भूः' (२-४-५२) इत्यार्धधातुके तृजादिप्रत्यये परतः अस (भुवि) धातोःस्थाने भूरुपतिष्ठते। वक्ता, वक्तुम् वक्तव्यम्। ब्रुवो वचिः। (२-४-५३) इति ब्रूञ् (व्यक्तायां वाचि) धातोःस्थाने वचिरादेशो भवति।

स्थानेऽन्तरतमः (१-१-५०)

स्थाने। अन्तरतमः। अन्तरतमः=सदृशतमः। 'अतिशायने तमविष्ठनौ' (५-३-५५) इति तमप्। स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशो भवति। "चतुर्विधमान्तर्यं स्थानार्थगुणप्रमाणतः। स्थानतः-दण्डाग्रम, यूपाग्रम। कण्ठ्योर्द्वयोरकारयोः कण्ठ्य एव दीर्घ आकारो भवति। अर्थतः—वातण्ड्ययुवतिः। वतण्डीचासौ युवतिश्चेति विग्रहे समासकर्त्तव्यतायां 'पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' (६-३-४२) इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। तत्र 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यपत्यार्थे सदृशतमो वातण्ड्यशब्दो[1]ऽतिदिश्यते न तु वतण्डः। गुणतः—पाकः, त्यागः, रागः। 'चजोः कु घिण्यतोः' (७-३-५२) इति चकारस्याल्पप्राणस्याघोषस्य तादृश एवादेशः ककारो भवति। जकारस्य च घोषवतोऽल्पप्राणस्य तादृश एव गकारो भवति। प्रमाणतः—अमुष्मै। अमूभ्याम्। 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' (८-२-८०) इति ह्रस्वस्यावर्णस्य ह्रस्व उकारो दीर्घस्य च दीर्घो भवति प्रमाणकृतसादृश्यादेव। 'स्थाने' इत्यनुवर्त्तमाने पुनः स्थानग्रहणस्य प्रयोजनं यत्रानेकविधमान्तर्यं सम्भवति तत्र स्थानत एवान्तर्यं बलीयो यथा स्यात्।

उरण् रपरः (१-१-५१)

उः। अण्। रपरः परो यस्मात् स रपरः (बहुव्रीहिः)। ऋवर्णस्य

१—'वतण्डाच्च' (४-१-१०८) इत्यांगिरसेऽपत्यविशेषे गोत्रेयञ्प्रत्ययः।

स्थाने अण् (अ, इ, उ) प्रसज्यमान एव रपरो भवति। कर्त्ता, हर्त्ता
किरति, गिरति। द्वैमातुरः। त्रैमातुरः। कृहृधातुभ्यां तृजादौप्रत्यये
परतः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७-३-८४) इत्यंगस्य गुणे कर्त्ता
ऋकारस्थाने स्थानसाम्याद् योऽकारो गुणो भवति स रपर एव भवति।
किरत्यादौ 'ऋत इद्धातोः' (७-१-१००) इति कॄ (विक्षेपे) गॄ (निगरणे)
धात्वोरिकारादेशो रपर एव भवति। द्वैमातुर इत्यादौ 'मातुरुत् संख्या-
संभद्रपूर्वायाः' (४-१-११५) इत्यृकारस्थान उकारादेशो रपर एव भवति।

अलोन्त्यस्य (१-१-५२) -५४-१

अलः। अन्त्यस्य। अन्ते भवोन्त्यस्तस्य। षष्ठी निर्दिष्ट
देशोऽन्त्यस्यालः स्थाने भवति। पंचगोणिः। दशगोणिः। 'इद्गोण्याः'
(१-२-५०) इति गोणी शब्दस्यान्त्येकारस्थाने ह्रस्व इकार आदेशो
भवति।

ङिच्च (१-१-५३)

ङित्। च। 'ङ्' इति यस्य स ङित् (बहुव्रीहिः)। ङिदादेशो
कालप्यन्त्यस्यालः स्थाने भवति। होतापोतारौ। मातापितरौ। 'आनङ्
ऋतो द्वन्द्वे' (६-३-२५) इत्यृकारस्यान्त्यस्य स्थाने आनङादेशो भवति।

आदेः परस्य (१-१-५४)

परस्य शिष्यमाणं कार्यमादेरलः स्थाने भवति। 'तस्मादित्युत्तरस्य'
(१-१-६६) इति पञ्चमीनिर्दिष्टात् परस्य कार्यं शिष्यते, तेनास्य
वाक्यता। आसीनो यजते। 'ईदासः' (७-२-८३) इति आस् (उपवेशने)
धातोरुत्तरस्य ईकारादेशः शिष्यमाण आनस्यादेराकारस्य स्थाने भवति।
द्वीपम्। अन्तरीपम्। प्रतीपम्। समीपम्। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्'
(६-३-९७) इति पञ्चम्यन्तेभ्यो द्व्यादिभ्य उत्तरस्याप ईदादेशो
विधीयमान आकारस्य स्थाने भवति।

अनेकाल्शित् सर्वस्य (१-१-५५)

अनेकाल्शित् । सर्वस्य । एकश्चासावल् च एकाल् (कर्मधारयः) । न एकाल् अनेकाल् (नञ्तत्पुरुषः) 'श्' इत् यस्य स शित् (बहुव्रीहिः) । अनेकाल् च शिच्च अनेकाल्शित् (समाहारद्वन्द्वः) । अनेकाल् शिच्च आदेशः सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने भवति । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । अस्तेर्भूः' (२-४-५२) इति भूरादेशोऽनेकाल् स सर्वस्य असःस्थाने भवति । कुण्डानि तिष्ठन्ति । कुण्डानि पश्य 'जश्शसोः शिः' । (७-१-२०) इति शिरादेशो 'नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषा बलादेकालपि सर्वस्य जसः शसश्च स्थाने भवति ।

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ (१-१-५६)

स्थानिवत् । आदेशः । अनल्विधौ । स्थानमस्यास्तीति स्थानी । 'अतइनिठनौ' (५-२-११५). इति इनिः । स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इति स्थानिवत । 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिः' (५-१-११५) इति वतिः । अल् विधिरित्यत्र अर्थानुरोधाच्चतुर्विधस्तत्पुरुषसमासः-अलःपरस्य विधिः अलःस्थानेविधिः, अलिविधिः, अलाविधिरिति । न अल्विधिर-नल्विधिस्तस्मिन् अनल्विधौ (नञ्तत्पुरुषः) । स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीति वतिनिर्देशोऽतिदेशार्थम् । आदेशः स्थानिवद्भवत्यल्विधिं वर्जयित्वा । तत्रादेशोऽष्टविधो धात्वंगकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदभेदात् ।१-धात्वादेशः—भविता, भवितुम् , भवितव्यम् । वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम् । 'अस्तेर्भूः' (२-४-५२), 'ब्रुवोवचिः' (२-४-५३) इत्यार्धधातुकविषये असादेर्धातोः स्थाने यो भूरित्याद्यादेशः स धातुवद्भवति । धातुत्वात्त-तस्तृजादिप्रत्ययोत्पत्तिः । २-अङ्गादेशः-केन, काभ्याम्, कैः । 'किमः कः'

(७-२-१०३) इति विभक्तौ परतःकिमोऽङ्गस्य स्थाने 'क' इत्यादेशोऽङ्ग-वद्भवति। तेनाङ्गाश्रया इनदीर्घत्वैसभावा भवन्ति। ३-कृदादेशः प्रकृत्य, प्रहृत्य। 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (७-१-३७) इति कृतः क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने ल्यबित्यादेशः कृद्वद् भवति। तेन 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुग्' (६-१-७१) इति कृन्निमित्तस्तुगागमो भवति। ४-तद्धितादेशः दाधिकम्, अद्यतनम्। 'दध्नष्ठक्' (४-२-१७) इति दधिशब्दात् 'संस्कृतं भक्षाः' (४-२-१५) इत्यस्मिन्नर्थे तद्धितठक्प्रत्यये कृते 'ठस्येकः' (७-३-५०) इति ठकस्तद्धितस्य स्थाने इगादेशस्तद्धितवद् भवति। तेन तद्धितनिमित्तो 'यस्येति च' (६-४-१४८) इतीकारलोपः, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१-२-४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञा च भवति। 'सायं चिरं प्राह्णे प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' (४-३-२३) इत्यद्यशब्दात्तद्धितट्यु-प्रत्यये 'युवोरनाकौ' (७-१-१०१) इति योः स्थानेऽनादेशस्तद्धितवद् भवति। तत्तदाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ५-अव्ययादेशः-प्रस्तुत्य प्रहृत्य, उपस्तुत्य। 'क्त्वातोसुन्कसुनः' (१-१-३९) इति क्त्वाप्रत्ययान्त-स्याव्ययसंज्ञायां सत्यां समासे क्त्वास्थाने विधीयमानो ल्यबादेशोऽव्यय-वद्भवति। ततोऽव्ययादाप्सुपः (२-४-८२) इति सुलुग् भवति। ६-सुबा-देशः-वृक्षाय, प्लक्षाय,। 'ङेर्यः' (७-१-१३) इति सुपः ङेः स्थाने य आदेशः सुब्वद् भवति। सुबाश्रयः 'सुपि च' (७-३-१०२) इत्यतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति। ७-तिङादेशः-अकुरुताम्, अकुरुतम्। 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' (३-४-१०१) इति तिङस्तसादेः स्थाने तामाद्यादेशस्तिङ्-वद् भवति। ततः सुप्तिङन्तं पदम्' (१-४-१४) इति पदसंज्ञा भवति। ८-पदादेशः-ग्रामो वः स्वं, जनपदो नः स्वम्। बहुवचनस्य वस्नसौ' (८-१-२१) इति युष्माकमस्माकंपदयोः स्थाने क्रमेण वस्नसावादेशौ पदवद् भवतः। पदत्वात् 'ससजुषोरुः' (८-२-६६) इति रुत्वं रेफस्य विसर्जनीयश्च भवति। अल्विधौ तु न स्थानिवद्। तद्यथा अलः (५।१) विधिः-द्यौः, पन्थाः, सः। 'दिव औत्' (७-१-८४) इत्यल्मात्रस्य

वकारस्यौकारादेशो यदि स्थानिवत् स्यात् ततः स्थानिनो हल्त्वात् 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' (६-१-६८) इत्यनिष्टः सुलोपः प्रसज्येत। एवमेव 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' (७-१-८५) इति नकारस्याकारादेशः, 'त्यदादीनामः' (७-२-१०२) इति दकारस्य चाकारादेशः स्थानिवद्भवन्नालं हलन्तलक्षणसुलोपाय। अलः (६।१) विधिः—द्युकामः 'दिव उत्' (६-१-१३१) इति वकारस्योकार आदिश्यमानो यदि स्थानिवत् स्यात् 'लोपो व्योर्वलि' (६-१-६६) इति वकारलोपः प्रसज्येत। अलि विधिः—क इष्टः। 'वचिस्वपियजादीनां किति च' (६-१-१५) इति यकारस्य सम्प्रसारणमिकारो यदि स्थानिवत्स्याद् 'हशि च' (६-१-११४) इत्यनिष्टं रोरुत्वं प्रसज्येत। अला विधिः—महोरस्केन। 'सोऽपदादौ' (८-३-३८) इति विसर्जनीयस्य सकारादेशो यदि स्थानिवत्स्याद् 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' (८-४-२) इति विसर्जनीयस्यान्तर्गतत्वादनिष्टो नकारस्य णकारादेशः प्रसज्येत।

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ (१-१-५७) -५६

पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिस्तस्मिन् (ष० त०) परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी। पूर्वविधाविति विषयसप्तमी। अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद् भवति। अनल्विधाविति पूर्वेण प्रतिषिद्धेऽल्विध्यर्थमिदमारभ्यते। पटयति। अवधीत्। बहुखट्वकः। पटुमाचष्टे=पटयति। पटूत्तरं णिचि परतो 'टेः' (६-४-१५५) इति भस्य टेरुकारस्य लोपे कृते तस्य स्थानिवद्भावाद् 'अत उपधायाः' (७-२-११६) इत्युपधलक्षणा वृद्धिर्न भवति। अवधीत्-'लुङि च' (२-४-४३) इति हन्धातोर्लुङि वधादेशः। तिपि च्लौ, सिजादेशाडिडीडागमेषु च कृतेष्वनुबन्धलोपे च अ+वध+इ+स्+ई+त् इत्यत्र 'अतो लोपः' (६-४-४८) इत्यकारलोपः, तस्य प्रकृतसूत्रेण स्थानिवद्भावाद् 'अतो हलादेर्लघोः' (७-२-७) इति हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भवति। बहुखट्वकः-बह्व्यः खट्वा

यस्य यस्मिन्वेति विग्रहे, समासे, प्रातिपदिकसंज्ञायां, सुप्लुकि, 'स्त्रिया पुंवद्भाषित०' (६-३-३२) इति पुंवद्भावे, 'शेषाद्विभाषा' (५-४-१५४) इति कप्प्रत्यये 'आपोऽन्तरस्याम्' (७-४-१५) इति ह्रस्वे 'बहुखट्वक' इत्यत्र ह्रस्वादेशस्य पूर्व (स्वर) विधिं प्रति स्थानिवद्भावाद् ('बहुखट्वाक' इति रूपे सम्प्राप्ते) 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्' (६-२-१७४) इति स्वरो न भवति। 'कपि पूर्वम्' (६-२-१७३) इति स्वरस्तु भवत्येव।

न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वार-दीर्घजश्चर्विधिषु (१-१-५८)॰

पदान्तश्च, द्विर्वचनं च, वरे च, यलोपश्च, स्वरश्च, सवर्णश्च अनुस्वारश्च, दीर्घश्च, जश्च चर्च पदान्त........चरः, तेषां विधय: स्तेषु (द्वन्द्वगर्भः ष० त०)। पदान्त-द्विर्वचन-वरे-यलोप-स्वर-सवर्ण-अनुस्वार-दीर्घ-जश्-चर्-विधिषु परनिमित्तकोऽजादेशः पूर्वविधौ न स्थानिवद् भवति। पदान्तविधिः—कौ स्तः, यौ स्तः, तानि सन्ति, यानि सन्ति 'श्नसोरल्लोपः' (६-४-१११) इत्यसोऽकारलोपः ङित्सार्वधातुकनि-मित्तकः पूर्वविधौ पदान्तावयणादेशयोः कर्त्तव्ययोः न स्थानिवद् भवति। द्विर्वचनविधिः—दद्ध्यत्र, मद्ध्वत्र, परनिमित्तको यणादेशः 'अनचि च' (८-४-४७) इति धकारस्य द्वित्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवन्न भवति। वरे-विधि-अप्सु यायावरः प्रवेपत पिण्डान्। यातेर्धातोर्यङन्ताद् 'यश्च यङः' (३-२-१७६) इति वरचि कृते 'अतो लोपः' (६-४-१४८) इत्यार्धधातुकनिमित्तोऽकारलोपः पूर्वविधौ 'लोपो व्योर्वलि' (६-१-६६) इति यलोपे कर्त्तव्ये स्थानिवन्न भवति। यलोपविधिः—कण्डूतिः। कण्डूञ् (गात्रप्रघर्षणे) धातोः क्तिचि परनिमित्तकोऽकारलोपः पूर्वविधौ 'लोपो व्योर्वलि' (६-१-६६) इति यलोपेकर्त्तव्ये स्थानिवन्न भवति।

स्वरविधिः–चिकीर्षकः। जिहीर्षकः। सन्नन्त-कृ हृ-धातुभ्यां 'ण्वुल्-तृचौ' (३-१-१३३) इति ण्वुलि कृते तन्निमित्तकोऽतो लोपः पूर्वविधौ 'लिति' (६-१-१९३) इति प्रत्ययात्पूर्व-मुदात्तस्वरे कर्त्तव्ये स्थानिवन्न भवति। सवर्णविधिः–शिण्ढि। पिण्ढि। शिषेःपिषेश्च लोण्मध्यम-पुरुषैकवचने 'रुधादिभ्यः श्नम्' (३-१-७८) इति श्नमि, 'सेह्यपिच्च' (३-४-८७) इति ह्यादेशे तस्य 'सार्वधातुकमपित्' (१-२-४) इति ङित्वात्, 'श्नसोरल्लोपः' (६-४-१११) इत्यकारलोपे, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (६-४-१०१) इति धत्वे, 'ष्टुना ष्टुः' (८-४-४०) इति ष्टुत्वे, 'झलां जश् झशि' (८-४-५३) इति जश्त्वे, 'झरो झरि सवर्णे' (८-४-६४) इति डकारलोपे, 'नश्चापदान्तस्य झलि' (८-३-२४) इत्यनुस्वारे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' (८-४-५७) इति परसवर्णे कर्त्तव्येऽल्लोपः स्थानिवन्न भवति। अनुस्वारविधिः–शिंषन्ति, पिंषन्ति। 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे कर्त्तव्ये श्नसोरल्लोपो न स्थानिवद् भवति। दीर्घ-विधिः–प्रतिदीव्ना। प्रतिदीव्ने। 'अल्लोपोऽनः' (६-४-१३४) इत्यकार-लोपः परनिमित्तकः पूर्वविधौ 'हलि च' (८-२-७७) इति वकारोपध-दीर्घत्वे कर्त्तव्ये स्थानिवन्न भवति। जश्विधिः–सग्धिः। बब्धाम्। समाना ग्धिः=सग्धिः। अद् (भक्षणे) धातोः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' (२-४-३९) इति घस्लादेशे, 'घसिभसोर्हलि च' (६-४-१००) इत्युपधा-लोपे, 'झलो झलि' (८-२-२६) इति सकारलोपे, 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८-२-४०) इति तकारस्य धत्वे, 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वे कर्त्तव्ये उपधालोपः स्थानिवन्न भवति। बब्धामिति भस् (भक्षणदीप्त्योः) धातोर्लोट् प्र० पु० द्विवचने तामि श्लौ पूर्ववद् 'घसिभसोर्हलि च' इत्यु-पधालोपो जश्त्वे कर्त्तव्ये न स्थानिवद्। चर्विधिः–जक्षतुः। जक्षुः। अक्षन्। अदेर्लिट्प्रथमपुरुषद्विवचनबहुवचनयोर्घस्लादेशे 'गमहनजनखनघसांलोपः क्ङित्यनङि' (६-४-९८) इत्युपधालोपे द्विर्वचनाभ्यासकार्ये च कृते 'खरि च' (८-४-५५) इति घकारस्य चर्त्वमुपधालोपस्यास्थानि-

वत्त्वाद् भवति। ततः 'शासिवसिघसीनां च' (८-३-६०) इति मूर्धन्यादेशः। अक्षन्निति अदेर्लुङि प्रथमपुरुषबहुवचने घस्लादेशे च्लेः 'मन्त्रे घसह्वरणश०' (२-४-८०) इति लुकि, उपधालोपे, 'खरि चे' ति चर्त्वं तदैव भवति यदोपधालोपः परनिमित्तकः स्थानिवन्न भवति।

द्विर्वचनेऽचि (१-१-५९)

द्विर्वचने। अचि। द्विर्वचने इति आश्रयप्रामाण्यादेकशेषनिर्देशो द्विर्वचनञ्च द्विर्वचनञ्चेति द्विर्वचनं तस्मिन् द्विर्वचने। द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद् भवति द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये।[1] रूपातिदेशोऽयं नियतकालश्च तेन कृते द्विर्वचने पुनरादेशरूपमेवावतिष्ठते। आल्लोपोपधालोपणिलोपयणयवायावादेशाः प्रयोजनम्। आल्लोपः—पा (रक्षणे अदादिः, पाने भ्वादिः)-पपतुः पपुः। 'असंयोगाल्लिट् कित्' (१-२-५) 'आतो लोप इटि च' (६-४-६४) इति किति प्रत्यये परत आकारलोपं कृत्वा 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६-१-८) 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६-१-१) इति द्वित्वमनच्कत्वान्न प्राप्नोति, अस्माद्वचनाद् भवति। उपधालोपः हन् (हिंसागत्योः)-जघ्नतुः। जघ्नुः। गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' (६-४-९८) इत्युपधालोपे कृते स्थानिरूपत्वाद् द्विर्वचनं

1—'द्वित्वनिमित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्त्तव्ये' इति नव्याः। (द्रष्टव्यम्-सिद्धान्तकौमुद्यां, भ्वादि प्रकरणम्) तत्र 'अचः' इति 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (१-१-५७) इत्यतोनुकृष्यते। एतस्मिन् पक्षे पपतुः इत्यादौ आकारलोपात् पूर्वमेव द्वित्वं भवति। परं तन्मतं महाभाष्याद् विरुद्धमस्ति। तत्र ह्युक्तम् 'द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवदिति वक्ष्यामि'। "कानि पुनरस्योगस्य प्रयोजनानि? पपतुः। पपुः। तस्थतुः। तस्थुः। जग्मतुः। जग्मुः। आटिटत् आशिशत्। चक्रतुश्चक्रुरिति। आल्लोपोपधालोपणिलोपयणादेशेषु कृतेष्वनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति। स्थानिवद्भावाद् भवति।" "किं पुनरत्र ज्यायः? स्थानिवद्भाव एव ज्यायान्। तस्मात् स्थानिवदित्येष एव पक्षो ज्यायान्' इति।

भवति । णिलोपः—अट (गतौ)-आटिटत् । आटतेर्णिचि, लुङि, चङि 'णेर-निटि' (६-४-५१) इति णिलोपे कृते स्थानिरूपत्वाद् 'चङि' (६-१-११) 'अजादेर्द्वितीयस्य' (६-१-२) इति टिशब्दरूपस्य द्विर्वचनं भवति । यण्-चक्रतुः । चक्रुः । कृञो लिटि 'इको यणचि' (६-१-७४) इति यणादेशे कृते स्थानिवत्त्वात् कृशब्दस्य द्विर्वचनं भवति । अयवायावादेशाः—निनय । निनाय । लुलव । लुलाव । नयतेर्लुनातेश्चोत्तमे णलि 'णलुत्तमो वा' (७-१-९१) इति विकल्पेन णित्वाद् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः (७-३-८४) इत्यंगस्य गुणे, पक्षे 'अचोञ्णिति' (७-२-११५) इति वृद्धौ च, 'एचोऽयवायावः' (६-१-७५) इत्ययवायावादेशाः । तेषां 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' इति द्वित्वे कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वाद् ने, नै, लो, लौ, इति शब्दरूपाणां द्विर्वचनं भवति ? 'ह्रस्वः' (७-४-५९) इत्यभ्यासस्य ह्रस्वे कर्त्तव्ये 'एच इग्घ्रस्वादेशे' (१-१-४७)इति परिभाषाबलादिकारोकारौ भवतः ।

अदर्शनं लोपः (१-१-६०) -६१

अदर्शनम् । लोपः । न दर्शनम् अदर्शनम् (नञ्तत्पुरुषः) । नवेति विभाषेत्य । इति पदं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तते । प्रसक्तस्य अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणमनुपलब्धिर्विनाशः इत्यभिधीयमानोऽर्थो लोपसंज्ञो भवति । अर्थस्येयं संज्ञा न शब्दस्य । गौधेरः । 'गोधाया ढ्रक्' (४-१-१२९) इति गोधाशब्दाड् ढ्रकि प्रत्यये ढस्यैयादेशे च कृते ककारस्य 'हलन्त्यम् (१-३-३) 'तस्य लोपः' (१-३-९) इति लोपः, आकारस्य 'यस्येति च' (६-४-१४८) इति लोपः । यकारस्य 'लोपो व्योर्वलि' (६-१-६४) इति लोपः । डुपचष् (पाके) पचेरन् । पचेर्लिङि सीयुडागमे 'झस्यरन्' (३-४-१०५) इति रनादेशे 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (७-२-७६) इति सकारलोपो 'तस्यलोपः' इत्यनुबन्धलोपो, 'लोपो व्योर्वलि' इति च यकारलोपो भवति । जीरदानुः । जीवेरदानुक् (उणादिसूत्रम् २।२३) इति जीव (प्राणधारणे) धातोरदानुक्-प्रत्यये

परतो 'लोपो व्योर्वलि' इति वकारलोपो भवति। आस्त्रेमाणम्। आङो-पसृष्टस्य स्त्रिवु ('गतिशोषणयोः) धातोर्मनिनि प्रत्यये परतः पूर्ववद् वलोपः। यत्रैव वर्णस्यलोपस्तत्र तस्यादर्शनमेवाभिप्रेतम्।

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः (१-१-६१)

लुक् च श्लुश्च लुप् च=लुक्श्लुलुपः (इतरेतरद्वन्द्वः)। प्रत्ययस्या-दर्शनानि लुक्श्लुलुपसंज्ञकानि भवन्ति। अनेकसंज्ञाविधानात् तद्भा-वितग्रहणमिह विज्ञायते-लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतानि प्रत्ययादर्शनानि क्रमाल्लुक्श्लुलुप्संज्ञकानि भवन्तीति। अद (भक्षणे)-अत्ति। 'अदि-प्रभृतिभ्यः शपः' (२-४-७२) इति शपो लुग् भवति। हु (दानादन-योरादाने च)-जुहोति। 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (२-४-७५) इति शपः श्लुर्भवति। ततः 'श्लौ' (६-१-१०) इति द्विर्वचनम्। वरणाः। वरणा-नामदूरभव इत्यणि कृते 'वरणादिभ्यश्च' (४-२-८१) इत्यणो लुप् भवति। ततो 'न लुमताङ्गस्य' (१-१-६३) इति प्रत्ययलक्षणकार्यस्य (वृद्धेः) प्रतिषेधः।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् (१-१-६२) -६३

प्रत्ययस्य लोपः प्रत्ययलोपस्तस्मिन् (ष० त०) प्रत्ययो लक्षणं यस्य (कार्यस्य) तत् प्रत्ययलक्षणं (बहुव्रीहिः)। प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययनिमित्तक कार्यं भवति। अग्निचित्। सोमसुत्। क्विपो लोपे सति तद्निमित्तको ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६-१-७१) इति तुगागमो भवति। 'हल्ङ्याप्०' (६-१-६७) इति सुलोपेऽपि सति प्रकृतसूत्रेण 'सुप्तिङन्तं पदम्' (१-४-१४) इति पदसंज्ञा भवति। अधोक्। दुहेर्लङि तिपि शप्लुकि तिलोपे च कृते पूर्ववत् पदसंज्ञा भवति। प्रत्ययस्येत्यनुवर्तमाने पुनः प्रत्ययग्रहणं कृत्स्नप्रत्ययस्य लोपार्थम्।

न लुमताङ्गस्य (१-१-६३)

न । लुमता । अङ्गस्य । लुक्श्लुलुपो यस्य यस्मिन् वा स लुमान् तेन । 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (५-२-९४) इति मतुप्प्रत्ययः । लुमता-शब्देन (लुक्श्लुलुबिति शब्दत्रयेण) लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति । गर्गाः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४-१-१०५) इति यञि 'यञञोश्च' (२-४-६४) इति यञो लुकि कृते प्रकृतसूत्रेणाङ्गस्य वृद्धि-स्वरौ न भवतः । मृष्टः । अदिप्रभृतिभ्यः 'शपः' (२-४-७२) इति शपो लुकि कृते तस्य प्रत्ययलक्षणकार्येऽनिमित्ते सति 'मृजेर्वृद्धिः' (७-२-११४) इत्यङ्गस्य वृद्धिर्न भवति । जुहुतः । 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (२-४-७५) इति श्लौ शप्प्रत्ययस्यादर्शने सति शम्निमित्तकोऽङ्गस्य गुणो न भवति । सर्वत्र यमेव प्रत्ययमाश्रित्यांगसंज्ञा जाता स एव वृद्ध्यादेः कार्यस्या-निमित्तम् ।

अचोऽन्त्यादि टि (१-१-६४)

अचः । अन्त्यादि । टि । अन्ते भवमन्त्यम् । 'दिगादिभ्योयत्' (४-३-५४) इति यत् । अन्त्य आदिर्यस्य तदन्त्यादि (बहुव्रीहिः) । अच इति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् तदादिशब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अग्निचित् । सोमसुत् । इत्-उत्-शब्दरूपौ टिसञ्ज्ञौ । आताम् । आथाम् । आमो टिसंज्ञायां सत्यां पचेते, पचेथे इत्यत्र 'टित आत्मनेपदानां टेरे' (३-४-७९) इत्येकारादेशः ।

अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा (१-१-६५)

अलः । अन्त्यात् । पूर्वः । उपधा । वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञो भवति । पच्, पठ्, अकारः । भिद्, छिद्-इकारः । बुध्, युध्-उकारः । वृत्, वृध्-ऋकारः ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य (१-१-६६)

तस्मिन् । इति । निर्दिष्टे । पूर्वस्य । इति शब्दोऽर्थनिर्देशार्थः तस्मिन्निति सप्तम्यर्थनिर्देशे सति पूर्वस्यैव कार्यं भवति नोत्तरस्य । दध्युदकम् । मध्विदम् । पचत्योदनम् । 'इको यणचि' (६-१-७७) इति सप्तमीनिर्दिष्टेऽचि परतः पूर्वस्येकः स्थाने यणादेशो भवति ।

तस्मादित्युत्तरस्य (१-१-६७)

तस्मात् । इति । उत्तरस्य । तस्मादिति पञ्चम्यर्थनिर्देशे सत्युत्तरस्यैव कार्यं भवति न पूर्वस्य । ओदनं पचति । 'तिङ्ङतिङः' (८-१-२८) इत्यतिङ ओदनशब्दादुत्तरं तिङन्तमनुदात्तं भवति ।

स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा (१-१-६८)

स्वम् । रूपम् । शब्दस्य । अशब्दसंज्ञा । शब्दस्य संज्ञा शब्दसंज्ञा (ष० त०) न शब्दसंज्ञा अशब्दसंज्ञा (नञ्तत्पुरुषः) । अस्मिन् शास्त्रे शब्दस्य स्वं रूपमेव ग्राह्यं भवति नत्वर्थः पर्यायो वा, शब्दसंज्ञां (टि-घु-भ-इत्यादि व्याकरणप्रसिद्धसंज्ञाः) वर्जयित्वा । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । 'अग्नेर्ढक्' (४-२-३३) इति नाग्न्यर्थादङ्गाराद्ढक् क्रियते न च तत्पर्यायाज्ज्वलनपावकादिशब्दात्, किं तर्हि ? 'अग्नि' इति तस्माच्छब्दादेव । ढस्य 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' (७-१-२) इत्येयादेशः, 'किति च' (७-२-११८) इत्याद्यचो वृद्धिः 'यस्येति च' (६-४-१४८) इतीकारलोपः । औदश्वित्कम् । 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' (४-२-१९) इत्युदश्विच्छब्दात् ठकि, 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७-३-५१) इति कादेशे किन्निमित्ताद्यज्वृद्धिः । अशब्दसंज्ञेति वचनात् 'दाधाघ्वदाप्' (१-१-२०) 'तरप्तमपौ घः' (१-१-२२) इति घुघग्रहणे संज्ञिनो ग्रहणं भवति न तु संज्ञायाः ।

अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः (१-१-६९) -७०

अणुदित् । सवर्णस्य । च । अप्रत्ययः । उत् इद् यस्य स उदित् (बहुव्रीहिः) अण् चोदिच्च अणुदित्-(समाहारद्वन्द्वः) । न प्रत्ययः अप्रत्ययः (नञ्तत्पुरुषः) । अण्प्रत्याहार उदिच्च सवर्णस्य ग्राहको भवति चकारात् स्वस्य च रूपस्य, प्रत्ययं वर्जयित्वा । 'आद् गुणः' (६-१-८७) इति यथा देव + इन्द्रः=देवेन्द्रः इत्यत्र गुणो भवति एवं खट्वा + इन्द्रः=खट्वेन्द्रः इत्यादावपि गुणैकादेशो भवति । 'अस्य च्वौ' (७-४-३२) इत्यनेन अपटः पटः सम्पद्यते=पटीभवति इतिवत् अमाला माला सम्पद्यते=मालीभवति इत्यादावपि ईत्वादेशो भवति । दक्षस्यापत्यं पुमान् दाक्षिः, इत्यत्र 'यस्येति च' (६-४-१४८) इति यथाऽकारलोपो भवति तथैव चूडालाया अपत्यं पुमान् चौडालिरित्यत्रापि तत्सवर्णस्य आकारस्य । उदित्खल्वपि-'चुटू' (१-३-७) इति चवर्गटवर्गयोः, 'लशक्व-तद्धिते' (१-३-८) इति च कवर्गस्य ग्रहणं भवति 'अप्रत्यय' इति प्रत्ययस्य सवर्णग्रहणप्रतिषेधात् 'सनाशंसभिक्ष उः' (३-२-१६८) इति ह्रस्वोकारविधानात् 'चिकीर्षुः,आशंसुः, भिक्षुः, इत्यादौ दीर्घोकारश्रवणं न भवति ।

तपरस्तत्कालस्य (१-१-७०)

तपरः । तत्कालस्य । तः परो यस्मात् स तपरः (बहुव्रीहिः) । तादपिपरस्तपरः (प० त०) । तस्य कालः तत्कालः (प० त०) तत्कालः कालो यस्य स तत्कालस्तस्य (उत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः) । तपरो-वर्णस्तत्कालस्यात्मनातुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य स्वस्य च रूपस्य ग्राहको भवति । वृक्षैः, प्लक्षैः । 'अतो भिस ऐस्' (७-१-९) इति ह्रस्वाकारात् परस्य भिस ऐसादेशे, वृद्धौ सस्यविसर्गे च रूपम् । अब्जाः गोजाः । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (३-२-६७) इत्यबुपपदाद्

गवुपपदाच्च जनेर्विटि 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (६-४-४१) इति न रत्वादाकार एवान्तादेशो भवति ।

आदिरन्त्येन सहेता (१-१-७१)

आदिः । अन्त्येन । सह । इता । आदिर्वर्णोऽन्त्येनेत्संज्ञकेन वर्णेन सहोच्चार्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां स्वस्य च रूपस्य ग्राहको भवति । अण्=अ इ उ । अक्=अ इ उ ऋ लृ । अच्=अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ । हल्=ह य व र ल ञ म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह । सुप्=सु औ जस् अम् औट् शस् टा भ्याम् भिस् ङे भ्याम् भ्यस् ङसि भ्याम् भ्यस् ङस् ओस् आम् ङि ओस् सुप् । तिङ=तिप् तस् झि सिप् थ स् थ मिप् वस् मस्, त आताम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् । अन्त्यस्येत्संज्ञाऽत्र 'हलन्त्यम्' (१-३-३) इति सूत्रेण भवति ।

येन विधिस्तदन्तस्य (१-१-७२)

येन । विधिः । तदन्तस्य । सोऽन्ते यस्य स तदन्तस्तस्य (बहुव्रीहिः) । येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य स्वस्य च रूपस्य ग्राहको भवति । चयः । जयः । अयः । 'एरच्' (३-३-५६) इतीवर्णान्तादच् प्रत्ययो भवति । अङ्गस्य गुणेऽयादेशे च रूपसिद्धिः । अवश्यलाव्यम्, अवश्यपाव्यम । 'ओरावश्यके' (३-१-१२५) इत्युवर्णान्ताद् ण्यत्प्रत्ययो भवति । 'अचो ञ्णिति' (७-२-११५) इति वृद्धौ वाबादेशे च रूपम् ।

वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् (१-१-७३)

वृद्धिः । यस्य । अचाम् । आदिः । तद् । वृद्धम् । अचामिति निर्धारणे षष्ठी । अचां मध्ये यस्याद्यज् वृद्धिसंज्ञकस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञकं भवति

शालायां भवः शालीयः । मालीयः । वृद्धसंज्ञावशाद् 'वृद्धाच्छः' (४-२-११४) इति छे प्रत्यये तस्य 'आयेनेयीनीयियः०' (७-१-२) इतीयादेशे 'यस्येति च' (६-४-१४८) इत्याकारलोपे च रूपसिद्धिः । औपगवीयः । कापटवीयः । वृद्धसंज्ञकादौपगवादिशब्दात् पूर्ववच्छप्रत्ययः, तत्स्थान ईयादेशश्च ।

त्यदादीनि च (१-१-७४)

त्यदादिर्येषां तानि त्यदादीनि (बहुव्रीहिः)। त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञकानि भवन्ति । त्यदीयम् । तदीयम् । एतदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् । त्वदीयम् । त्वादायनिः । मदीयम् । मादायनिः । भवदीयम् । किमीयम् । सर्वत्र वृद्धसंज्ञायां सत्यां शैषिकार्थे छःप्रत्ययः । त्वादायनिरित्यादौ 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' (४-१-१५७) इत्यपत्येऽर्थे फिञि, आयनादेशे च रूपम् ।

एङ् प्राचां देशे (१-१-७५)

यस्याचामादिरिति मण्डूकप्लुतगत्याऽनुवर्तते । एङ् यस्य शब्दरूपस्याचामादिस्तत्प्राचां[1] देशाभिधाने वृद्धसंज्ञं भवति । एणीपचनीयः । भोजकटीयः । गोनर्दीयः । पूर्वच्छप्रत्यये कृते रूपसिद्धिः ।

१—"शरावती नाम नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी । तस्या दक्षिणपूर्वस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्राग्देशः उत्तरावरस्यामुदग्देशः, तौ शरावती विभजते । तया मर्यादया तयोर्विभागो ज्ञायते ।" (पदमञ्जरी १-१-७५) ।

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादः

—*०*—

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् (१-२-१)

गाङ्कुटादिभ्यः। अञ्णित्। ङित्। 'कुट् आदिर्येषां ते कुटाद (बहुव्रीहिः)। गाङ् च कुटादयश्च गाङ्कुटादयस्तेभ्यः (इतरेत द्वन्द्वः)। ञ् च ण् च ञ्णौ,तावितौ यस्य स ञ्णित्। (द्वन्द्वगर्भो ब व्रीहिः) । न ञ्णित् अञ्णित् (नञ्तत्पुरुषः)। गाङ् इत्यस्मात् कु दिभ्यश्च धातुभ्यः परो ञ्णिद्भिन्नप्रत्ययो ङिद्भवति-ङिद्वद्भव त्यर्थः। गाङः-अध्यगीष्ट। अध्यगीषाताम्। अध्यगीषत। अध्युपस दिङ् (अध्ययने) धातोर्लुङि च्लौ सिचि ते 'विभाषा लुङ्लृङो (२-४-५०) इति गाङादेशे सिचः प्रकृतसूत्रेण ङित्वाद् 'घुमास्थागाप जहातिसां हलि' (६-४-६६) इतीकारादेशः। ततोऽडागमे सस्य मूर्ध तस्य ष्टुत्वे च कृते अध्यगीष्टेति। एवमग्रेऽपि। कुटादिभ्यः-कुटित कुटितुम्। कुटितव्यम्। उत्पुटिता। उत्पुटितुम्। उत्पुटितव्यम। कु '(कौटिल्ये) इत्यादेस्तास्यादौ परतः 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७-३-८६ इति प्राप्तो गुणः प्रकृतसूत्रेण तास्यादेर्ङित्वात् 'क्ङिति च' (१-१-५ इत्यनेन बाध्यते।

विज इट् (१-२-२)

विजः। इट्। ओविजी (भयचलनयोः) धातोः पर इडादिः प्रत्य

ङिद्भवति। उद्विजिता। उद्विजितुम्। उद्विजितव्यम्। ङित्त्वं पूर्ववद् गुणप्रतिषेधार्थम्।

विभाषोर्णोः (१-२-३)

विभाषा। ऊर्णोः। ऊर्णुञ् (आच्छादने) धातोः पर इडादिप्रत्ययो विभाषा ङिद्भवति। प्रोर्णुविता। प्रोर्णविता। ङित्पक्षे गुणाभावे 'अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ' (६-४-७७) इत्युवङादेशः। अङित्पक्षेऽङ्गस्य गुणोऽवादेशश्च।

सार्वधातुकमपित् (१-२-४) -५

सार्वधातुकम्। अपित्। प् इद् यस्य स पित् (बहुव्रीहिः)। न पित् अपित् (नञ्तत्पुरुषः)। अपित् सार्वधातुकं ङिद् भवति। कुरुतः। कुर्वन्ति। चिनुतः। चिन्वन्ति। तसादिविभक्तीनामपित्त्वादतिदिश्यमानं ङित्त्वं 'क्ङिति च' इत्यनेन सार्वधातुकनिमित्तकाङ्गस्यगुणस्य बाधकं भवति।

असंयोगाल्लिट् कित् (१-२-५) -६,-२६

असंयोगात्। लिट्। कित्। न संयोगः असंयोगस्तस्मात् (नञ्तत्पुरुषः)। असंयोगान्ताद्धातोः परोऽपिल्लिट्प्रत्ययः किद्भवति। बिभिदतुः। बिभिदुः। चिच्छिदतुः। चिच्छिदुः। ईजतुः। ईजुः। भिदेः छिदिर् (द्वैधीकरणे) इत्यस्माच्चोत्तरयोः अतुसुसोः कित्त्वाल्लघूपधलक्षणो गुणः प्रतिषिध्यते। यजेः (देवपूजासंगतिकरणदानार्थकस्य) परयोश्चानयोः कित्वाद् 'वचिस्वपियजादीनां किति च' (६-१-१५) इति सम्प्रसारणे, 'सम्प्रसारणाच्च' (६-१-१०८) इति पूर्वरूपैकादेशे कृते 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६-१-८) इति द्वित्वं, 'अकः सवर्णे दीर्घः' (६-१-१०१) इति दीर्घश्च भवति।

इन्धिभवतिभ्यां च (१-२-६)

इन्धिभवतिभ्याम्। च। इन्धिश्च भवतिश्च इन्धिभवती ताभ्या (इतरेतरद्वन्द्वः)। इन्धिभवतिभ्यां परं लिट्प्रत्ययः किद्भवति। इन्धे संयोगार्थं भवतेश्च पिदर्थं वचनम्। पुत्र ईधे अथर्वणः। समी दस्युहन्तमम्। (ऋ० ६-१६-१४।१५) ञिइन्धी (दीप्तौ) धातोर्लिटि प्रत्ययः। 'लिटस्तझयो-रेशिरेच्' (३-४-८१) इत्येश्प्रत्ययस्तस्य कित्त्वा 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' (६-४-२४) इति नकारलो भवति। बभूव। बभूविथ। भूधातोर्णलि 'अचो ञ्णिति' (७-२-११५ इति प्राप्ताऽङ्गस्य वृद्धिः, थलि च 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७-३-८ इति प्राप्तोऽङ्गस्य गुणः कित्वान्न भवति।

मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा (१-२-७)

मृडश्च मृदश्च गुधश्च कुषश्च क्लिशश्च वदश्च वस् च मृड···व तस्मात् (समाहारद्वन्द्वः)। मृडादिभ्यो धातुभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः कि भवति। 'न क्त्वा सेट्' (१-२-१८) इति सामान्येन कित्त्वप्रतिषे वक्ष्यति तस्यायं पुरस्तादपवादः। गुधकुषक्लिशीनां 'रलो व्युपधाद्धला सँश्च' (१-२-२६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्। मृड=(सुखे मृडित्वा। मृद=(क्षोदे) मृदित्वा। गुध=(परिवेष्टने दिवादिः, क्र्यादिः) गुधित्वा। कुष=(निष्कर्षे) कुषित्वा। क्लिश्=(विबाध क्लिशित्वा। वद=(व्यक्तायां वाचि) उदित्वा। वस=(निवासे उषित्वा। कित्त्वान्मृडादेरङ्गस्य गुणाभावः, वदिवस्योः सम्प्रसारणञ्च

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सँश्च (१-२-८)

रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः। सन्। च। रुदश्च विदश्च मुष

ग्रहिश्च स्वपिश्च प्रच्छ च रुद......प्रट्, तस्मात् (समाहारद्वन्द्वः)। रुदादिभ्यः परः सन्प्रत्ययः क्त्वा च कितौ भवतः। रुदविदमुषीणां 'रलो व्युपधात्०' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं ग्रहणम्। रुदिर्=(अश्रुविमोचने) रुदित्वा, रुरुदिषति। विद=(ज्ञाने अदादिः) विदित्वा, विविदिषति। मुष=(स्तेये) मुषित्वा, मुमुषिषति। ग्रह=(उपादाने) गृहीत्वा, जिघृक्षति। ञिष्वप्=(शये) सुप्त्वा, सुषुप्सति। प्रच्छ=(ज्ञीप्सायाम्) पृष्ट्वा, पिपृच्छिषति। कित्वाद् गुणप्रतिषेधः सम्प्रसारणञ्च भवति।

इको झल् (१-२-६) -११,-१३

इकः। झल्। इगन्ताद्धातोः परो झलादिः सन् किद्भवति। चिञ्-चिचीषति। ष्टुञ्=(स्तुतौ) तुष्टूषति। कृञ्-चिकीर्षति। कित्त्वाद् गुणप्रतिषेधः। 'अज्झनगमां सनि' (६-४-१६) इत्यंगस्य दीर्घः। 'ॠत इद्धातोः' (७-१-१००) इतीत्वम्। 'सन्यङोः' (६-१-९) इति द्विर्वचनम्। कुहोश्चुः (७-४-६२) इत्यभ्यासचुत्वम्।

हलन्ताच्च (२-२-१०) -११

हलन्तात्। च। हल् चासावन्तश्च हलन्तस्तस्मात् (कर्मधारयः)। समीपवचनोऽत्रान्तशब्दः। इकः[1] समीपाद्धलः परो झलादिः सन् किद्भवति। भिद्-बिभित्सति। बुध्=(अवगमने) बुभुत्सते। 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७-३-८६) इति प्राप्तो गुणः कित्त्वाद् बाध्यते।

लिङ्सिचावात्मनेपदेषु (१-२-११) -१३,-१७

लिङ्सिचौ। आत्मनेपदेषु। लिङ् च सिच् च लिङ्सिचौ (इतरे-

१—'इक इति पञ्चम्यन्तं समीपसमीपि सम्बन्धे सति विभक्तिविपरिणामेन षष्ठ्यन्ततामनुभवतीति न्यासकारः।

तरद्वन्द्वः)। इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परत: कितौ भवतः। लिङ्:-भिद्-भित्सीष्ट, बुध-भुत्सीष्ट। सिच्:-अभित्त। अबुद्ध। 'झलो झलि' (८-२-२६) इति सिचः सकारलोपः। 'खरि च' (८-४-५५) इति दस्य तत्वम्। 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८-२-४०) इति तस्य धत्वम्। 'झलां जश् झशि' (८-४-५३) इति जश्त्वम्। कित्वादुपधागुणो न भवति।

उश्च (१-२-१२)

उः। च। ऋवर्णान्ताद्धातोः परौ झलादी लिङ्सिचावात्मनेपदेषु कितौ भवतः। कृ-कृषीष्ट। हृ-हृषीष्ट। अकृत, अहृत। 'ह्रस्वादङ्गात्' (८-२-२७) इति सिच्लोपः। कित्वादगुणः।

वा गमः (१-२-१३)

गम्लृ (गतौ) धातोः परौ लिङ्सिचौ झलादी आत्मनेपदेषु वा कितौ भवतः। लिङ्-संगसीष्ट, संगंसीष्ट। सिच्-समगत, समगंस्त। 'समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः' (१-३-२९) इत्यात्मनेपदम्। कित्वपक्षे 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' (६-४-३७) इत्यनुनासिकसवर्णस्य लोपः। अकित्पक्षे 'नश्चापदान्तस्य झलि' (८-३-२४) इति मोऽनुस्वारः।

हनः सिच् (१-२-१४)

हन्धातोः परः सिच् प्रत्यय आत्मनेपदेषु किद्भवति। आहत। आहसाताम्। आहसत। 'आङो यमहनः' (१-३-२८) इत्यात्मनेपदम्। कित्त्वाद् 'अनुदात्तोपदेश०' इत्यनुनासिकलोपः। ह्रस्वादंगात् (८-२-२७) इति ते परतः सिच्लोपः।

यमो गन्धने (१-२-१५) -१६

यमः । गन्धने । यम (उपरमे) धातोर्गन्धने (सूचने) अर्थे वर्त्तमानात् परः सिजात्मनेपदेषु किद् भवति । उदायत । उदायसाताम् । उदायसत । 'आङो यमहनः' इत्यात्मनेपदम् । कित्त्वादनुदात्तोपदेश० इत्यादिनाऽनुनासिकलोपः ।

विभाषोपयमने (१-२-१६)

विभाषा । उपयमने । उपयमने (विवाहे) अर्थे वर्त्तमानाद् 'यम' धातोः परः सिच् प्रत्यय आत्मनेपदेषु विभाषा किद् भवति । उपायत कन्याम् । उपायंस्त कन्याम् । 'उपाद्यमः स्वकरणे' (१-३-५६) इत्यात्मनेपदम् । कित्त्वपक्षेऽनुनासिकलोपः ।

स्थाघ्वोरिच्च (१-२-१७)

स्थाघ्वोः । इत् । च । स्था च घुश्च स्थाघू तयोः स्थाघ्वोः (इतरेतरद्वन्द्वः) । ष्ठा (गतिनिवृत्तौ) धातोः घुसंज्ञकधातूनाञ्च इकारान्तादेशो भवति, सिच्च किद्भवत्यात्मनेपदेषु परतः । उपास्थित । उपास्थिषाताम् । उपास्थिषत । दाण् (दाने) अदित । डुधाञ् = (धारणपोषणयोः) अधित । 'ह्रस्वादंगात्' (८-२-२७) इति सकारलोपः । कित्वाद् गुणाऽभावः ।

न क्त्वा सेट् (१-२-१८) -२५,-२६

सहेटा=सेट् 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (२-२-२८) इति बहुव्रीहिसमासः । सेट् क्त्वा प्रत्ययः किन्न भवति । देवित्वा । वर्त्तित्वा । 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७-३-८६) इत्यंगस्य गुणः ।

निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः (१-२-१९) -२८

शीङ् च स्विदिश्च, मिदिश्च क्ष्विदिश्च धृश्च शीङ्......धृट्,

तस्मात् (समाहारद्वन्द्वः)। शीङादिभ्यो धातुभ्यः परो निष्ठा प्रत्यय सेट् किन्न भवति। शीङ्=(स्वप्ने)-शयितः, शयितवान्। ञिष्विदा (गात्रप्रक्षरणे)-प्रस्वेदितः प्रस्वेदितवान्। ञिमिदा=(स्नेहने) प्रमेदितः प्रमेदितवान्। ञिक्ष्विदा = (स्नेहनमोचनयोः)-प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदित वान्। ञिधृषा = (प्रागल्भ्ये)-प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान्। अकित्त्वादङ्ग गस्य गुणः।

मृषस्तितिक्षायाम् (१-२-२०)

मृषः। तितिक्षायाम्। तितिक्षा (क्षमा) अर्थे वर्त्तमानान्मृ षेर्धातोः परः सेण्निष्ठाप्रत्ययो न किद् भवति। मर्षितः, मर्षितवान् अकित्त्वाद् गुणः।

उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् (१-२-२१)

उदुपधात्। भावादिकर्मणोः। अन्यतरस्याम्। उदुपधा यस्य उदुपधस्तस्मात् (बहुव्रीहिः)। आदि चादः कर्म च आदिकर्म (कर्म धारयः)। भावश्चादिकर्म च भावादिकर्मणी तयोः (इतरेतर द्वन्द्वः)। उदुपधाद् धातोर्भावे आदिकर्मणि च वर्त्तमानः सेण्निष्ठाप्रत्य योऽन्यतरस्यां (विकल्पेन) किन्न भवति। भावे-द्युती=(दीप्तौ द्युतितमनेन, द्योतितमनेन। मुद = (हर्षे)-मुदितमनेन, मोदितमनेन आदिकर्मणि-प्रद्योतितः, प्रद्युतितः। प्रमुदितः, प्रमोदितः। 'नपुंसके भावे क्तः' (३-३-११४), 'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वा० ३।२।१०२) 'आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च' (३-४-७१) इति भावे कर्त्तर्यादिकर्मणि क्तः प्रत्ययः। अकित्त्वपक्षे लघूपधलक्षणगुणः। इतरत्र तदभावः।

पूङः क्त्वा च (१-२-२२)

पूङ् (पवने) धातोः परौ सेट्क्त्वानिष्ठाप्रत्ययौ कितौ न भवतः पवित्वा। पवितः, पवितवान्। पूङश्च (७-२-५१) इति विकल्पेनेडागमः

भवति क्त्वानिष्ठयोः। कित्त्वप्रतिषेधादङ्गस्य गुणो भवत्येव सेटक्त्वा-प्रत्ययस्य कित्त्वं प्रतिषिद्धमेव पूर्वम्। एवं तर्हि क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम्।

नोपधात्थफान्ताद्वा (१-२-२३) -२६

नोपधात्। थफान्तात्। वा। न उपधा यस्य स नोपधस्तस्मात् (बहुव्रीहिः)। थश्च फश्च थफौ (इतरेतरद्वन्द्वः)। थफावन्ते यस्य स थफान्तस्तस्मात् (बहुव्रीहिः)। नोपधात् थान्तात् फान्ताच्च धातोः परः सेटक्त्वाप्रत्ययो वा किन्न भवति। ग्रन्थ=(सन्दर्भे) ग्रथित्वा, ग्रन्थित्वा। श्रन्थ=(विमोचनहर्षयोः क्र्यादिः, सन्दर्भे चुरादिः)-श्रथित्वा, श्रन्थित्वा। गुम्फ=(ग्रन्थे)-गुफित्वा, गुम्फित्वा। कित्त्व-विकल्पादनुनासिकलोपविकल्पः।

वञ्चिलुञ्च्यृतश्च (१-२-२४)

वञ्चिलुञ्च्यृतः। च। वञ्चिश्च लुञ्चिश्च ऋच्च वञ्चिलुञ्च्यृत्, तस्मात् (समाहारद्वन्द्वः)। वञ्चिलुञ्चि-ऋद्भ्यो धातुभ्यः परः सेट्-क्त्वाप्रत्ययः वा किन्न भवति। वञ्चु=(गतौ प्रलम्भने च)-वचित्वा, वञ्चित्वा। लुञ्च=(अपनयने)-लुचित्वा, लुञ्चित्वा। ऋतिः-(घृणायां, सौत्रो धातुः)-ऋतित्वा, अर्तित्वा, कित्वपक्षे पूर्ववदनुनासिक-लोपो गुणाभावश्च।

तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य (१-२-२५)

तृषिश्च मृषिश्च कृशिश्च-तृषिमृषिकृशि, तस्मात् (समाहारद्वन्द्वः)। तृषिमृषिकृशेःपरः सेटक्त्वाप्रत्ययः किन्न भवति काश्यपस्याचार्यस्य मतेन ञितृषा=(पिपासायाम्)-तृषित्वा, तर्षित्वा। मृषु=(सेचने सहने च भ्वादिः, तितिक्षायां, दिवादिश्चुरादिश्च)-मृषित्वा, मर्षित्वा। कृश=(तनूकरणे)-कृशित्वा, कर्शित्वा। वेत्यनुवर्त्तमाने काश्यपग्रहणं पूजार्थम्।

रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च (१-२-२६)

रलः । व्युपधात् । हलादेः । सन् । च । उश्च इश्च वी (इतरेत द्वन्द्वः) । वी उपधे यस्य स व्युपधस्तस्मात् (बहुव्रीहिः) । हलादिर्यः स हलादिस्तस्मात् (बहुव्रीहिः) । उकारोपधादिकारोपधाच्च रलन्ताद्धातो लादेः परौ सेटौ सन्क्त्वाप्रत्ययौ वा कितौ भवतः । द्युत्=(द्यु तित्वा द्योतित्वा । लिख्=(विलेखने)-लिखित्वा, लेखित्वा । दिद्युतिषते दिद्योतिषते । लिलिखिषति, लिलेखिषति । दिद्यु तिषते-इति सन्नन्त 'सन्यङोः' (६-१-९) इति द्वित्वेकृते 'द्यु तिस्वाप्योः सम्प्रसारण (७-४-६७) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणं 'सम्प्रसारणाच्च' (६-१-१०४ इति पूर्वरूपैकादेशः ।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः (१-२-२७) -३१,-२

ऊकालः । अच् । ह्रस्वदीर्घप्लुतः । उकालश्च, ऊकालश्च ऊ३ लश्च-ऊकालाः । उवर्णस्य सवर्णदीर्घत्वं कालशब्दस्यैकशेषश्च । ऊका इव काला यस्य स ऊकालः (मध्यमपदलोपी-बहुव्रीहिः) । ह्रस्व दीर्घश्च प्लुतश्च ह्रस्वदीर्घप्लुतः (समाहारद्वन्द्वः) । 'छन्दोवत त्राणि भवन्ति' इति छान्दसविधेर्बहुलत्वान्नपुंसकत्वाभावः । यद्वेतरेत द्वन्द्वोऽयं तत्र 'सुपां सुलुक्०' (७-१-३९) इति जसः स्थाने सुः । उ ऊ ३=(मात्रिक-द्विमात्रिक-त्रिमात्रिकः) इत्येवंकालोऽज् यथाक्रमं ह्र दीर्घप्लुतसंज्ञो भवति । दधि, मधु इति ह्रस्वः । कुमारी, गौरी दीर्घः । देवदत्त ३ अत्रन्वसि इति प्लुतः । ह्रस्वदीर्घयो रूपोदाहरणा प्लुतस्य पुनः कार्योदाहरणम् । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । (८ १०५) इति टेः प्लुतः ।

अचश्च (१-२-२८)

अचः । च । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच एव स्था

भवन्ति[1]। रायमतिक्रान्तम् अतिरि। अतिनु। उपगु। 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१-२-४७) इत्यैकारादेरच एव स्थाने स्थानसाम्याद्ध्रस्वेकारादिर्भवति। चीयते। श्रूयते। 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७-४-२५) इति इवर्णोवर्णयोरेव दीर्घः। देवदत्त ३। यज्ञदत्त ३। 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' (७-२-८२) इति टेः प्लुतोदात्तोऽकारस्याच एव भवति।

उच्चैरुदात्तः (१-२-२९)

उच्चैः। उदात्तः। ताल्वादिस्थानेषु समाने स्थाने ऊर्ध्वभागनिष्पन्नोऽज् उदात्तसंज्ञो भवति। 'आयामो (निग्रहो गात्राणाम्) दारुण्यम् (रूक्षता-अस्निग्धता स्वरस्य) अणुता खस्य (संवृतता कण्ठविवरस्य) इत्युच्चैःकराणि शब्दस्य[2]।' ये। ते। के। यत् तत् किम् इत्येतेषां विभक्तेः प्राक् 'फिषोऽन्तोदात्तः'[3] इत्यन्तोदात्तत्वम्। जसः 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (३-१-४) इत्यनुदात्तत्वात् तस्य 'शी' आदेशस्यापि स्थानिवद्भावदनुदात्तत्वम्। तत 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८-२-५) इत्येकादेश एकार उदात्तः।

नीचैरनुदात्तः (१-२-३०)

नीचैः। अनुदात्तः। समाने स्थाने नीचैरुपलभ्यमानोऽधोभागनिष्पन्नोऽज् अनुदात्तसंज्ञो भवति। 'अन्ववसर्गः' (शिथिलता गात्राणाम्) मार्दवम् (स्वरस्य मृदुता स्निग्धता) उरुता खस्य (महत्ता कण्ठविवरस्य) इति नीचैःकराणि शब्दस्य[4]। त्व। सम। सिम। नेम।

१—यत्र ह्रस्वो यत्र दीर्घो यत्र प्लुतो विधीयते तत्र तत्राच इति षष्ठ्यन्त पदमुपतिष्ठते इति तात्पर्यम्।

२—महाभाष्यम् (१-२-२९)।

३—फिट्सूत्रम् १।१।

४—महाभाष्यम् (१-२-३०)।

नमस्ते रुद्र नीलकण्ठ सहस्राक्ष 'त्व समसिमनेमेत्यनुच्चानि' इति फि सूत्रेणानुदात्तानि। 'नमस्ते' इत्यत्र 'तेमयावेकवचनस्य' (८-१-२२) युष्मदस्त इत्यादेशः स चानुदात्तः। 'रुद्र' इत्याद्यामन्त्रितपदाना 'आमन्त्रितस्य च' (८-१-१९) इति सर्वानुदात्तत्वम्।

समाहारः स्वरितः (१-२-३१)

उदात्तानुदात्तस्वरस्य समाहारो यस्मिन्नचि स स्वरितसंज्ञो भवति शिक्यम्। कन्या। सामन्यः। क्व। 'श्नसेः शि कुट् किच्च' (उ० सू० ६९४) इति यत्प्रत्यये शिक्यमिति रूपम्। 'तित्स्वरितम्' (६-१-१८५) इति यकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य स्वरितत्वम्। 'तिल्यशिक्यमर्त्यकाश्मर्यधान्य कन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः' (फिट सू० ४।७६) इति कन्याशब्दोऽन्त स्वरितः। 'तत्र साधुः' (४-४-९८) इति सामशब्दाद्यत्प्रत्ययः। तित्वा वान्तस्वरितः। 'किमोऽत्' (५-३-१२) इति किम् शब्दाद् अत्प्रत्य 'क्वाति' (७-२-१०५) इति च क्वादेशः। तित्वादेवस्वरितत्वम्। अ दात्तं पदमेकवर्जम्' (६-१-१५८) इति सर्वत्र शिष्टानुदात्तत्वम्।

तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् (१-२-३२)

तस्य। आदितः। उदात्तम्। अर्धह्रस्वम्। अर्धं ह्रस्वस्य=अर्धह्रस्व 'अर्धं नपुंसकम्' (२-२-२) इति तत्पुरुषसमासः। तस्य स्वरितस्या वर्धह्रस्वम् (अर्धमात्रम्) उदात्तं भवति, अवशिष्टमनुदात्तम्। शिक्य कन्या। माणवक३ माणवक। सर्वत्रेह स्वरिते पूर्वार्द्धमात्रा उदा उत्तरा, क्रमेण अर्द्धा, अध्यर्धा, अर्द्धतृतीया च अनुदात्तस्य।

एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ (१-२-३३)

एकश्रुति। दूरात्। सम्बुद्धौ। भावसाधनोऽत्र श्रुतिशब्दः श्र श्रुतिरिति। एका श्रुतिर्यस्य (स्वरस्य) स एक श्रुतिः (बहुव्रीहि

'सुपां सुलुक्०' (७-१-३९) इति विभक्तिलुक्। सम्बोधनं सम्यग्ज्ञापनं सम्बुद्धिरित्यकृत्रिमस्य ग्रहणम्। दूरात् सम्बोधने आह्वाने सत्युदात्तानुदात्तस्वरितानामेकश्रुतिर्भवति। आगच्छ भो माणवक देवदत्त ३। अत्रोदात्तानुदात्तस्वरितानां पृथक् पृथक् श्रवणं न भवति।

यज्ञकर्म्मण्यजपन्यूङ्खसामसु (१-२-३४) -३५

यज्ञकर्मणि। अजपन्यूङ्खसामसु। यज्ञस्य कर्म यज्ञकर्म तस्मिन् (ष० त०)। जपश्च न्यूङ्खश्च साम च जपन्यूङ्खसामानि (इतरेतरद्वन्द्वः)। न जपन्यूङ्खसामानि अजपन्यूङ्खसामानि तेषु (न० त०)। यज्ञकर्म्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं भवति जपन्यूङ्खसामानि वर्जयित्वा। 'अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपां रेतांसि जिन्वतोऽम्' (यजु० ३।१२)। यज्ञकर्मणि विनियुक्तेऽस्मिन् मन्त्रे एकश्रुतिर्जायते।

उच्चैस्तरां वा वषट्कारः (१-२-३५)

यज्ञकर्मणि वषट्कारो मन्त्र उच्चैस्तराम्=उदात्ततरो भवति विकल्पेन, पक्षे एकश्रुतिर्भवति। वषट्शब्देनात्र वौषट्शब्दो लक्ष्यते। सोमस्याग्ने वीही३वौ३षट्। सोमस्याग्ने वीही३वौ३षट्।

विभाषा छन्दसि (१-२-३६)

छन्दसि विषये विकल्पेनैकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव। वेति प्रकृते विभाषेतिग्रहणं यज्ञकर्मणीत्यस्य निवृत्त्यर्थम्। तेनाय स्वाध्यायकालेऽपि पाक्षिक ऐकश्रुत्यविधिर्भवति। अग्निमीडे पुरोहितम्० । (ऋ०-१-१-१), इषे त्वोर्ज त्वा० (यजु० १।१), अग्न आयाहि वीतये० (साम० १-१-१), शन्नो देवीरभिष्टये० (अथर्व० १।१।१)।

न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः (१-२-३७)

न । सुब्रह्मण्यायाम् । स्वरितस्य । तु । उदात्तः । सुब्रह्मण्या नाम नि-
दस्तत्रैकश्रुतिर्नभवति किन्तु लक्षणप्राप्तस्य स्वरितस्योदात्तादेशो भवति
सुब्रह्मण्योंमिन्द्रागच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषणश्वस्य
गौरावस्कन्दिन्नहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतमब्रुवाण श्वः सु-
मागच्छ मघवन् (शतपथ ब्रा० ३।३।४।१७)। अत्रोमित्योकारः प्लुता-
स्वरेण स्वरितस्तस्योदात्तो विधीयते। इन्द्र आगच्छेत्यामन्त्रितमाद्युदात्तम्
द्वितीयो वर्णोऽनुदात्तः। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (८-४-६६)
स्वरितः प्रसक्तस्तस्यानेनोदात्तः क्रियते। आगच्छेत्याकारः फि-
रेणोदात्तः। ततः 'तिङ्ङतिङः' (८-१-२८) इति परोऽनुदात्तः। स
स्वरितो जातस्तस्यानेनोदात्तत्वं क्रियते। तदेवमिन्द्र आगच्छेति चत्वा-
रुदात्ताः। हरिव आगच्छेत्यनेनैव प्रकारेण चत्वार उदात्ता द्वावनुदात्तौ
मेधातिथेरिति 'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' (२-१-२) इति पराङ्ग-
भावादामन्त्रिताद्युदात्तो 'मे' इति। 'धा' इत्येतस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे
प्राप्तेऽनेनोदात्तत्वम्। शिष्टमनुदात्तम्। वृषणश्वस्य मेन इति पूर्ववदेव
वर्णावुदात्तौ। 'गौरावस्कन्दन्' इत्यपि तथैव। अहल्यायै जारेत्यत्र
द्वावुदात्तौ शिष्टमनुदात्तम्। कौशिकब्राह्मणेति चामन्त्रिताद्युदात्तस्तत्र
वर्ण उदात्तः। गौतमब्रुवाण इत्यपि तथैव। श्व इत्याद्युदात्तः। सुत्यामि-
'संज्ञायां समज०' (३-३-६६) इति क्यपो विधानेऽन्तोदात्तः।
इत्येतस्यानुदात्तत्वे जाते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८-४-६५)
प्राप्तस्य स्वरितस्योदात्तविधानम्। आगच्छेति द्वावुदात्तावन्त्योऽनुदात्तः
मघवन्निति पदात् परमामन्त्रितं निहन्यते। 'आमन्त्रितस्य च'
(८-१-१९) इति।

देवब्रह्मणोरनुदात्तः (१-२-३८)

देवब्रह्मणोः। अनुदात्तः। देवश्च ब्रह्मा च देवब्रह्माणौ तयोः (इत-

तरद्वन्द्वः)। सुब्रह्मण्यायां पठितयोर्देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति। देवा ब्रह्माण आगच्छत। द्वयोरपि पदयोरामन्त्रिताद्युदात्तत्वे शेषनिघाते चोदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः कृतस्तस्यानेनानुदात्तः क्रियते।

स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् (१-२-३९) -४०

स्वरितात्। संहितायाम्। अनुदात्तानाम्। संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि (ऋ० १०-७५-५)। माणवक जटिलकाध्यापक। क्व गमिष्यसि। इममिति 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (८-२-५) इत्यन्तोदात्तः, शेषोऽनुदात्तः। 'मे' इति 'ते मयावेकवचनस्य' (८-१-२२) इति 'मे' आदेशोऽनुदात्तः। तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८-४-६५) इति स्वरिते कृतेऽग्रेस्थानामामन्त्रितपदानाम् 'आमन्त्रितस्य च' (८-१-१९) इति निघातादेशे सति प्रकृतसूत्रेणैकश्रुतिर्विधीयते। माणवक जटिलकाध्यापकेति 'आमन्त्रितस्य च' (६-१-१९८) इत्याद्युदात्तत्वात् शेषनिघाते स्वरितत्वे चैकश्रुतिः। क्व गमिष्यसि। इहापि स्वरितादुत्तरस्य 'तिङ्ङतिङः' (८-१-२८) इति जातस्य निघातस्यैकश्रुत्यम्।

उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः (१-२-४०)

उदात्तस्वरितपरस्य। सन्नतरः। उदात्तश्च स्वरितश्च उदात्तस्वरितौ तौ परौ यस्मात् स उदात्तस्वरितपरस्तस्य (द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिः)। उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतरोऽनुदात्ततर आदेशो भवति। देवा मरुतः पृश्निमातरोऽपः। मातर इत्यनुदात्तः। अप इत्यन्तोदात्तः। तयोरेकादेश ओकारोऽनुदात्तः। तस्योदात्ते परभूते सन्नतर आदेशो भवति। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि। सरस्वतिशब्दस्येकारोऽनुदात्तः। शुतुद्रिशब्दश्च पाष्ठिकामन्त्रितत्वादाद्युदात्तः, तस्मिन् परभूते पूर्वस्यानुदात्ततर आदेशः। माणवक जटिलकाध्यापक क्व गमिष्यसि। क्वेति स्वरितस्तस्मिन् परभूते पूर्वस्यानुदात्ततर आदेशः।

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः (१-२-४१)

अपृक्तः । एकाल् । प्रत्ययः । एकोऽल् यस्मिन् स एकाल् (बहुव्रीहिः) एकाल् प्रत्ययोऽपृक्तसंज्ञो भवति । घृतस्पृक् । घृतं स्पृशतीत्यस्मि स्पृश्धातोः 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' (३-२-५८) इति क्विन्प्रत्यये कृते बन्धलोपे प्रकृतसूत्रेण वकारस्यापृक्तसंज्ञायां 'वेरपृक्तस्य' (६-१-६ इति वकारलोपे 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (८-२-६२) इति कुत्वे च रूप अर्द्धभाक् । पादभाक् । अर्द्धोपपदात् पादोपपदाच्च भजधातोः 'भजो ण्वि (३-२-६२) इति ण्विप्रत्यये कृते पूर्ववद्वकारस्यापृक्तसंज्ञायां 'अत उपधायाः' (७-२-११६) इत्युपधावृद्धौ सौ 'चोः कुः' (८-२-३ इति कुत्वे च रूपम् । अपृक्त इत्यन्वर्थसंज्ञा न संपृक्त एकल इत्यर्थः ।

तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः (१-२-४२)

समानमधिकरणं यस्य स समानाधिकरणः (बहुव्रीहिः) । समाना करणस्तत्पुरुषः समासः कर्मधारयसंज्ञो भवति । परमराज्यम् । उत्त राज्यम् । परमं च तद्राज्यं च, उत्तमं च तद्राज्यं चेति । विग्रहे 'सन्महत मोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' (२-१-६१) इति समासे कृते 'अकर्मधारये राज (६-२-१३०) इत्युत्तरपदाद्युदात्तं न भवति । समासान्तोदात्तत्वं शिष्ट दात्तत्वं च भवति । पाचकवृन्दारिका । पाचकाचासौ वृन्दारिका चे 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्' (२-१-६२) इति तत्पुरुषसमासे प्रकृतसूत्रेण कर्मधारयसंज्ञायां 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' (६-३ इति पुंवद्भावो भवति ।

प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् (१-२-४३)

प्रथमानिर्दिष्टम् । समासे । उपसर्जनम् । प्रथमया (विभक्त्या निर्दिष्टं प्रथमानिर्दिष्टम् (तृ० त०) समास इति समासविधायक

गृह्यते। तत्र प्रथमया विभक्त्या निर्दिश्यमानपदमुपसर्जनसंज्ञं भवति। कष्टश्रितः। शङ्कुलाखण्डः। यूपदारु। वृकभयम। राजपुरुषः। अक्षशौण्डः। कष्टंश्रित इति लौकिकविग्रहः। कष्ट+अम्। श्रित+सु इत्यलौकिकविग्रहः। तत्र 'द्वितीया श्रितातीत०' (२-१-२४) इति तत्पुरुषसमासे द्वितीयाशब्दः (तदन्तः कष्टशब्दः) प्रथमानिर्दिष्टः। तस्य प्रकृतसूत्रेणोपसर्जनसंज्ञायां सत्याम 'उपसर्जनं पूर्वम्' (२-२-३०) इति पूर्वनिपातो भवति। एवं शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः इति तृतीया समासे 'तृतीया तत्कृतार्थेन०' (२-१-२९) इति तृतीया, यूपाय दारु यूपदारु इति चतुर्थीसमासे 'चतुर्थी तदर्थार्थ०' (२-१-३५) इति चतुर्थी, वृकाद्भयं वृकभयम् इति पञ्चमीसमासे 'पञ्चमी भयेन (२-१-३६) इति पञ्चमी, राज्ञः पुरुषः इति षष्ठीसमासे 'षष्ठी' (२-२-८) इति षष्ठी, अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः इति सप्तमीसमासे 'सप्तमीशौण्डैः' (२-१-३९) इति सप्तमी प्रथमानिर्दिष्टा, तदन्तं० पदमुपसर्जनसंज्ञं विज्ञेयम। अन्वर्थसंज्ञेयमप्रधानमुपसर्जनमिति।

एकविभक्ति चापूर्वनिपाते (१-२-४४)

एकविभक्ति। च। अपूर्वनिपाते। एकविभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्ति (पदम) (बहुव्रीहिः)। पूर्वश्चासौ निपातश्चेति पूर्वनिपातः (कर्मधारयः)। न पूर्वनिपातः अपूर्वनिपातस्तत्र (नञ्तत्पुरुषः)। समासे विधीयमाने यन्नियतविभक्तिकं द्वितीये सम्बन्धिनि बहुभिर्विभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि एकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। निष्कौशाम्बिम्, निष्कौशाम्बिना, निष्कौशाम्बये, निष्कौशाम्बेः२, निष्कौशाम्बौ, हे निष्कौशाम्बे!। 'निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः (=निष्कौशाम्बिः)' इत्येवं विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः' इति वार्त्तिकेन तत्पुरुषसमासे कर्त्तव्ये पूर्वपदं नानाविभक्तिकं सदपि उत्तरपदं पञ्चम्यन्तं

नियतविभक्तिकमेव तिष्ठति तस्यैवात्रोपसर्जनसंज्ञा विधीयते। उपसर्जनसंज्ञायांसत्यां 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१-२-४८) इति ह्रस्वो भवति।

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् (१-२-४५)

अर्थवद्। अधातुः। अप्रत्ययः। प्रातिपदिकम्। अर्थोऽस्यास्तीत्यर्थवद्। 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (५-२-४६) इति मतुप्प्रत्ययः। 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (८-२-९) इति मतुपो मकारस्य वकारादेशः। 'झलां जशोऽन्ते' (८-२-३९) इति तस्य दः। न धातुरधातुः। न प्रत्ययोऽप्रत्ययः (उभयत्र नञ्तत्पुरुषः) अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा। अभिधेयवचनोऽत्रार्थः शब्दः। डित्थः। कपित्थः। कुण्डम्। पीठम्। अव्युत्पन्नपक्षेऽनेन प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। व्युत्पत्तौ तु कृदन्तादित्वादेवोत्तरसूत्रेण सिद्धम्। प्रातिपदिकत्वात् 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्,' 'स्वौजसमौट्०' (४-१-२) इति स्वाद्युत्पत्तिः।

कृत्तद्धितसमासाश्च (१-२-४६)

कृत्तद्धितसमासाः। च। कृच्च तद्धितश्च समासश्च कृत्तद्धितसमासाः (इतरेतरद्वन्द्वः)। कृदन्तास्तद्धितान्ताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति। कृदन्ताः-कारकः। हारकः। कर्त्ता। हर्त्ता। धातोर्विहितौ ण्वुल्तृच्प्रत्ययौ 'कृदतिङ्' (३-१-९३) इत्यनेन कृत्संज्ञकौ। तद्धितान्ताः-औपगवः, कापटवः। प्राग्दीव्यतोऽण्' (४-१-८३) 'तस्यापत्यम्' (४-१-९२) इत्यपत्यार्थे विहितोऽण्प्रत्ययस्तद्धितसंज्ञकः। समासाः-राजपुरुषः, ब्राह्मणकम्बलः। 'सहसुपा' (२-१-४), 'षष्ठी' (२-२-८) इति तत्पुरुषः समासः। सर्वत्र प्रकृतसूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां स्वादिप्रत्ययोत्पत्तिर्भवति समासे विभक्तिलुक्च।

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य (१-२-४७) -४८

ह्रस्वः। नपुंसके। प्रातिपदिकस्य। नपुंसकलिङ्गेऽर्थे वर्त्तमानस्याजन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्व आदेशो भवति। अतिरि कुलम्। अतिनु कुलम्। रायमतिक्रान्तं, नावमतिक्रान्तमिति विग्रहे 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (२-२-१८ वार्त्तिकम्) इति तत्पुरुषसमासे कृते अतिरै, अतिनौ इति जाते प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वत्वम्। तत्र 'एच इक्०' इति परिभाषया इकारोकारौ।

गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य (१-२-४८) -४९

गोस्त्रियोः। उपसर्जनस्य। गौश्च स्त्री च गोस्त्रियौ तयोः (इतरेतरद्वन्द्वः)। उपसर्जनगोशब्दान्तस्य, उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तस्य च प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो भवति। चित्रगुः। शबलगुः। चित्रा गावो यस्येति विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' (२-२-२४) इति बहुव्रीहिसमासे, सुपोधातुप्रातिपदिकयोः' (२-४-७१) इति सुप्लुकि, 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' (२-२-३५) इति विशेषणवाचिनश्चित्रशब्दस्य शबलशब्दस्य वा पूर्वनिपाते चित्रगो शबलगो इति जाते प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वत्वम्। 'एच इग्घ्रस्वादेशे' (१-१-४८) इति उकारादेशः। निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। अतिखट्वः। अतिमालः। कौशाम्ब्या निष्क्रान्तः, वाराणस्या निष्क्रान्तः, खट्वामतिक्रान्तः, मालामतिक्रान्तः इति विग्रहे 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्याः (२-२-१८ वा०)। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (२-२-१८ वा०) इति समासे कृते, प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्लुकि 'एकविभक्ति चाऽपूर्वनिपाते' (१-२-४४) इत्युत्तरपदस्योपसर्जनसंज्ञायां प्रकृतसूत्रेण ह्रस्वत्वम्।

लुक् तद्धितलुकि (१-२-४९) -५०

लुक्। तद्धितलुकि। तद्धितस्य लुक् तद्धितलुक् तस्मिन् (ष० त०)। तद्धितलुकि सत्युपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुग् भवति। पञ्चेन्द्रः। दशेन्द्रः।

पञ्चशष्कुलिः। आमलकम्। बकुलम्। बदरम्। कुवलम्। पञ्चेन्द्र
देवता अस्येति स्थिते 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (२-१-५०)
तत्पुरुष समासे कृते, विभक्तिलुकि, नलोपे, 'गुणे च' 'सास्यदे
(४-२-२३) इत्यण्प्रत्यये, 'संख्यापूर्वो द्विगुः' (२-१-५१) इतिद्विगुसंज्ञा
द्विगोर्लुगनपत्ये (४-१-८८) इत्यणो लुकि सति प्रकृतसूत्रेण 'इन्द्र व
(४-१-४९) इति विहितस्य स्त्रीप्रत्ययस्य ङीषः संन्नियोगशिष्ट
भाषया आनुगागमस्य च लुक्। ततः स्वाद्युत्पत्तिः। एवं दशेन्द्रो
पञ्चभिः शष्कुलीभिः क्रीतइत्यत्र पूर्ववत् समासे 'तेन क्रीतम्' (
३६) इति ठक्प्रत्यये कृते 'अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम्' (५-१-
इति ठका लुकि सति प्रकृतसूत्रेण 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (४-१-४१)
विहितस्य ङीषः स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्तः, किन्तु इकारान्तप्रयोगदर्श
'सूच्याद्यर्थमथापि वा' (१-२-५० वा०) इति भाष्यवार्तिकाच्च प
सूचिरितिवत् शष्कुलेरपि स्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वेकारादेशः[1]। आमल
फलमित्यत्र 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' (४-३-१४२) इति मयट्कृते '
लुक' (४-३-१६१) इति तस्य लुकि, प्रकृतसूत्रेण गौरादित्वाद्विहि
ङीषोऽपि लुक्। ततः क्लीवे नौ 'अतोऽम्' (७-१-२४) इत्यमादेशे
रूपैकादेशे च आमलकमिति साधु। एवं बकुलमित्याद्यपि सिद्धम्।

१—अत्र 'पञ्चशष्कुलः' इति पदमंजरीस्थमुदाहरणम्। 'पञ्चशष्कुलम्'
च प्रत्यप्रमहत्तार्धशाखीभाष्य (प्रथमावृत्ति) स्थम्। काशिकान्यासयोस्तु पञ्चशष्कु
लिरित्येवास्ति। सूत्रार्थदृष्ट्या यद्यपि पञ्चशष्कुलः, पञ्चशष्कुलमिति प्रयोगौ संग
तथापि पञ्चशष्कुलिरित्यपि साधुरेव। न्यासकारस्तु 'इद् गोण्याः' इत्यत्र काशि
मनुसृत्य 'इद्भिति' योगविभागम् स्वीकृतवान् तच्च पञ्चसूचिर्दशसूचिरिति स
त्विस्थमेवामंस्त। परं तेन 'पञ्चशष्कुलिः' इति प्रयोगः कथं सिद्ध्यतीति नोक्तवा
अस्मन्मते तूक्तभाष्यवार्त्तिके आदिशब्दप्रयोगाच्छ ष्कुलेरिस्त्वं सिद्धं भव
साधुरेव स प्रयोगः।

इद् गोण्याः (१-२-५०)

इद् । गोण्याः । गोणीशब्दस्य तद्धितलुकि सतीकारान्तादेशो भवति । पञ्चगोणिः । दशगोणिः । पञ्चभिर्गोणीभिः क्रीतः (पटः) इत्यत्र पूर्ववत् समासे, ठक्प्रत्यये, तस्य लुकि सति 'जानपदकुण्डगोण०' (४-१-४२) इति विहितस्य ङीषः स्त्रीप्रत्ययस्य स्थाने ह्रस्वेकारादेशः ।

लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने (१-२-५१) -५२

लुपि । युक्तवद् । व्यक्तिवचने । व्यक्तिश्च वचनञ्च व्यक्तिवचने (इतरेतरद्वन्द्वः) । व्यक्तिर्लिङ्गम् । वचनं संख्या, एकद्विबहुत्वानि । 'व्यक्तिवचने' इति लिङ्गसंख्ययोः संज्ञा पूर्वाऽऽचार्याणाम् । लुपि सति व्यक्तिवचने युक्तवत् प्रकृत्यर्थवद्भवतः । तद्धितप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं प्रकृत्यर्थस्य ये लिङ्गसंख्ये ते तद्धितप्रत्ययस्य लुपि सत्यपि भवतः । पञ्चालाः । कुरवः, मगधाः । मत्स्याः । अङ्गाः। वङ्गाः । सुह्माः । पुण्ड्राः । पञ्चालाः क्षत्रियाः पुल्लिगा बहुवचनविषयाः । तेषां निवासो जनपदः[1]—इति पञ्चालादिशब्देभ्यो विहितस्य तद्धिताण्प्रत्ययस्य 'जनपदे लुप्' (४-२-८१) इति लुप् । तस्मिन्सति प्रकृतिवल्लिंगवचने भवतः ।

विशेषणानां चाजातेः (१-२-५२)

विशेषणानाम् । च । अजातेः । न जातिरजातिस्तस्याः (नञ्तत्पुरुषः) । लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि युक्तवद् व्यक्तिवचने भवतो जातिं वर्जयित्वा । पञ्चाला रमणीयाः, बह्वन्नाः, बहुक्षीरघृताः, बहुमाल्यफलाः । गोदौ रमणीयौ बह्वन्नौ बहुक्षीरघृतौ बहुमाल्यफलौ । यथा विशेष्यपञ्चालशब्दस्य लिङ्गवचने तथा विशेषणस्य रमणीयादेरपि । ०

१—'सोऽस्य निवासः' (४-३-८९) इत्यनेन 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४-१-८३) इत्यधिकारादण्प्रत्ययः ।

तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् (१-२-५३)

तद् । अशिष्यम् । संज्ञाप्रमाणत्वात् । शासितुं शक्यं शिष्यम्। शिष्यमशिष्यम् (न० त०) संज्ञानं संज्ञा लौकिको व्यवहारः । संज्ञाया प्रमाणं संज्ञाप्रमाणं (ष० त०) । तस्य भावस्तस्मात् । तदिति सर्वनाम्न युक्तवद्भावःपरिगृह्यते । तद्युक्तवद्भावोऽशिष्यः । कुतः ? संज्ञाप्रमा णत्वात् लौकिकव्यवहाराधीनत्वात् तस्य । पञ्चालाः वरणाः । जनपदादी संज्ञा एतास्तत्र लिङ्गवचने शब्दानां न यत्नप्रतिपाद्ये स्वभावसिद्धे हि ते

लुब्योगाप्रख्यानात् (१-२-५४)

लुप् । योगाऽप्रख्यानात् । न प्रख्यानमप्रख्यानम् (न० त०) योगस्याप्रख्यानं योगाप्रख्यानं तस्मात् (ष० त०) । 'जनपदे लुप् (४-२ ८१) इत्यादि लुब्विधायकं सूत्रमप्यशिष्यं कुतः ? योगस्य=सम्बन्धस्य अप्रख्यानात्=अप्रतीतत्वात् । पञ्चालाः वरणाः इति देशविशेषस्य संज्ञाः । नहि निवाससम्बन्धादेव पञ्चालाः, वृक्षयोगादेव वरणा इ व्यवहारः, तत्राशक्यं लुब्विधानम् ।

योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् (१-२-५५)

योगप्रमाणे । च । तदभावे । अदर्शनम् । स्यात् । योगस्य प्रमा योगप्रमाणं तस्मिन् (ष० त०) । न भावोऽभावः (न० त०) तस्य भावस्तदभावः (ष० त०) । न दर्शनमदर्शनम् (न० त०) । यदि पञ्चालादिशब्दानां योगस्य (=निवासादिसम्बन्धस्य) प्रामाण्यं स्या तदा निवासादिसम्बन्धाऽभावे तेषां प्रयोगादर्शनं स्यात् । परं योगाऽभा वेऽपि प्रयोगो दृश्यते तेनावसीयते नैते योगशब्दाः किं तर्हि ? रूढिरूपे प्रवृत्ता इति । तदेवं योगप्रमाणमप्यशिष्यम् ।

प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् (१-२-५६)

प्रधानप्रत्ययार्थवचनम् । अर्थस्य । अन्यप्रमाणत्वात् । प्रधान

प्रत्ययश्च प्रधानप्रत्ययौ (इतरेतरद्वन्द्वः)। अर्थस्य वचनमर्थवचनम्-अर्थाभिधानं (ष० त०)। प्रधानप्रत्यययोरर्थवचनं प्रधानप्रत्ययार्थवचनम् (ष० त०)। अन्यस्य प्रमाणमन्यप्रमाणं (ष० त०)। तस्य भावस्तस्मात् प्रधानं समासान्तर्गतं पदं प्रत्ययस्तव्यदादिः। 'प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः' 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः' इत्येवं मन्यमानान् पाणिनिचार्यः प्रत्याचष्टे तदेतदशिष्यमिति। कुत एतत्? अर्थस्याभिधेयस्यान्यप्रमाणत्वात् लोकत एव सिद्धेः। यैरपि व्याकरणं नाधीतं तेऽपि 'राजपुरुषमानय' 'औपगवमानय' इत्युक्ते राजविशिष्टं पुरुषमेवानयन्ति न राजानं नापि पुरुषमात्रम्। उपगुविशिष्टमपत्यमेवानयन्ति नोपगुं नाप्यपत्यमात्रं न चोभौ। तस्माल्लोकतोऽर्थावगतेः शास्त्रेणाशक्यं लक्षणं कर्त्तुम्।

कालोपसर्जने च तुल्यम् (१-२-५७)

कालश्चोपसर्जनं च कालोपसर्जने (इ० द्व०)। तुल्यमित्यनेन पूर्वसूत्राद् अन्यप्रमाणत्वादित्यर्थोऽनुकृष्यते। कालोऽद्यतनादिः। उपसर्जनमप्रधानमित्यर्थः। काल उपसर्जनञ्चाशिष्यं लोकप्रमाणत्वादेव। अश्रुतव्याकरणा अपि-इदमस्माभिरद्य कर्त्तव्यमिदं श्वः कर्त्तव्यमिदं ह्यः कृतमिति अद्यादिपदैः कालज्ञानं; वयमत्र गृहे ग्रामे वोपसर्जनमिति उपसर्जनपदेनाप्रधानार्थज्ञानं च कुर्वन्ति। तत्र नार्थः 'आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशनात् एषोऽद्यतनः कालः।' 'अहरुभयतोऽर्द्ध रात्रमेषोऽद्यतनः कालः' इत्येवं कालपरिभाषया, 'अप्रधानमुपसर्जनमि' त्युपसर्जनपरिभाषया च।

जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् (१-२-५८) -५९,-६०,-६२

जात्याख्यायाम्। एकस्मिन्। बहुवचनम्। अन्यतरस्याम्। जातेराख्या जात्याख्या तस्याम् (ष० त०)। जातिर्नामायमेकोऽर्थः। तदभिधाने एकवचनमेव प्राप्तमत इदमुच्यते। जात्याख्यायामेकस्मिन्नर्थे बहुवचनं

(बहुत्वम्) विकल्पेन भवति । सम्पन्नो यवः, सम्पन्ना यवाः । सम्प… व्रीहिः, सम्पन्ना व्रीहयः । पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः, पूर्ववय… ब्राह्मणाः प्रत्युत्थेयाः । यत्र पक्ष एकत्वं तत्र, 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवच…' (१-४-२२) इत्येकवचनम् । यत्र पुनः बहुत्वं तत्र 'बहुषु बहुवचन…' (१-४-२१) इति बहुवचनम् ।

अस्मदोद्वयोश्च (१-२-५९)

अस्मदः । द्वयोः । च । अस्मदोऽर्थस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवच… मन्यतरस्यां भवति । अहं ब्रवीमि, वयं ब्रूमः । आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः ।

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे (१-२-६०)

फल्गुनीप्रोष्ठपदानां । च । नक्षत्रे । फल्गुन्यौ च प्रोष्ठपदे च फल्गु… नीप्रोष्ठपदास्तासां फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम् (इ० द्व०) । फल्गुन्योर्द्व… प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, क… पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।

छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् (१-२-६१)

छन्दसि । पुनर्वस्वोः । एकवचनम् । छन्दसि विषये पुनर्वस्वोर्द्वयो… कवचनमन्यतरस्यां भवति । पुनर्वसुर्नक्षत्रमदितिर्देवता । पुनर्वसू न… मदितिर्देवता ।

विशाखयोश्च (१-२-६२)

विशाखयोः । च । छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यत… भवति । विशाखा नक्षत्रमिन्द्राग्नी देवता । विशाखे नक्षत्रमिन्द्रा… देवता ।

तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् (१-२-६…

तिष्यपुनर्वस्वोः । नक्षत्रद्वन्द्वे । बहुवचनस्य । द्विवचनम् । नित्य…

तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू तयोः (इ० द्व०)। नक्षत्राणां द्वन्द्वो नक्षत्रद्वन्द्वस्तस्मिन्। (ष० त०)। तिष्य एकः, पुनर्वसू द्वौ, तयोर्द्वन्द्वे बहुवचनं प्राप्तं तत्र नित्यं द्विवचनं विधीयते। उदितौ तिष्य-पुनर्वसू दृश्येते।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (१-२-६४) -७३

सरूपाणाम्। एकशेषः। एकविभक्तौ। समानं रूपं येषां ते सरूपा स्तेषाम (बहुव्रीहिः)। 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूप०' (६-३-८३) इति समानस्य स आदेशः। एकस्य शेष एकशेषः (ष० त०)। एका चासौ विभक्तिः-एकविभक्तिः (कर्मधारयः) तस्याम्। सरूपाणां शब्दानामेकविभक्तौ परत एकशेषो भवति। वृक्षश्च वृक्षश्च=वृक्षौ। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च=वृक्षाः। विभक्तिरेकाऽस्ति शब्दाश्च बहवः सरूपास्तत्रैकः शब्दः शिष्यतेऽन्ये निवर्त्तन्ते तस्यामेव विभक्तौ परतः। तत्र द्वयोरेकशेषश्चेत् तस्माच्छब्दाद् द्विवचनविभक्तिरायाति तदधिकैकशेषे पुनः बहुवचनमेव। 'वृक्षौ' इत्यत्र 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' (६-१-१०२) इति प्राप्तः पूर्वसवर्णदीर्घैकादेशो 'नादिचि' (६-१-१०४) इत्यनेन प्रतिषिध्यते। ततो 'वृद्धिरेचि' (६-१-८८) इति वृद्धिरेकादेशः।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेवविशेषः (१-२-६५)-६६,-६६,-६६

वृद्धः। यूना। तल्लक्षणः। चेत्। एव। विशेषः। वृद्धयुवप्रत्ययौ लक्षणौ निमित्तावस्य स तल्लक्षणः। वृद्धयूनोः सह वचने वृद्धः शिष्यते युवा निवर्त्तते, वृद्धयुवनिमित्तकमेव यदि विशेषो=वैरूप्यं भवति। वृद्धमिति पूर्वाचार्याणां संज्ञा गोत्रस्य-अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च=गार्ग्यौ। वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ। 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४-१-१०५) इति गर्गस्य यदपत्यं पौत्रप्रभृति (गोत्रम्) तद् गार्ग्यनाम्नाभिधीयते तदेवात्र वृद्धपदव्यपदेश्यम्। तदेव पौत्रप्रभृत्यपत्यं 'जीवति

तु वंश्ये युवा' (४-१-१६३) इति वंश्ये अभिजनसम्बन्धिनि पित्रा जीवति सति युवसंज्ञं भवति। 'गोत्राद्यून्यस्त्रियाम्' (४-१-९४) 'यञि ञोश्च' (४-१-१०१) इति गोत्रवाचिनो यञन्ताद् गार्ग्यशब्दादपत्यं फक् प्रत्यये कृते फस्यायनादेशे गार्ग्यायण इति जायते। तेन समानार्थ मपि प्रकृतौ वृद्धयुवप्रत्यययोर्विशेषो वैरूप्यमागतम्। अथ च गार्ग्याय वात्स्यायन इति युवप्रत्ययान्ते पदे, ते निवर्तेते। सामर्थ्यात् पौत्रप्रभृते दपत्यं (प्रपौत्रम्) तस्य युवसंज्ञा भवति।

स्त्री पुंवच्च (१-२-६६)

स्त्री। पुंवत्। च। स्त्रीवृद्धा (गोत्रप्रत्ययान्ता स्त्री) यूना सह वच शिष्यते पुंस इवास्याः कार्यं भवति। गार्गी च गार्ग्यायणश्च=गार्ग्यौ वात्सी च वात्स्यायनश्च, वात्स्यौ। दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षौ गर्गस्य गोत्रापत्यं (पौत्री) स्त्री इत्यर्थे 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४-१-१०५) इति यञन्ताद् गार्ग्यशब्दाद् 'यञश्च' (४-१-१६) इति ङीप्प्रत्य कृते "यस्येति च' (६-४-१४८) इत्यकारलोपे 'हलस्तद्धितस्य' (६-४-१५० इति यकारलोपे प्रथमैकवचनविभक्तौ सुलोपे 'गार्गी' इति पदं साधु।

पुमान् स्त्रिया (१-२-६७)

स्त्रिया सह वचने पुमान् शिष्यते स्त्री निवर्त्तते स्त्रीपुंसलक्षणश्चे विशेषो भवति। ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च=ब्राह्मणौ। कुक्कुटश्च कुक्कु च=कुक्कुटौ।

भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् (१-२-६८)

भ्राता च पुत्रश्च=भ्रातृपुत्रौ (इ० द्व०)। स्वसा च दुहिता च=स्वसृ दुहितरौ ताभ्याम् (इ० द्व०)। भ्रातृपुत्रौ यथासंख्यं स्वसृदुहितृभ्यां सह वचने शिष्येतेऽन्यौ निवर्त्तेते। भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च=पुत्रौ। 'भ्रातरौ' इति औविभक्तौ परतो भ्रातृशब्दस्य 'ऋतो

ङि सर्वनामस्थानयोः' (७-३-११०) इत्यृकारान्ताङ्गस्य गुणे, रपरत्वे च रूपम् ।

नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्या'न्यतरस्याम् (१-२-६९)-७१

नपुंसकम् । अनपुंसकेन । एकवत् । च । अस्य । अन्यतरस्याम् । न नपुंसकम् अनपुंसकम् तेन (न० त०) । नपुंसकमनपुंसकेन सह वचने शिष्यते स्त्रीपुंसौ निवर्त्तेते एकवच्च नपुंसकस्य कार्यं भवत्यन्यतरस्यां तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः । शुक्लश्च कम्बलः, शुक्ला च बृहतिका शुक्लं च वस्त्रं तदिदं शुक्लम्; तानीमानि शुक्लानि । एकत्त्वपक्षे एकवचनमितरत्र बहुवचनम् ।

पिता मात्रा (१-२-७०)

पितृशब्दो मातृशब्देन सह वचने शिष्यतेऽन्यतरस्याम् । माता च पिता चेत्येकशेषपक्षे पितरौ, इतरत्र मातापितरौ । 'मातापितरौ' इत्यत्र 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' (६-३-२५) इत्युत्तरपदे परतः पूर्वपदान्तकारस्यानङादेशः । तस्मिन् सति नकारस्य 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८-२-७) इति लोपः ।

श्वशुरः श्वश्र्वा (१-२-७१)

श्वशुरशब्दः श्वश्रूसहवचने शिष्यते विकल्पेन । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च= श्वशुरौ, श्वश्रूश्वशुरौ ।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् (१-२-७२)

त्यदादीनि । सर्वैः । नित्यम् । त्यद् शब्द आदिर्येषां तानीमानि त्यदादीनि शब्दरूपाणि (बहुव्रीहिः) । त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैस्त्यदादिभिरन्यैश्च सहवचने नित्यं शिष्यन्तेऽन्ये निवर्त्तन्ते । स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ[1] । स च देवदत्तश्च तौ । यश्च देवदत्तश्च यौ ।

१—'त्यदादीनां मिथो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते' इति वार्तिकेन परशेषोऽत्र बोधव्यः ।

ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री (१-२-७३)

ग्राम्यपशुसंघेषु । अतरुणेषु । स्त्री । ग्रामे भवा ग्राम्याः । 'ग्रामाद् खञौ' (४-२-९३) इति यप्रत्ययः । ग्राम्याश्च ते पशवश्च ग्राम्यपशवस्तेषां संघा ग्राम्यपशुसंघास्तेषु (पूर्वत्र कर्मधारय उत्तरत्र ष० त०) न विद्यन्ते तरुणा येषु तेऽरुणास्तेषु (बहुव्रीहिः) । अविद्यमानतरुणेषु ग्राम्यपशुसंघेषु स्त्रीलिंगशब्दः शिष्यतेऽन्यो निवर्त्तते । 'पुमान् स्त्रिया' (१-२-६७) इत्यस्यापवादोऽयं योगः । गाव इमाः । अजा इमाः ।

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

—*०*—

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः

भूवादयो धातवः (१-३-१)

भूवादयः। धातवः। भूश्च वाश्च भूवौ, भूवावादी येषां ते भूवादयः। (द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः)। 'भू' इत्येवमादयः 'वा' इत्येवं प्रकारकाः क्रियावचनाः शब्दा धातुसंज्ञा भवन्ति। वाशब्दो मङ्गलार्थश्च प्रकारार्थश्च। 'वा = गतिगन्धनयोः' इति क्रियार्थवाचित्वाद् वाशब्दस्य तत्सदृशो भूशब्दोऽपि सत्तार्थको गृह्यते न तु पृथिव्यर्थवाची। भू–भवति। एध-एधते। स्पर्द्ध–स्पर्द्धते। भू (सत्तायाम्) इत्यादेः प्रकृतसूत्रेण धातुसंज्ञा, धातोः (३-१-९१) इत्यधिकृत्य 'वर्त्तमाने लट्' (३-२-१२३), 'लस्य' (३-४-७७), 'तिप्तस्झि०' (३-४-७८), 'लः कर्मणि च' (३-४-६९ इति कर्त्तरि वर्त्तमानकाले क्रियार्थे तिबादिप्रत्ययोत्पत्तौ, तेषां 'लः परस्मैपदम्' (१-४-९९), 'तङानावात्मनेपदम्' (१-४-१००) इति परस्मैपदात्मनेपदविभागे, 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (१-३-१२) इत्यनुदात्तद्भ्यामेधस्पर्द्धाभ्यां 'तिङस्त्रीणित्रीणिप्रथममध्यमोत्तमाः' (१-४-१०१), 'तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः' (१-४-१०२), 'शेषे प्रथमः' (१-४-१०८), 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' (१-४-२२) इति प्रथमपुरुषैकवचने तप्रत्यये 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१-३-७८) इति भूधातोश्च परस्मैपदे प्रथमपुरुषैकवचने तिप्प्रत्यये 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' (३-४-११३) इति तयोः सार्वधातुकसंज्ञायां

तस्मिन् परतो धातोः 'कर्त्तरि शप्' (३-१-६८) इति शपि, अनुबन्ध
भू + अ + ति इत्यवस्थायां 'भू' इत्येतस्य 'यस्मात् प्रत्ययविधि०' (
१३) इत्यंगसंज्ञायां 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७-३-८४) इ
रान्ताङ्गस्य गुणे सत्योकारादेशे 'एचोऽयवायावः' (६-१-७८) इत्य
'भवति' इति रूपमुपपन्नम्। एध + अ + त इत्यत्र तकारोत्तरवर्तिन
रस्य 'अचोऽन्त्यादिटि' (१-१-६४) इति टिसंज्ञायां 'टित आत्मने
टेरे:' (३-४-७९) इति टेरेकारादेशे हल्स्वरसंयोगे च एधते इति सि
एवं 'स्पर्द्धते' इत्यादावपि बोध्यम्।

उपदेशेऽजनुनासिक इत् (१-३-२)

उपदेशे । अच् । अनुनासिकः । इत् । उपदेशे योऽनुनासिकोऽ
इत्संज्ञो भवति। पाणिनिमुनिप्रणीताष्टाध्यायीधातूणादिगणलिङ्गा
सनपाठा इहोपदेशपदार्थाः । एधँ, स्पर्द्धँ इत्यादौ अनुनासिकाच इ
भवति। सैषा संज्ञा 'तस्य लोपः' (१-३-९) इति लोपार्थम्। नन्वपा
कथमानुनासिक्यप्रतिपत्तिः ? तदाह 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि
इति प्रतिज्ञयाऽऽनुनासिक्यमेषां ते प्रतिज्ञानुनासिक्याः। यत्रैव
सिक्यं पाणिनीयाः प्रतिजानते, परम्परया आचार्याः स्मरन्ति
तदपठ्यमानमपि भवति नान्यत्र[1]।

हलन्त्यम् (१-३-३)

हल् । अन्त्यम् । अन्ते भवमन्त्यम् । उपदेशे यदन्त्यं हल् त
भवति। 'हल्' इत्यनेन हयवरट्सूत्रस्थहकारमारभ्य हल्सूत्रस्थ

१—वस्तुतः स्वरानुनासिक्यमेतत् पपाठ भगवान् पाणिनिरुपदेशकाले
पश्चाल्लुप्तं तल्लेखकादिप्रमादात्। तदुक्तं पदमञ्जरीकारेण-"सूत्रकारेण
त्रिश्रिताः सर्वेऽनुनासिकाः पठिताः, 'डुलभँष् प्राप्तौ' इतिवत्, लेखकैस्तु
खिताः, तत्र स्मृतिपरम्परया निर्णयमित्यर्थः।" (न्यासपदमञ्जरीसहिता
काश्वृत्तिः, संस्करणं १९६५ ई०, पृ० ३९४)।

पर्यन्तो वर्णसमुदायो गृह्यते। एष हल्प्रत्याहारः प्रकृतसूत्रे हस्य ल्=हल (इत्संज्ञो भवति); इति हल्सूत्रस्थलकारस्येत्संज्ञाकरणाद् 'आदिरन्त्येन सहेता' (१-१-७१) इति नियमेन सिद्धो वेदितव्यः। सत्येवं प्रत्याहारे नेतरेतराश्रयदोषो भवति। 'अ इ उ ण्' इत्यत्र णकारोऽन्त्यो हलुपदेशे, स इत्संज्ञोऽनेन भवति। एवमेव 'ऋ लृक्' इत्यत्र ककारः, 'ए ओ ङ्' इति ङकारः, 'ऐ औ च्' इति च चकार इत्संज्ञः।

न विभक्तौ तुस्माः (१-३-४)

तुश्च स् च मुश्च तुस्माः (इ० द्व०)। विभक्तौ वर्त्तमाना अन्त्य-हलस्तवर्गसकारमकारा इत्संज्ञका न भवन्ति। तवर्गः—वृक्षात्। प्लक्षात्। 'टाङसिङसामिनात्स्याः' (७-१-१२) इति ङसेरादादेशे तस्य स्थानि-वत्त्वात् 'विभक्तिश्च' (१-४-१०४) इति विभक्तिसंज्ञायां तस्येत्संज्ञा-प्रतिषेधात् लोपो न भवति। सकारः—ब्राह्मणाः। पचतः। पचथः। जसतसथसां विभक्तीनां सकारा नेतः। मकारः—अपचताम्। अपचतम्। 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' (३-४-१०१) इति तस्थसोः स्थाने ताम्-तमावादेशौ। तयोः स्थानिवत्त्वाद् विभक्तिसंज्ञायां सत्यां मकारो नेत्।

आदिर्ञिटुडवः (१-३-५)

-८

आदिः। ञिटुडवः। ञिश्च टुश्च डुश्च ञिटुडवः (इ० द्व०)। उपदेशे समुदायानामादितो वर्त्तमाना 'ञि-टु डु' इत्येते इत्संज्ञा भवन्ति। ञि-ञिमिदा=मिन्नः। ञिधृषा=धृष्टः। ञिक्ष्विदा=क्ष्विण्णः। ञिइन्धी=इद्धः। सर्वत्रेह ञिरित्संज्ञकः। ततो 'ञीतः क्तः' (३-२-१८७) इति क्तप्रत्ययस्तस्य निष्ठासंज्ञायां दान्ताद्धातोः 'रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः' (८-२-४२) इति नत्वम्। षान्तात्तु 'ष्टुना ष्टुः' (८-४-४१) इति निष्ठातकारस्य टकारादेशः। धान्ताद् 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८-२-४०) इति तकारस्य धकारः पूर्वधकारस्य च 'झलां जश् झशि' (८-४-५३)

इति दकारः। टु-टुवेपृ=(कम्पने) वेपथुः। टुओश्वि=(गतिवृ श्वयथुः। इह 'टु' इत्येतस्येत्संज्ञायां लोपे च वेपादेर्धातोः 'ट्वितो (३-३-८९) इत्यथुच्प्रत्ययः। डु-डुपचष् (पाके) पक्त्रिमम्। डुवप्= सन्ताने) उप्त्रिमम्। डुकृञ्-(करणे) कृत्रिमम्। 'डु' इत्येतस्येत् लोपे च जाते पचादेर्धातोः 'ड्वितः क्त्रिः' (३-३-८८) इति क्त्रिप्र 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' (४-४-२०) इति मप् च।

षः प्रत्ययस्य (१-३-६)

उपदेशे प्रत्ययस्यादिः षकार इत्संज्ञो भवति। नर्त्तकी। र 'शिल्पिनि ष्वुन्' (३-१-१४५) इति नृत्यादि धातोर्विहितस्य ष्वुनप्र षकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'युवोरनाकौ' (७-१-१) इति वोरका स्त्रियां 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (४-१-४१) इति ङीष्प्रत्ययः। वुन्प्रत्य धातुकसंज्ञायां 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७-३-८६) इत्युपधागुणः। नुनासिक लोप उपसंख्यायते।

चुटू (१-३-७)

चुश्च टुश्च=चुटू (इ० द्व०)। उपदेशे प्रत्ययस्यादी चुटू भवतः। चवर्गः-कौञ्जायनः। 'गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ्' (४-१-९८ कुञ्जादिभ्यो विधीयमानस्य च्फञ्प्रत्ययस्यादिचकारस्येत्संज्ञा। ञ हलन्त्यमितीत्संज्ञा, उभयो लोपे, फस्य 'आयनेयी०' (७-१-२) इत् देशे, 'तद्धितेष्वचामादेः' (७-२-११७) इत्युकारस्य वृद्धौ सौ रुत्ववि कौञ्जायन इति छस्योक्तसूत्रेणैवेयादेशे नेत्संज्ञा। जस्य जसादिस्थस् भवत्येव ब्राह्मणा इति। झस्य 'झोऽन्तः' (७-१-३) इत्यन्तादेशान्ने ञकारस्यापीत्संज्ञा 'शाण्डिकादिभ्योञ्यः' (-३-९२) इति प्रत्ययेषु भवत्येव। तत्र 'यस्येति च' (६-४-१४८) इत्यकारलोपे दाद्यजवृद्धौ शाण्डिक्य इति। टवर्गः-'चरेष्टः' (३-२-१६) इत्य णोपपदे चर् (गतिभक्षणयोः) धातोष्टप्रत्यये तस्येत्संज्ञायां

प्रति 'टिड्ढाणञ्०' (४-१-१५) इति ङीपि 'कुरुचरी' इति पदमुपपन्नम्।
ढस्य 'ठस्येकः' (७-३-५०) इतीकादेशान्नेत्संज्ञा। डस्येत्संज्ञा भवत्येव
तेन 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३-२-९७) इति विहितस्य डप्रत्ययस्थस्य डकारस्य
लोपे उपसरजो, मन्दुरज इत्यादि समुपपद्यते। ढस्यैयादेशान्नेत्संज्ञा। णस्य
तु भवत्येव तेन 'अन्नाण्णः' (४-४-८५) इत्यत्र णकारलोपे 'आन्नम्'
इत्यादि पदं सिद्धयति। पृथग्योगकरणमस्य विधेरनित्यत्वज्ञापनार्थम्।

लशक्वतद्धिते (१-३-८)

लशकु। अतद्धिते। लश्च शश्च कुश्च=लशकु (स० द्व०)। न तद्धि-
तोऽतद्धितस्मिन् (न० त०)। उपदेशे लकारशकारकवर्गाः अतद्धित-प्रत्य-
याद्यादितोवर्त्तमाना इत्संज्ञा भवन्ति। चयनम्, जयनम्। 'ल्युट् च' (३-३-
११५) इति नपुंसके भावे धातोर्विहितस्य ल्युट्प्रत्ययस्यादिलकारः प्रकृत-
सूत्रेणेत्संज्ञकः, तस्य लोपे 'युवोरनाकौ' (७-१-१) इति युस्थानेऽनादेशेऽन्त्य-
स्य हल इत्संज्ञायां लोपे, प्रत्ययस्यार्धधातुकसंज्ञायामंगस्य 'सार्वधातुकार्ध-
धातुकयोः' (७-३-८४) इति गुणेऽयादेशे सौ चयनं जयनमिति। श-भवति,
पचति। 'कर्त्तरिशप्' (३-१-६८) इति सार्वधातुके तिपि विहितस्य शपः
शकारस्येत्संज्ञायां लोपे च भवति पचतीति। कु-भुक्तः, भुक्तवान्। 'निष्ठा'
(३-२-१०२) इति भूतकाले विहितयोः क्तक्तवत्वोरादिककारस्येत्संज्ञायां
लोपे च 'चोः कुः' (८-२-३०) इति जकारस्य कुत्वे सौ भुक्तः इति।
उपधादीर्घे नुमागमे संयोगान्तलोपे च भुक्तवानिति। प्रियंवदः, वशंवदः।
'प्रियवशे वदः खच्' (३-२-३८) इति विहितस्य खचः खकारस्येत्संज्ञायां
लोपे च 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' (६-३-६७) इति पूर्वपदस्य मुमागमः।
ग्लास्नुः, जिष्णुः भूष्णुः। 'ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः' (३-२-१३९) इति
विहितस्य ग्स्नुप्रत्ययस्यादिगकारस्येत्संज्ञायां लोपे च रूपाणि। भङ्गुरम्
'भञ्जभासमिदो घुरच्' (३-२-१६१) इति विहितस्य घुरच्प्रत्ययस्यादि-
घकारस्येत्संज्ञायां लोपे च 'चजोः कुः घिण्यतोः' (७-३-५२) इति कुत्वे
क्लीबे सौ रूपम्। वृक्षात्। वृक्षस्य। 'टाङसिङसामिनात्स्याः' (७-१-१२)

इति ङकारस्येत्त्वे च सति ङसेरादादेशे वृत्तात्-इति ङसः स्यादेशे
इति च रूपं साधु ।

तस्य लोपः (१-३-६)

यस्येत्संज्ञा विहिता पूर्वसूत्रेषु तस्य लोपो भवति । उदाहरणानि
स्थान्येवेहापि ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् (१-३-१०)

यथासंख्यम् । अनुदेशः । समानाम् । यथासंख्यमिति संख्याम
क्रम्य यथाक्रममित्यर्थः । 'अव्ययं विभक्ति०' (२-१-६) इत्यव्ययी
समासः । अनुदेशः पश्चादुच्चारणम् । समानां समं पठितानामुद्दे
मनुदेशिनां च सम्बन्धो यथाक्रमं भवति । 'तूदीशलातुरवर्मतीकू०
राड्ढक्छण्ढञ्यकः' (४-३-९४) इति प्रथमात् तूदीशब्दात् प्रथमो
प्रत्ययस्तेन तौदेय इति । द्वितीयाच्छलातुर शब्दाद् द्वितीयश्छण् प्रत्यय
शालातुरीय इति । तृतीयाद् वर्मतीशब्दात् तृतीयो ढञ्प्रत्ययस्तेन वार्म
इति । चतुर्थात् कूचवारशब्दात् चतुर्थो यक् प्रत्ययस्तेन कौचवार्य
पदं निष्पन्नम् ।

स्वरितेनाधिकारः (१-३-११)

स्वरितेन । अधिकारः । स्वरितेन तन्नामकेन वर्णगुणेन (चिह्ने

१—स्वरितचिह्नमेवात्राभिप्रेतं स्यान्नस्वरितस्वरस्तथात्वे व्यभिचारदर्श
तथाहि "न धातुलोप आर्धधातुके" (१-१-४) इत्यत्र पठितं नञ्पदमुत्तरत्रानु
किन्तु स्वरितस्वरस्तस्यनैव लक्षणसिद्धः । "इको यणचि" (६-१-७७) इत्यत
तदमुत्तरत्रानुकृष्यते परं तस्य स्वरितस्वरः पाणिनीयसूत्रैः सिद्ध एव ।
"रषाभ्यां नोणः समानपदे" (८-४-१) इत्यत्र नकारस्याधिकृतत्वात्स्वरितत्वं प्राप्
तेन च 'अचश्च' (१-२-२८) इति परिभाषयोक्तर्थस्याचारितार्थ्यदोषः सू
पर्यापततीति । अतएव "स्वरितेन चिह्नेनाधिकारस्योपलक्षणीयत्वात्
हल्त्वपि स्वरितासञ्जनाद् विज्ञायते ।" इति न्यासीयपाठोऽपि स्वरितचिह्न
बलकः संगच्छते । तदनुसृत्याऽस्माभिरपीह ग्रन्थे सूत्रकाराभिप्राय
अधिकाराः स्वरितचिह्नेनोपदर्शिताः ।

अधिकारो भवति। सूत्रेषु प्रयुक्तं स्वरितगुणयुक्तं वर्णपदरूपमुत्तरत्र सूत्रेषूपतिष्ठत इत्यर्थः। विनियोगोऽधिकारपदार्थः। अन्वर्थं च निर्वच-म्-अधिकं कार्यम्, अधिकः कारः[2]=अधिकारः इति। 'प्रत्ययः' ३-१-१), 'धातोः' (३-१-९१), 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' (४-१-१), अङ्गस्य' (६-४-१), 'भस्य' (६-४-१२९), 'पदस्य' (८-१-१६) इति। कियन्तमवधिमधिकारोऽनुवर्त्तते ? इत्येतत्तु व्याख्यानतोऽवबोध्यम्।

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् (१-३-१२) -७७

अनुदात्तङितः। आत्मनेपदम्। अनुदात्तश्च ङ् चानुदात्तङौ (इ० कृ०) तावितौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् (बहुव्रीहिः)। अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं[3] भवति। धातोर्विशेषेण विधास्यमानेषु परस्मैपदात्मनेपदप्रत्ययेषु नियमोऽनेन क्रियते। अनुदात्तेत्-आस (उप-वेशने)-आस्ते। वस (आच्छादने)-वस्ते। ङित्-षूङ् (प्राणिगर्भ-विमोचने)-सूते। शीङ् (शये)-शेते। 'कार्यकालंसंज्ञापरिभाषम्' ति वचनात् 'तङानावात्मनेपदम्' (१-४-१००) इत्यत्रोपस्थित द्रष्ट-यम्। टित आत्मनेपदानां टेरे' (३-४-७९) इत्येत्वम्। धात्वादेः षः :' (६-१-६४) इति सत्वम्। 'शीङः सार्वधातुके गुणः' (७-४-२१) ति गुणे शेते इति।

भावकर्मणोः (१-३-१३)

भावश्च कर्म च भावकर्मणी तयोः (इ० द्व०)। भावे कर्मणि आत्मनेपदं भवति। भावे-ग्लायते भवता। सुप्यते भवता। आस्यते भवता। कर्म्मणि-क्रियते कटः। ह्रियते भारः। कर्मकर्त्तरि-लूयते-केदारः

२—महाभाष्यम् (१-३-११)।

३—सामर्थ्याद्धातोरितिसम्बध्यते। आत्मनेपदसंज्ञकौ तङानौ हि लकाराणा-मादेशौ ते च लकारा धातुतो विहिता इति।

स्वयमेव। 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' (३-४-६९) इति कर्मणोर्विहितानां लकाराणां सामान्येन तिबादय आदेशा विधा तत्रायं नियमः क्रियते। तत्र च भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतः शब 'सार्वधातुके यक्' (३-१-६७) इति यक् प्रत्ययो भवति धातोः। गुणादिप्रतिषेधार्थम्। क्रियते ह्रियते-इत्यत्र 'रिङ्शयग्लिङ्क्षु' (२८) इत्यंगस्यर्कारस्य रिङादेशो बोध्यः।

कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे (१-३-१४)

कर्मणो[1] व्यतिहारः कर्मव्यतिहारस्तस्मिन् (ष० त०)। यत्र सम्बन्धिनीं क्रियामन्यः करोतीतरसम्बन्धिनीं चेतरः स कर्मव्यति क्रियाविनिमय इति यावत्। तत्र कर्त्तरि धातोरात्मनेपदं भवति। व लुनते। व्यतिपुनते। व्यती उपसर्गौ व्यतिहारार्थद्योतकौ। तत्पूर्वक लूपूधातुभ्यां कर्त्तरि वर्त्तमाने लटि झप्रत्यये परतः 'क्र्यादिभ्यः (३-१-८१) इति श्नाविकरणे कृते शिति 'प्वादीनां ह्रस्वः' (७-३ इति ह्रस्वे, 'आत्मनेपदेष्वनतः' (७-१-५) इति झस्यादादेशे तस्य ' धातुकमपित्' (१-२-४) इति ङित्त्वात् 'श्नाभ्यस्तयोरातः' (६-४-१ इत्याकारलोपे टेरेत्वे च सिद्धे रूपे।

न गतिहिंसार्थेभ्यः (१-३-१५)

गतिश्च हिंसा च गतिहिंसे (इ० द्व०) तेऽर्थे येषां ते गतिहिं स्तेभ्यः (बहु०)। गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यति आत्मनेपदं न भवति। गत्यर्थेभ्यः—व्यतिगच्छन्ति। व्यतिसर्प हिंसार्थेभ्यः—व्यतिहिंसन्ति। व्यतिघ्नन्ति। 'इषुगमियमां छः' (७-३

१—कर्मेत्यकृत्रिमस्य ग्रहणं न तु कृत्रिमस्य (परिभाषिकस्य) कर्त्तुरीप्सि कर्म (१-४-४९) इत्यस्य।

इति गमेर्मकारस्य छकारः। 'इदितो नुम्धातोः' (७-१-५८) इति हिंसेर्नुमागमः। व्यतिघ्नन्तीत्यत्र हनो 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' (६-४-९८) इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' (७-३-५४) इति हस्य घत्वम्।

इतरेतरान्योन्योपपदाच्च (१-३-१६)

इतरेतरान्योन्योपपदात्। च। इतरश्चेतरश्च = इतरेतरम् (स० इ०) अन्यश्चान्यश्च-अन्योन्यम् (स० द्व०) निपातनादोत्वम्। इतरेतरञ्चान्योन्यञ्च=इतरेतरान्योन्यम् (स० द्व०) तदुपपदं[2] यस्य स इतरेतरान्योन्योपपदस्तस्मात् (बहु०)। इतरेतरोपपदाद् अन्योन्योपपदाच्च धातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति। इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति। अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति।

नेर्विशः (१-३-१७)

नेः। विशः। न्युपसर्गात् परस्माद् विश (प्रवेशने) धातोरात्मनेपदं भवति। निविशते, निविशन्ते। 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं' (१-३-७८) इति प्राप्ते आत्मनेपदविधानम्।

परिव्यवेभ्यः क्रियः (१-३-१८)

परिश्च विश्चावश्च परिव्यवास्तेभ्यः (इ० द्व०)। एतेभ्य उपसर्गेभ्यः परस्मात् डुक्रीञ् (द्रव्यविनिमये) धातोरात्मनेपदं भवति। परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते। 'ईहल्यघोः' (६-४-११३) इति श्नाप्रत्ययस्येकारादेशः।

२—उपपदमिति योगिकोऽर्थे उपोच्चारितमुपपदमिति—न तु रूढः पारिभाषिको वा 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (३-१-९२) इति।

विपराभ्यां जेः (१-३-१६)

विश्च परश्च विपरौ ताभ्याम् (इ० द्व०) विपरोपसर्गादुत्तरस्मा (जि जये) धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते ।

आङो दोऽनास्यविहरणे (१-३-२०)

आङः । दः । अनास्यविहरणे । आस्यस्य विहरणम्=आस्यविहरण (ष० त०) नञास्यविहरणम् अनास्यविहरणम्, तस्मिन् (न० त०) आङ्पूर्वकाद् ददातेरनास्यविहरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । विद्या मादत्ते । डुदाञ् (दाने) धातोर्लटि ते 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (२-४-७५) इति शपः श्लौ, 'श्लौ' (६-१-१०) इति द्वित्वे, 'पूर्वोऽभ्यासः' (६-१-४) इति-कृतद्विर्वचनस्य पूर्वावयवस्याभ्याससंज्ञायां तस्य 'ह्रस्वः' (७-४-५९) इति ह्रस्वे, आकारलोपे 'खरि च' (८-४-५५) इति दकारस्य तकारे टेरेत्वे च 'आदत्ते' इति पदं साधु ।

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च (१-३-२१)

क्रीडः । अनुसम्परिभ्यः । च । अनुश्च सञ्च, परिश्च अनुसम्परय स्तेभ्य (इ० द्व०)। अनुसंपर्युपसृष्टात् आङ्पूर्वाच्च क्रीड् (विहारे) धातोरात्मनेपदं भवति । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते । आक्रीडते ।

समवप्रविभ्यः स्थः (१-३-२२)

सञ्चावश्च प्रश्च विश्च समवप्रवयस्तेभ्यः (इ० द्व०)। समादि पूर्वात् ष्ठा (गतिनिवृत्तौ) धातोरात्मनेपदं भवति । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते । वितिष्ठते ।

प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च (१-३-२३)

प्रकाशनस्थेयाख्ययोः। च। प्रकाशनं च स्थेयाख्या च=प्रकाशनस्थेयाख्ये, तयोः (इ० द्व०)। स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनम्। विवादपदनिर्णेतुराख्या स्थेयाख्या। तत्र वर्त्तमानात् स्थाधातोरात्मनेपदं भवति। प्रकाशने–तिष्ठते कन्या छात्रेभ्यः। तिष्ठते वृषली ग्रामपुत्रेभ्यः। स्थेयाख्यायाम्–त्वयि तिष्ठते। मयि तिष्ठते।

उदोऽनूर्ध्वकर्मणि (१-३-२४)

उदः। अनूर्ध्वकर्मणि। ऊर्ध्वं च तत्कर्म चोर्ध्वकर्म (क० धा०)। नोर्ध्वकर्मानूर्ध्वकर्म (न० त०)। अनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानाद् उत्पूर्वकस्थाधातोरात्मनेपदं भवति। कर्मशब्दोऽत्र क्रियावाची। गेहे उत्तिष्ठते। कुटुम्बे उत्तिष्ठते। तदर्थं यतत इत्यर्थः।

उपान्मन्त्रकरणे (१-३-२५) -२६

उपात्। मन्त्रकरणे। मन्त्रस्य करणं मन्त्रकरणं तस्मिन् (ष० त०)। मन्त्रद्वारेणानुष्ठानं मन्त्रकरणं तस्मिन् गम्यमाने उपपूर्वात् स्थाधातोरात्मनेपदं भवति। ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते। आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते। 'सास्य देवता' (४-२-२४) इतीन्द्रशब्दादणि अग्नेर्ढक् (४-२-३३) इत्यग्निशब्दाच्चढकि आद्यजवृद्धौ, ढस्यैयादेशे, 'टिड्ढाणञ०' (४-१-१५) इति ङीपि ऐन्द्री (ऋक्) आग्नेयीतिशब्दौ सिद्धौ। इन्द्रदेवताकामग्निदेवताकामृचं पठित्वा गार्हपत्यादिकमग्निमुपतिष्ठत इत्यर्थः।

अकर्मकाच्च (१-३-२६) -२६

अकर्मकात्। च। अविद्यमानंकर्म यस्य तदकर्मकं तस्मात् (बहुव्रीहिः)। अकर्मकक्रियावाचिन उपपूर्वकस्थाधातोरात्मनेपदं भवति।

यावद्भुक्तमुपतिष्ठते। यावदोदनमुपतिष्ठते। भुक्तमिति 'नपुंसके भावे क्तः' (३-३-११४) क्तप्रत्ययः।

उद्विभ्यां तपः (१-३-२७)

उच्च विश्च उद्वी ताभ्याम् (इ० द्व०) उद्विपूर्वात् तप (सन्तापे) धातोरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति। उत्तपते। वितपते। दीप्यते इत्यर्थः।

आङो यमहनः (१-३-२८)

आङः। यमहनः। यमश्च हन् च यमहन् तस्मात् (स० द्व०) आङ्पूर्वकाभ्यां यमहनधातुभ्यामकर्मकाभ्यामात्मनेपदं भवति। आयच्छते। आयच्छेते। आयच्छन्ते। आहते। आघ्नाते। आघ्नते। 'इषुगमियमां छः' (७-३-७७) इति यमः (उपरमार्थस्य) मकारस्य छकारादेशः। 'छे च' इति तुगागमः। श्चुत्वे तस्य चः। आघ्नाते इति हन् (हिंसागत्योः) धातोरातामिपरतो 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि' (६-४-९८) इत्युपधालोपे 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' (७-३-५४) इति हस्य घत्वम्।

समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः (१-३-२९)

समः। गम्यृच्छि....विदिभ्यः। गमिश्च ऋच्छिश्च प्राच्छिश्च स्वरतिश्च अर्तिश्च श्रुश्च विदिश्च गम्यृच्छ....विदयस्तेभ्यः (इ० द्व०) सम्पूर्वकाद् गम्यादेर्धातोरकर्मकादात्मनेपदं भवति। संगच्छते। समृच्छते। संपृच्छते। संस्वरते। सङ्कल्पा अस्य समरन्त। संश्रृणुते। संवित्ते। 'पाघ्राध्मा०' (७-३-७८) इति सूत्रेण शितिपरतोऽर्त्तेः (गत्यर्थस्य) ऋच्छादेशे समृच्छत इति। समुपसृष्टादर्त्तेरेव लुङि झे झस्यान्तादे

च्लौ, च्लेः 'सर्त्तिशास्त्यर्त्तिभ्यश्च' (३-१-५६) इत्यङादेशे 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (६-४-७५) इत्याडागमाभावेसमरन्तेति। श्रु (श्रवणे) धातोः सम्पूर्वात् 'श्रुवः शृ च' (३-१-७४) इति 'शृ' आदेशः श्नुश्च विकरणः। संविद्रे इति विदः=(ज्ञाने) आदादिकस्य लुक्विकरणस्य रूपम्।

निसमुपविभ्यो ह्वः (१-३-३०) -३१

निसमुपविभ्यः। ह्वः। निश्च सञ्च उपश्च विश्च निसमुपवयस्तेभ्यः (इ० द्व०)। न्यादिपूर्वक द ह्वयतेः (स्पर्धाशब्दार्थस्य) धातोरात्मनेपदं भवति। निह्वयते। संह्वयते। उपह्वयते। विह्वयते।

स्पर्द्धायामाङः (१-३-३१)

स्पर्द्धायाम्। आङः। स्पर्धार्थे वर्त्तमानादाङ्पूर्वकह्वयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति। मल्लो मल्लमाह्वयते। छात्रश्छात्रमाह्वयते। स्पर्द्धमानस्तस्याह्वानं करोतीत्यर्थः।

गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः (१-३-३२) -३५

गन्धनञ्च अवक्षेपणञ्च सेवनञ्च साहसिक्यञ्च प्रतियत्नश्च प्रकथनञ्च उपयोगश्च गन्धनावक्षेपण......उपयोगास्तेषु (इ० द्व०)। गन्धनाद्यर्थेषु वर्त्तमानात् करोतेर्धातोरात्मनेपदं भवति। गन्धने-उत्कुरुते, उदाकुरुते-सूचयतीत्यर्थः। अवक्षेपणे-श्येनोवर्तिकामुदाकुरुते-भर्त्सयतीत्यर्थः। सेवने-गणकानुपकुरुते, महामात्रानुपकुरुते-सेवते इत्यर्थः। साहसिक्ये-परदारान् प्रकुरुते-तेषु सहसा प्रवर्त्तते इत्यर्थः। प्रतियत्ने-एधोदकस्योपस्कुरुते; काण्डं गुडस्योपस्कुरुते-तस्य सतो गुणान्तराधानं करोती-

त्यर्थः। षष्ठीसुटौ करोतेः प्रतियत्न एव विधीयेते। प्रकथने-गा प्रकुरुते। जनापवादान् प्रकुरुते-प्रकर्षेण कथयतीत्यर्थः। उपयोगे प्रकुरुते, सहस्रं प्रकुरुते-धर्मार्थं शतं विनयुङ्क्त इत्यर्थः। कुरुते इति स्तेप्रत्यये 'तनादिकृञ्भ्य उः' (३-१-७९) इत्युप्रत्यये तस्मिन् परत स्या रस्य गुणे रपरत्वे च 'अत उत् सार्वधातुके' (६-४-११०) इत्यकार कारादेशे रूपमिति।

अधेः प्रसहने (१-३-३३)

प्रसहने वर्त्तमानादधिपूर्वकात् कृञ आत्मनेपदं भवति। प्रसहन पराजयः। तमधिचक्रे। तमभिबभूव। न तेन पराजित इत्यर्थः कृञोऽध्युपसृष्टात् पराज्ञे लिटि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने त प्रत्य तस्य 'लिटस्तझयोरेशिरेच' (३-४-८१) इत्येत्वे, यणादेशे 'लिटि धा रनभ्या सस्य' (६-१-८) इति 'धातोर्द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'कुहोः (७-४-६२) इति चुत्वे चअधिचक्रे इति। अधिपूर्वाद् भूधातोर्लिटि ति 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः' इति णलादेशे 'भुवो वुग्लु लिटोः' (६-४-८८) इति वुगागमे, द्वित्वेऽभ्यासकार्ये 'भवते (७-४-७३) इति अभ्यासोकारस्य अत्वे, भकारस्य जश्त्वे च अधिब वेति साधु।

वेः शब्दकर्मणः (१-३-३४)

शब्दः कर्म (कारकम्) यस्य स शब्दकर्मा तस्य (बहुव्रीहिः) विपूर्वात्कृञः शब्दकर्मण आत्मनेपदं भवति। क्रोष्टा विकुरुते स्वरा ध्वाङ्क्षो विकुरुते स्वरान्।

अकर्मकाच्च (१-३-३५)

अकर्मकात्। च। विपूर्वकादकर्मकक्रियावचनात् कृञ आत्मने

भवति । विकुर्वते सैन्धवाः (शोभनं वल्गन्ति) । ओदनस्य पूर्णाश्छात्रा विकुर्वते (निष्फलं चेष्टन्ते) 'विकुर्वते' इति विपूर्वककृञो लटि झे 'आत्मनेपदेष्वनतः' (७-१-५) इति झस्य अदादेशः ।

सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः (१-३-३६) -३७

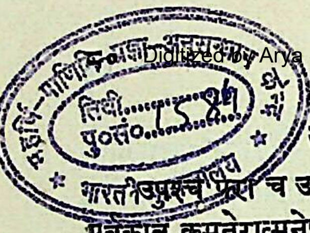
सम्माननमित्यत्र इतरेतरद्वन्द्वसमासः । सम्माननं=पूजनम् । उत्सञ्जनम्=उत्क्षेपणम् । आचार्यकरणम्=आचार्यक्रिया । ज्ञानं=प्रमेयनिश्चयः । भृतिः = वेतनम् । विगणनम् = ऋणादेर्निर्यातनम् । व्ययः = धर्म्मादिषु विनियोगः । एतेषु सम्माननाद्यर्थेषु णीञ् (प्रापणे) धातोरात्मनेपदं भवति । सम्मानने-नयते चार्वी (बुद्धिराचार्यो वा) लोकायते । उत्सञ्जने-माणवकमुदानयते । आचार्यकरणे-माणवकमुदानयते । ज्ञाने-नयते चार्वी लोकायते (तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः) । भृतौ-कर्मकरानुपनयते । विगणने-मन्द्राः करं विनयन्ते । व्यये-शतं विनयते । सहस्रं विनयते ।

कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि (१-३-३७)

कर्तृस्थे । च । अशरीरे । कर्मणि । कर्त्तरि तिष्ठतीति कर्त्तस्थस्तस्मिन् (उपपदसमासः) । सुपि स्थः (३-२-४) इति कप्रत्ययः । न शरीरमशरीरं तस्मिन् (न० त०) । कर्तृस्थे कर्म्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मनेपदं भवति । क्रोधं विनयते । मन्युं विनयते ।

वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः (१-३-३८) -३९,-४३

वृत्तिश्च सर्गश्च तायनं च वृत्तिसर्गतायनानि तेषु (इ० द्व०) । वृत्तिः=अप्रतिबन्धः । सर्गः = उत्साहः । तायनं = स्फीतता । वृत्यादिष्वर्थेषु क्रमु = (पादविक्षेपे) धातोरात्मनेपदं भवति । ऋक्ष्वस्य क्रमते बुद्धिः । यजुःष्वस्य क्रमते बुद्धिः । (न प्रतिहन्यते इत्यर्थः) । सर्गे = व्याकरणाध्ययनाय क्रमते । तायने-अस्मिन् शास्त्राणि क्रमन्ते ।

उपपराभ्याम् (१-३-३९)

उपश्च परा च उपपरौ ताभ्याम् (इ० द्व०)। वृत्त्यादिष्वर्थेषूपप पूर्वकात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति । उपक्रमते । पराक्रमते ।

आङ उद्गमने (१-३-४०)

आङः । उद्गमने । आङ्पूर्वकात् क्रमतेरुद्गमने (ज्योतिषामुद्‌ अर्थे आत्मनेपदं भवति । आक्रमत आदित्यः । आक्रमते चन्द्रमा आक्रमन्ते ज्योतींषि ।

वेः पादविहरणे (१-३-४१)

पादयोर्विहरणं पादविहरणं तस्मिन् (ष० त०)। पादविह० वर्त्तमानात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति । सुष्ठु विक्रमते । साधु विक्र अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणमुच्यते ।

प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् (१-३-४२)

प्रश्चोपश्च प्रोपौ ताभ्याम् (इ० द्व०)। समर्थाभ्यामिति कर्मणि तुल्यार्थाभ्यामित्यर्थः । प्रोपाभ्यां परतः क्रमतेरात्मनेपदं भव प्रक्रमते भोक्तुम् । उपक्रमते भोक्तुम् ।

अनुपसर्गाद्वा (१-३-४३)

अनुपसर्गाद् । वा । अविद्यमान उपसर्गो यस्मिन् स अनुपसर्गस्तस्म (बहुव्रीहिः)। उपसर्गरहितात् क्रमेरात्मनेपदं वा भवति । क्रम क्रामति । 'क्रमः परस्मैपदेषु' (७-३-७६) इति परस्मैपदपक्षे दीर्घत्व

अपह्नवे ज्ञः (१-३-४४)

अपह्नवेऽपलापेऽर्थे वर्त्तमानाज्ज्ञा=(अवबोधने) धातोरात्मने भवति । शतमपजानीते । सहस्रमपजानीते । 'जानीते' इति ज्ञाधातो प्रथमपुरुषैकवचने ते प्रत्यये परतः 'क्र्यादिभ्यः श्ना' (३ १-८१) श्नाविकरणे 'ज्ञाजनोर्जा' (७-३-७९) इति जाऽदेशे, 'ई हल्य (६-४-११३) इतीत्वे टेरेत्वे च रूपम् ।

अकर्मकाच्च (१-३-४५)

अकर्मकात् । च । अकर्मकाज्ज्ञ आत्मनेपदं भवति । सर्पिषो जानीते । मधुनो जानीते । 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (२-३-५१) इति करणे कारके षष्ठीविभक्तिः । सर्पिषा मधुना वा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः ।

सम्प्रतिभ्यामनाध्याने (१-३-४६)

सम्प्रतिभ्याम् । अनाध्याने । सम् च प्रतिश्च सम्प्रति ताभ्याम् (इ० द्व०)। न अध्यानम् अनाध्यानम् तस्मिन् (न० त०)। संप्रतिपूर्वकाज्ज्ञोऽनाध्यानेऽस्मरणेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । शतं संजानीते । सहस्रं संजानीते । शतं प्रतिजानीते । सहस्रं प्रतिजानीते ।

भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः (१-३-४७)-५०

'भासनोप.........मन्त्रणेषु' इत्यत्रेतरेतरद्वन्द्वसमासः । भासनाद्यर्थेषु वद (=व्यक्तायां वाचि) धातोरात्मनेपदं भवति । भासने (=दीप्तौ) वदते चार्वी लोकायते । उपसंभाषायाम् (=उपसान्त्वने) कर्मकरानुपवदते । ज्ञाने-वदते चार्वी लोकायते । यत्ने (=उत्साहे) क्षेत्रे वदते, गेहे वदते । विमतौ (=नानामतौ) क्षेत्रे विवदन्ते, गेहे विवदन्ते । उपमन्त्रणे (=रहस्युपच्छन्दने) कुलभार्यामुपवदते । परदारानुपवदते ।

व्यक्तवाचां समुच्चारणे (१-३-४८) -५०

व्यक्तवाचाम् । समुच्चारणे । व्यक्ता वाग् येषां ते व्यक्तवाचस्तेषाम् (बहुव्रीहिः)। समुच्चारणे (सहोच्चारणे) गम्यमाने व्यक्तवाचां वदतेरात्मनेपदं भवति । सम्प्रवदन्ते ब्राह्मणाः । सम्प्रवदन्ते क्षत्रियाः ।

अनोरकर्मकात् (१-३-४९)

अनोः । अकर्मकात् । व्यक्तवाग्विषयादकर्मकक्रियावचनादनुपूर्वाद् वदतेरात्मनेपदं भवति । अनुवदते कठः कलापस्य । अनुवदते मौद्गः पैप्पलादस्य । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः ।

विभाषा विप्रलोपे (१-३-५०)

व्यक्तवाचां विप्रलापात्मके समुच्चारणे वदो विभाषाऽऽत्मनेपदं भवति । विप्रवदन्ते सांवत्सराः । विप्रवदन्ति सांवत्सराः । विप्रवदन्ते मौहूर्त्ताः, विप्रवदन्ति मौहूर्त्ताः । युगपत् परस्परप्रतिषेधेन विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ।

अवाद्ग्रः (१-३-५१)

अवात् । ग्रः । अवपूर्वाद् गॄ (=निगरणे) धातोरात्मनेपदं भवति । अवगिरते । अवगिरेते । अवगिरन्ते । लटि ते परतः 'तुदादिभ्यः शः' (३-१-७७) इति शविकरणे 'ॠत इद्धातोः' (७-१-१००) इति इत्वे रपत्वे च रूपम् । द्विवचने तु 'आतो ङितः' (७-२-८१) इत्याकारस्य इयादेशो 'लोपो व्योर्वलि' (६-१-६६) इति यलोपश्च विशेषः । बहुवचने पुनर्झोऽन्तादेशः पररूपत्वं च ।

समः प्रतिज्ञाने (१-३-५२)

सम्पूर्वकाद्गिरतेः प्रतिज्ञानेऽभ्युपगमेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । संगिरते । नित्यं शब्दं संगिरते ।

उदश्चरः सकर्मकात् (१-३-५३)

उदः । चरः । सकर्मकात् । कर्मणा सहितं सकर्मकं तस्मात् । कन्प्रत्ययः (तृ० त०) 'तेन सहेति तुल्ययोगे' (२-२-२८) इति समासः

'वोपसर्जनस्य' (६-३-८२) इति सहस्य सादेशः । उत्पूर्वात् चर (=गति-भक्षणयोः) धातोः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति । गेहमुच्चरते । कुटुम्बमुच्चरते । गुरुवचनमुच्चरते । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः ।

संमस्तृतीयायुक्तात् (१-३-५४) -५५

समः । तृतीयायुक्तात् । तृतीयया युक्तस्तृतीयायुक्तस्तस्मात् (तृ० त०) । कर्तृकरणे कृता बहुलम् (२-१-३२) इति समासः । सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति । अश्वेन सञ्चरते ।

दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे (१-३-५५)

दाणः । च । सा । चेत् । चतुर्थ्यर्थे । चतुर्थ्या अर्थश्चतुर्थ्यर्थस्तस्मिन् (तृ० त०) । सम्पूर्वात्तृतीयायुक्ताद् दाण् (=दाने) धातोरात्मनेपदं भवति, सा यदि तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति । दास्या सम्प्रयच्छते । वृषल्या सम्प्रयच्छते । 'अशिष्टव्यवहारे तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति', इति वार्त्तिकेनात्र तृतीयाविभक्तिः । 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्०' (७-३-७८)इति दाणो यच्छादेशः ।

उपाद्यमः स्वकरणे (१-३-५६)

उपात् । यमः । स्वकरणे । स्वस्यकरणं स्वकरणं तस्मिन् (ष० त०) । पाणिग्रहणविशिष्टमिह स्वकरणपदार्थः । उपपूर्वाद्यमु (=उपरमे) धातोः स्वकरणे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । भार्यामुपयच्छते ।

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः (१-३-५७) -५६

ज्ञाश्च श्रुश्च स्मृ च दृश् च=ज्ञाश्रुस्मृदृशस्तेषाम् (इ० द्व०) । ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति । ज्ञा-धर्मं जिज्ञासते । श्रु-गुरुं

शुश्रूषते । स्मृ-नष्टं सुस्मूर्षते । दृश्-नृपं दिदृक्षते । ज्ञातुमिच्छतीति वि ज्ञाधातोः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (१-३-७) सन्प्रत्यये, 'सनाद्यन्ताधातवः' (३-१-३२) इति धातुसंज्ञायां 'सन्यङोः' (६-१-९) इति द्वित्वे, हलादिशेषे, 'सन्यतः' (७-४-७९) इत्यभ्यासाकारस्येत्वे 'जिज्ञास' इति शब्दरूपस्य लटि प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे ते प्रत्ययेशपि जिज्ञासते-इति पदं साधु । शुश्रूषते-इत्यत्र सनः किस्वादगुणे 'अज्झनगमां सनि' (६-४-१६) इत्यंगस्य दीर्घे, द्विर्वचनेऽभ्यासह्रस्वत्वे प्रत्ययसकारस्य मूर्द्धन्ये च रूपम् । 'सुस्मूर्षते' इति स्मृ (=स्मरणे) धातोः सं उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७-१-१०२) इत्यृवर्णस्योत्वे रपत्वे द्वित्वेऽभ्यासक 'हलि च' (८-२-७७) इत्युपधादीर्घे मूर्धन्यादेशे रूपम् । एवं दृशि (=प्रेक्षणे) इत्यस्यापि सनि किस्वादगुणेद्वित्वे 'उरत्' (७-४-६२) इत्यृ सस्याकारादेशे रपरत्वे, हलादिशेषे, इत्वे, 'व्रश्चभ्रस्ज०' (८-२-३६) इ शस्य मूर्द्धन्ये 'षढोः कः सिः' (८-२-४१) इति षस्य कत्वे सनः स मूर्द्धन्ये च लडात्मनेपदे ते दिदृक्षते इति रूपं साधु ।

नानोर्ज्ञः (१-३-५८)

न । अनोः । ज्ञः । अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । पुत्रमनुजिज्ञासति ।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१-३-५९)

प्रतिश्च आङ् च प्रत्याङौ ताभ्याम् (इ० द्व०) । प्रत्याङ्पूर्वका श्रु (=श्रवणे) धातोः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति । प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति ।

शदेः शितः (१-३-६०)

श् इत् यस्य स शित् तस्मात् (बहुव्रीहिः) । शित् सम्बन्धी

शद्लृ (=शातने) धातुस्तस्मादात्मनेपदं भवति। शीयते। शीयेते। ‘पाघ्रा०’ इत्यादिना शदः शीयादेशः।

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च (१-३-६१)

म्रियतेः। लुङ्लिङोः। च। लुङ् च लिङ् च लुङ्लिङौ तयोः (इ० द्व०)। मृङ् (=प्राणत्यागे) धातोः शितो लुङि लिङि चात्मनेपदं भवति। ङित्वादात्मनेपदे सिद्धे नियमार्थं वचनमन्यत्र माभूदिति। लिट्लुट्लृट्-लङ्लु लेटः सिपि च परस्मैपदमेव। म्रियते, म्रियेते, म्रियन्ते। अमृत। मृषीष्ट। लटि ‘तुदादिभ्यःशः’ (३-१-७७) इति शे प्रत्यये ‘रिङ् शयग्लिङ्क्षु’ (७-४-२८) इति रिङादेशः। ‘अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ’ (६-४-७७) इतीयङादेशः। लुङि सिचि ‘उश्च’ इति कित्वादगुणः, ‘ह्रस्वादंगात्’ (८-२-२७) इति सकारलोपः। लिङि ‘लिङः सीयुट्’ (३-४-१०२), ‘सुट्तिथोः’ (३-४-१०७) इति सीयुट्सुडागमौ ‘लोपो व्योर्वलि’ (६-१-६६) इति यलोपः।

पूर्ववत् सनः (१-३-६२)

पूर्वस्येव पूर्ववत। सनः पूर्वो यो धातुरात्मनेपदी तद्वत् सन्नन्तादात्मनेपदं भवति। आसिसिषते शिशयिषते। आस्ते शेते-इत्यनुदात्तङित आत्मनेपदमुक्तम्, ताभ्यां सन्नन्ताभ्यामप्यात्मनेपदं भवति। आसिसिषते इत्यत्र ‘अजादेर्द्वितीयस्य’ (६-१-२) इति द्वितीयैकाजवयवस्य द्वित्वं भवति। एवं ‘नेर्विशः’ इत्यात्मनेपदं सन्नन्तादपि भवति-निविशते, निविविक्षते। ‘आङ उद्गमने’-आक्रमते, आचिक्रंसते। ‘व्रश्चभ्रस्ज’ इति शस्य षत्वं, ‘षढोः कः सि’ इति षस्य कत्वं, ‘नश्चापदान्तस्य झलि’ (८-२-२४) इति मोऽनुस्वार इति विधयोऽत्र विशेषाः।

आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (१-३-६३)

आम्प्रत्ययवत्। कृञः। अनुप्रयोगस्य। आम्प्रत्ययो यस्मात सोऽय-

माम्प्रत्ययः (बहुव्रीहिः)। 'तत्र तस्येव' (५-१-११५) इतिवति प्रत्य पश्चात्प्रयोगोऽनुप्रयोगः। अनुप्रयुक्तस्य कृञ्धातोराम्प्रत्ययवदात्मने भवति। ईक्षाञ्चक्रे। ईहाञ्चक्रे। ईक्ष (=दर्शने) इत्यस्मात्, (=चेष्टायाम्) इत्यस्माच्च लिटि 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (३-१-३ इत्याम्प्रत्यये, 'आमः' (२-४-८१) इति लेर्लुकि, लिटः कृत्त्वात् तद प्रातिपदिकत्त्वे, सौ, आमन्तस्याव्ययत्वात् सोर्लुकि, पदत्वे, 'कृञ्चानु ज्यते लिटि' (३-१-४०) इति कृञोऽनुप्रयोगे, प्रकृतसूत्रेणात्मनेप प्रत्यये तस्य एत्वे यणादेशे, धातोर्द्विर्वचनेऽभ्यासकार्ये मोऽनुस्व वैकल्पिके परसवर्णे चोपपन्नं रूपम्।

प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु (१-३-६४)

प्रोपाभ्याम्। युजेः। अयज्ञपात्रेषु। प्रश्चोपश्च प्रोपौ ताभ्यां (इ० द्व यज्ञस्य पात्राणि यज्ञपात्राणि (ष० त०)। न यज्ञपात्राणि अयज्ञपात्र तेषु (न० त०)। प्रोपपूर्वाद् युजिर् (=योगे) धातोरयज्ञपात्रप्रयोग षयादात्मनेपदं भवति। प्रयुङ्क्ते। उपयुङ्क्ते। आत्मनेपदप्रत्यये प कर्त्तरि 'रुधादिभ्यः श्नम्' (३-१-७८) इति श्नम्यनुबन्धलोपे तस्य 'स धातुकमपित्' (१-२-४) इति ङित्वे तन्निमित्ते 'श्नसोरल्लोपः' (६ १११) इत्यकारलोपे, नस्यानुस्वारे जस्य कुत्वे, चर्त्वे, अनुस्वारस्य प वर्णे चोपपन्ने रूपे।

समः क्ष्णुवः (१-३-६५)

सम्पूर्वात् क्ष्णु (=तेजने) धातोरात्मनेपदं भवति। संक्ष शस्त्रम्। संक्ष्णुवाते। संक्ष्णुवते। अस्यादादित्वाद् 'अदिप्रभृतिभ्यः श (२-४-७२) इति शपो लुग् भवति।

भुजोऽनवने (१-३-६६)

भुजः। अनवने। न अवनम् अनवनं तस्मिन् (न० त०)।

(=पालनाभ्यवहारयोः) धातोरनवने अपालने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। भुङ्क्ते। भुञ्जाते। भुञ्जते।

णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्ताऽनाध्याने (१-३-६७)- ७१

णेः। अणौ। यत्कर्म। णौ। चेत्। स। कर्त्ता। अनाध्याने। न णिः अणिस्तस्मिन् (न० त०)। न आध्यानम् अनाध्यानं तस्मिन् (न० त०)। ण्यन्तादात्मनेपदं भवति यदि अणौ यत् कर्म णौ तदेव कर्त्ता भवति आध्यानं (=स्मरणं) वर्जयित्वा। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। आरोहयते हस्ती स्वयमेव। उपसिञ्चन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः। उपसेचयते हस्ती स्वयमेव। पश्यन्ति भृत्या राजानम्। दर्शयते राजा स्वयमेव।

भीस्म्योर्हेतुभये (१-३-६८)

भीस्म्योः। हेतुभये। भीश्च स्मिश्च भीस्मी तयोः (इ० द्व०)। हेतुना भयं हेतुभयं तस्मिन् (तृ० त०) ञिभी (=भये) धातोः, स्मिङ् (=ईषद्धसने) धातोश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये। जटिलो भीषयते। मुण्डो भीषयते। जटिलो विस्मापयते। मुण्डो विस्मापयते। 'भियो हेतुभये षुक्' (७-३-४०) इति भियो णौ षुगागमः। 'नित्यं स्मयतेः' (६-१-५७) इति स्मेर्णौ आत्वम्। 'अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ' (७-३-३६) इति पुगागमः।

गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने (१-३-६९)

गृधिश्च वञ्चिश्च गृधिवञ्ची तयोः (इ० द्व०)। गृधु (=अभिकांक्षायाम्) धातोः, 'वञ्चु' (=प्रलम्भने-चुरादिः) धातोश्च णौ प्रलम्भने (विसंवादने) वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति। माणवकं गर्धयते,

माणवकं वञ्चयते ।

लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च (१-३-७०)

लियः । सम्माननशालीनीकरणयोः । च । सम्माननं च शालीनी-करणं च सम्माननशालीनीकरणे तयोः (इ० द्व०)। लीङ् (=श्लेषणे) धातोर्ण्यन्तात् सम्मानने (=पूजने) शालीनीकरणे (=न्यग्भावने) प्रलम्भने च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । जटाभिरालापयते । श्येनो वर्त्तिकामुल्लापयते । कस्त्वामुल्लापयते । 'विभाषा लीयतेः' (६-१-५१) इत्यात्वे कृते पश्चात् तल्लक्षणः पुगागमो भवति ।

मिथ्योपपदात् कृञोऽभ्यासे (१-३-७१)

मिथ्योपपदात् । कृञः । अभ्यासे । मिथ्याशब्द उपपदं यस्य स मिथ्योपपदस्तस्मात् (बहु०)। ण्यन्तात् कृञो मिथ्योपपदात् अभ्यासे (पौनःपुन्येन करणे) आत्मनेपदं भवति । पदं मिथ्या कारयते । स्वरा-दिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः ।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले (१-३-७२)

स्वरितश्च ञ् च स्वरितञौ तावितौ यस्य स स्वरितञित् (द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः)। कर्त्तुरभिप्रायः कर्त्रभिप्रायस्तस्मिन् (ष० त०) क्रियायाः फलं क्रियाफलं, तस्मिन् (ष० त०) स्वरितञिद्भ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति, क्रियायाः प्रधानं फलं चेत् कर्त्तुर्लकारवाच्यस्य भवति । स्वरितेतः- यजते । पचते । ञितः-षुञ् (=अभिषवे) सुनुते । कृञ्-कुरुते ।

अपाद्वदः (१-३-७३)

अपात् । वदः । अपपूर्वाद् वद (=व्यक्तायां वाचि) धातोः

भिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । धनकामो न्यायमपवदते । न्यायापवादेन धनमर्जयतीत्यर्थः ।

णिचश्च (१-३-७४)

णिचः । च । णिजन्तादात्मनेपदं भवति कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । कटं कारयते । ओदनं पाचयते । णित्त्वाद् 'अचो ञ्णिति' (७-२-११५) 'अत उपधायाः' (७-२-११६) इत्यंगस्य वृद्धिः ।

समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे (१-३-७५)

समुदाङ्भ्यः । यमः । अग्रन्थे । सम् च, उत् च, आङ् च = समुदाङस्तेभ्यः (इ० द्व०) । न ग्रन्थोऽग्रन्थस्तस्मिन् (न० त०) । समुदाङ्पूर्वाद् यमु (= उपरमे) धातोः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ग्रन्थविषयश्चेत् प्रयोगो न भवति । व्रीहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । 'आङो यमहनः' इति सिद्धे सत्यारम्भः सकर्मकार्थम् ।

अनुपसर्गाज्ज्ञः (१-३-७६)

अनुपसर्गात् । ज्ञः । नोपसर्गोऽनुपसर्गस्तस्मात् (न० त०) । अनुपसर्गाज्ज्ञानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति । गां जानीते । अश्वं जानीते ।

विभाषोपपदेन प्रतीयमाने (१-३-७७)

विभाषा । उपपदेन । प्रतीयमाने । समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरमुपपदं तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषा आत्मनेपदं भवति । स्वं यज्ञं यजति । स्वं यज्ञं यजते । स्वं कटं करोति । स्वं कटं कुरुते । स्वं

पुत्रमपवदति । स्वं पुत्रमपवदते । एवं 'स्वरितञित' इत्यारभ्य पञ्चसूत्र्यां सर्वत्र विभाषोदाहार्यम् ।

शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् (१-३-७८)

पूर्वप्रकरणेन येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषणेनात्मनेपदमुक्तं तत् यदन्यत् स शेषः । तत्रायं नियमः क्रियते शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं भवतीति । अनुदात्तङित आत्मनेपदमुक्तम् आस्ते, शेते इति । ततोऽन्य परस्मैपदमेव भवति-याति, वाति-इति । नेर्विश आत्मनेपदमुक्तम् निविशते-इति । ततोऽन्यत्र परस्मैपदमेव भवति-आविशति-प्रविशतीति ।

अनुपराभ्यां कृञः (१-३-७९)

अनुश्च परा च अनुपरौ ताभ्याम् (इ० द्व०)। अनुपरापूर्वात् कृञ परस्मैपदं भवति-अनुकरोति । पराकरोति ।

अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः (१-३-८०)

अभिश्च प्रतिश्च अतिश्च अभिप्रत्यतयस्तेभ्यः (इ० द्व०)। अभ्यादिपूर्वात् क्षिप् (=प्रेरणे) धातोः परस्मैपदं भवति । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।

प्राद्वहः (१-३-८१)

प्रात् । वहः । प्रपूर्वाद् वह (=प्रापणे) धातोः परस्मैपदं भवति प्रवहति, प्रवहतः, प्रवहन्ति ।

परेर्मृषः (१-३-८२)

परेः । मृषः । परिपूर्वान् मृष (तितिक्षायां, दिवादिः) धातोः परस्मैपदं भवति । परिमृष्यति, परिमृष्यतः, परिमृष्यन्ति ।

व्याङ्परिभ्यो रमः (१-३-८३) -८५

व्याङ्परिभ्यः । रमः । विश्च आङ् च परिश्च व्याङ्परयस्तेभ्यः (इ० द्व०) व्याङ्परिपूर्वकाद् रमु (क्रीडायाम्) धातोः परस्मैपदं भवति । विरमति, आरमति, परिरमति ।

उपाच्च (१-३-८४) -८५

उपात् । च । उपपूर्वाच्च रमतेः परस्मैपदं भवति । उपरमति ।

विभाषाऽकर्मकात् (१-३-८५)

विभाषा । अकर्मकात् । अकर्मकक्रियावचनादुपपूर्वाद् रमतेः परस्मैपदं भवति विभाषा । यावद्भुक्तमुपरमति । यावद्भुक्तमुपरमते ।

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः (१-३-८६) -८८

बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यः । णेः । बुधश्च, युधश्च, नशश्च, जन् च, इङ्च प्रुश्च द्रुश्च स्रुश्च=बुध⋯⋯स्रवस्तेभ्यः (इ० द्व०)। बुध (=अवगमने)-युध (=सम्प्रहारे) णश (= अदर्शने)-जनी (=प्रादुर्भावे) इङ् (=अध्ययने)-प्रुङ् (=गतौ)-द्रु (=गतौ)-स्रु (=स्रवणे) धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । बोधयति । योधयति । नाशयति । जनयति । अध्यापयति । प्रावयति । द्रावयति । स्रावयति । णिचि इगन्तानां गस्य वृद्धिः, लघूपधस्य गुणः, अत उपधायाश्च वृद्धिः । जनयति इत्यत्र 'मितां ह्रस्वः' (६-४-९२) इति ह्रस्वः । अध्यापयतीत्यत्र अधिपूर्वादिङो णिचि 'अचो ञ्णिति' (७-२-११५) इति वृद्धौ, ऐत्वे, 'क्रीङ्जीनां णौ' (६-१-४८) इत्यात्वे, यणादेशे, 'अर्ति ह्रीव्ली०' (७-३-३६) इति लटि पुगागमे तिपि शपि गुणेऽयादेशे च रूपम् ।

निगरणचलनार्थेभ्यश्च (१-३-८७)

निगरणचलनार्थेभ्यः । च । निगरणं च चलनं च निगरणचल तेऽर्थे येषां ते निगरणचलनार्थास्तेभ्यः (द्वन्द्वगर्भो बहु०) । निगरणच नार्थेभ्यश्च ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः परस्मैपदं भवति । निगरणार्थाः- नि रयति, आशयति, भोजयति । चलनार्थाः-चलयति, चोपयति, कम्पयति

अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् (१-३-८८)

अणौ । अकर्मकात् । चित्तवत्कर्तृकात् । न णिः, अणिस्तस्मि अणौ (न० त०) । चित्तमस्यास्तीति चित्तवत्; चित्तवत्कर्ता यस्मि स चित्तवत्कर्तृकः (बहु०) । अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृ कश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति । आस्ते देवदत्तः । आसय देवदत्तम् । शेते देवदत्तः । शाययति देवदत्तम् ।

न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः (१-३-८९

न । पादम्याङ्यम०......वसः । पादम्याङ्यम० इत्यत्र स हारद्वन्द्व समासः । पादिधातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति । (=पाने)-पाययते । दमु (=उपशमे)-दमयते । आङ्पूर्वो यमु (= रमे)-आयामयते । आङ्पूर्वो यसु (=प्रयत्ने)-आयासयते । परिपूर्वो (=वैचित्ये)-परिमोहयते । रुच (=दीप्तौ)-रोचयते । नृती (=गात्र क्षेपे)-नर्त्तयते । वद (=व्यक्तायां वाचि)-वादयते । वस (=निव वासयते ।

वा क्यषः (१-३-९०)

क्यष्प्रत्ययान्ताद्धातोर्वा परस्मैपदं भवित । लोहितायति,

तायते । पटपटायति, पटपटायते । लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् (३-१-१३) इति वक्ष्यमाणक्यष् प्रत्ययोऽत्र गृह्यते । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७-४-२५) इत्यंगस्य दीर्घत्वम् ।

द्युद्भ्यो लुङि (१-३-९१)

द्युद्भ्यः । लुङि । बहुवचननिर्देशाद् द्युतादयो गृह्यन्ते । ते च द्युत= (दीप्तौ) इत्यारभ्य कृपू (=सामर्थ्ये) इति पर्यन्ता व्यपदिष्टाः । तेभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति : व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट । अलुठत्, अलोठिष्ट । परस्मैपदे च्लेः स्थाने 'पुषादिद्युताद्य् लृदितः परस्मैपदेषु' (३-१-५५) इत्यङादेशः । ङित्वाद्गुणप्रतिषेधः ।

वृद्भ्यः स्यसनोः (१-३-९२)

वृद्भ्यः । स्यसनोः । स्यश्च सन् च स्यसनौ तयोः (इ० द्व०) । वृतादयो द्युताद्यन्तर्गताः पञ्च-वृतु (=वर्त्तने) वृधु (=वृद्धौ)-शृधु (=शब्द कुत्सायाम्)-स्यन्दू (=प्रस्रवणे)-कृपू (=सामर्थ्ये) इति । एतेभ्यो वृतादिभ्यः स्ये सनि च प्रत्यये परतो वा परस्मैपदं भवति । स्ये-वर्त्स्यति (लृटि), अवर्त्स्यत् (लृङि) । सनि-विवृत्सति । न च भवति-वर्त्तिष्यते, अवर्तिष्यत, विवर्त्तिषते-इति । वृध्-वर्त्स्यति, अवर्त्स्यत्-विवृत्सति । वर्द्धिष्यते, अवर्द्धिष्यत, विवर्द्धिषते । 'न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः' (७-२-५९) इति वृतादिभ्यश्चतुर्भ्यः परस्य साद्यार्धधातुकप्रत्ययस्य परस्मैपदेषु इडागमप्रतिषेधः । आत्मनेपदेऽप्रतिषेधः ।

लुटि च क्लृपः (१-३-९३)

लुटि स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा भवति । लुटि कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः, कल्प्तासि । कल्पिता, कल्पितारौ, कल्पितारः, कल्पितासे । स्ये

कल्प्स्यति, अकल्प्स्यत्। कल्पिष्यते, अकल्पिष्यत। सनि-चिक्लृप्सति चिकल्पिषते। 'तासि च क्लृपः' (७-२-६०) इति तासौ सादौ च परस्मैपदेष्विड्वत् प्रतिषेधो नात्मनेपदेषु। 'कृपो रो लः' (८-२-१८) इति लत्वम्।

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः।

—*०*—

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः

आकडारादेका संज्ञा (१-४-१)

आ । कडारात् । एका । संज्ञा । 'कडाराः कर्मधारये' (२-२-३८) इति वक्ष्यमाणसूत्रपर्यन्तमित उत्तरं यदनुक्रमिष्यते तत्रैका संज्ञा भवतीत्यधिक्रियते । भेत्ता, छेत्ता । भिदूछिदोरुपधास्थेकारस्य 'ह्रस्वं लघु' (१-४-१०) इति लघुसंज्ञायां सत्यां तृच्तृन् तास्यार्धधातुके परतः 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७-३-८६) इति गुणो भवति । शिक्षा, भिक्षा । शिक्ष (=विद्योपादाने)-भिक्ष (=भिक्षायामलाभे लाभे च) धात्वोरिकारस्य 'ह्रस्वं लघु' (१-४-१०) इति प्राप्ता लघुसंज्ञा 'संयोगे गुरु' (१-४-११) इति गुरुसंज्ञया परत्वाद् बाध्यते । एकासंज्ञेत्यधिकाराद् गुरुसंज्ञैव भवति न पुनर्लघुसंज्ञा । तेन 'गुरोश्च हलः' (३-३-१०३) इत्यप्रत्ययो भवति स्त्रियाम् ; लघूपधलक्षणगुणश्च न भवति । ततः अदन्तत्वात् 'अजाद्यतष्टाप्' (४-१-४) इति टापि प्रत्यये, सौ, 'हलङ्याप्' (६-१-६८) इति सुलोपे सिद्धं रूपम् । अततक्षत्, अररक्षत् । तक्षू (=तनूकरणे)-रक्ष (=पालने) धात्वोरकारः संयोगपरत्वाद् गुरुसंज्ञः, एकासंज्ञेत्यधिकाराल्लघुसंज्ञा पुनर्न भवति । तेन णौ चङि 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' (७-४-९३) इति सन्वद्भावोऽपि न भवति ।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् (१-४-२)

विप्रतिषेधे । परम् । कार्यम् । यत्र द्वौ प्रसंगावन्यार्थावेकस्मिन् युगपत् प्राप्नुतः स तुल्यबलविरोधो विप्रतिषेधः । तस्मिन् विप्रतिषेधे परं (यत् सूत्रं तस्य) कार्यं भवति । वृक्षाभ्याम्, प्लक्षाभ्याम्-इत्यत्र 'अतो दीर्घो यञि,' 'सुपि च' (७-३-१०१।१०२) इत्यस्यावकाशः । वृक्षेषु, प्लक्षेषु-इत्यत्र 'बहुवचने झल्येत्' (७-३-१०३) इत्यस्यावकाशः । वृक्षेभ्यः, प्लक्षेभ्यः-इत्यत्रोभयं प्राप्नोति । परं 'बहुवचने झल्येत्' इत्येतद् भवति विप्रतिषेधेन । परिभाषेयं सपादसप्ताध्याय्यां प्रवर्त्तते ।

यू स्त्र्याख्यौ नदी (१-४-३)

ई च ऊ च=यू (इ० द्व०) । अविभक्तिकोयं निर्देशः, छान्दसो वा सुप्लुक् । स्त्रियं स्त्रीलिंगमाचक्षाते स्त्र्याख्यौ । मूलविभुजादित्वात् (३-२-५) कप्रत्ययः । 'उपपदमतिङ्' (२-२-१९) इति तत्पुरुषसमासः । ईकारान्तमूकारान्तं च स्त्र्याख्यं शब्दरूपं नदीसंज्ञं भवति । कुमारी, गौरी, लक्ष्मीः, शार्ङ्गरवी । ब्रह्मबन्धूः, यवागूः । ङ्यन्तेषु कुमार्यादिषु 'हल्ङ्याप्०' (६-१-६८) इति सुलोपः । अन्यत्र तदभावात् सुलोपाभावः ।

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री (१-४-४)

न । इयङुवङ्स्थानौ । अस्त्री । इयङ्चोवङ् च इयङुवङौ (इ० द्व०) । तौ स्थानमनयोरिति इयङुवङ्स्थानौ (बहु०) । न स्त्री अस्त्री (न० त०) । इयङुवङ्स्थानावीकारान्तोकारान्तशब्दौ स्त्रीशब्दव्यतिरिक्तौ नदीसंज्ञौ न भवतः । हे श्रीः । हे भ्रूः । श्रीभ्रूशब्दावियङुवङ्स्थानौ तयोर्नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' (७-३-१०७) इति सम्बुद्धौ विधीयमानं ह्रस्वं न भवति ।

वाऽऽमि (१-४-५) -६

वा। आमि। आमिति षष्ठीबहुवचनं गृह्यते न सप्तम्येकवचनं ङेराम्निति (७-३-११६) तस्य नदीसंज्ञोत्तरकालमामादेशविधानात्। इयङुवङ्स्थानौ यू आमि परतो वा नदीसंज्ञो न भवतः। श्रियाम्, श्रीणाम्। भ्रुवाम्, भ्रूणाम्। नदीसंज्ञापक्षे 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' (७-१-५४) इति नुडागमः, 'अट्कुप्वाङ्०' (८-४-२) इति णत्वं च। अन्यत्र 'अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ (६-४-७७) इतीवर्णस्येयङ् उवर्णस्य चोवङादेशः।

ङिति ह्रस्वश्च (१-४-६) -७

ङिति। ह्रस्वः। च। ङिति परतो ह्रस्वो य्वोः सम्बन्धी यः स्त्र्याख्यः, इयङुवङ्स्थानौ च स्त्र्याख्यौ यौ यू, ते विकल्पेन नदीसंज्ञा भवन्ति। कृत्यै, कृतये। धेन्वै, धेनवे। श्रियै, श्रिये। भ्रुवै, भ्रुवे। नदीसंज्ञापक्षे 'आण्नद्याः' (७-३-११२) इति ङिद्विभक्तीनामाडागमः, 'आटश्च' (६-१-९०) इति वृद्धिरेकादेशः। पक्षान्तरे 'शेषो घ्यसखि' (१-४-७) इति घिसंज्ञायां जातायां 'घेर्ङिति' (७-३-१११) इति घ्यन्तांगस्य गुणो भवति। श्रियै, भ्रुवै इत्यत्र नदीसंज्ञापक्षे कृते आडागमेऽङ्गस्येयङुवङौ भवतः।

शेषो घ्यसखि (१-४-७) -८

शेषः। घि। असखि। न सखि असखि (न० त०)। ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्न स्त्र्याख्यं, स्त्र्याख्यं च यन्न नदीसंज्ञकं सोऽत्र शेषः स घिसंज्ञो भवति, सखिशब्दं वर्जयित्वा। अग्नये, वायवे। कृतये, धेनवे। 'घेर्ङिति' (७-३-१११) इति गुणेऽयाद्यादेशे च रूपम्।

पतिः समास एव (१-४-८)

पतिः । समासे । एव । पूर्वेण घिसंज्ञायां सिद्धायां नियमः क्रियते पतिशब्दः समासे एव घिसंज्ञो भवतीति । प्रजापतिना । प्रजापतये । 'आङो नाऽस्त्रियाम्' (७-३-१२०) इति घेः परतो टास्थाने नाऽऽदेशः

षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा (१-४-९)

षष्ठीयुक्तः । छन्दसि । वा । षष्ठ्या युक्तः षष्ठीयुक्तः (तृ० त०) षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति कुलुञ्चानां पतये नमः, कुलुञ्चानां पत्ये नमः । घिसंज्ञापक्षेऽगस्य गुणो ऽन्यत्र यणादेशः ।

ह्रस्वं लघु (१-४-१०)

ह्रस्वम् । लघु । ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति । भेत्ता, छेत्ता । अची करत्, अजीहरत् । मात्रिकस्य ह्रस्वाचो लघुसंज्ञकस्योपधायां विद्यमा नत्वात् 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७-३-८६) इति गुणो भवति । परतो लघुवर्णे विद्यमाने सति 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' (७- ९३) इति सन्वद्भावः (इत्वं) भवति ।

संयोगे गुरु (१-४-११)

संयोगे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । कुण्डा, शिक्षा, भिक्षा गुरुसंज्ञायां सत्यां 'गुरोश्च हलः' (३-३-१०३) इत्यः प्रत्ययो भवति लिंगे । ततः 'अजाद्यतष्टाप्' (४-१-४) इति टाप्प्रत्ययः ।

दीर्घं च (१-४-१२)

दीर्घम् । च । दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति । ईहांचक्रे, ईहांच

ऊहांचक्रे तेन 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (३-१-३६) इत्याम्प्रत्ययो भवति लिटि। ततोऽनुप्रयोगो भवति कृञः 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' (३-१-४०) इति।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम् (१-४-१३)

यस्मात्। प्रत्ययविधिः। तदादि। प्रत्यये। अङ्गम्। प्रत्ययस्य विधिः प्रत्ययविधिः। तद् आदिर्यस्य तत् तदादि (बहु०)। यस्माद् धातोर्वा प्रातिपदिकाद् वा प्रत्ययो विधीयते तदादिशब्दं रूपं प्रत्ययेपरतोऽङ्गसंज्ञं भवति। कर्त्ता, हर्त्ता। करिष्यति, हरिष्यति। औपगवः, कापटवः। प्रकृतेरंगसंज्ञायां सत्यामङ्गाधिकारकार्याणि 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (७-३-८४) इत्यंगस्य गुणः, 'ऋद्धनोः स्ये:' (७-२-७०) इतीडागमः, 'तद्धितेष्वचामादेः' (७-२-११७) इत्याद्यज्वृद्धिः, 'ओर्गुणः' (६-४-१४६) इत्युवर्णान्तस्य भस्यांगस्य च गुणो भवति।

सुप्तिङन्तं पदम् (१-४-१४)

सुप् च तिङ् च सुप्तिङौ (इ० द्व०)। तौ अन्ते यस्य तत् सुप्तिङन्तम् (बहु०)। सुबन्तं तिङन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं भवति। ब्राह्मणाः पठन्ति। पदसंज्ञायां सत्यां पदान्तसकारस्य 'ससजुषोरुः' (८-२-६६) इति रुत्वम्। उत्सृष्टानुबन्धकस्य रेफस्य 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (८-३-१५) इति विसर्जनीयश्च भवति। 'पठन्ति' इत्यस्य च पदत्वात् 'पदस्य' 'पदात्,' 'तिङ्ङतिङः' (८-१-१६।१७।२८) इति निघातो भवति।

नः क्ये (१-४-१५)

नान्तं शब्दरूपं क्येपरतः पदसंज्ञं भवति। क्य इति क्यच्क्यङ्क्यषां

सामान्येन ग्रहणम्। क्यच्-आत्मनो राजानमिच्छति-राजीयति। क्यङ्-राजेव आचरति-राजायते। क्यष्-अचर्म चर्म भवति-चर्म्मायति, चर्म्मायते। 'सुंबात्मनः क्यच' (३-१-८), 'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३-१-११) 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्' (३-१-१३) इति विहितेषु क्यजादिप्रत्ययेषु नान्तशब्दरूपस्य पदसंज्ञायां सत्यां 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८-२-७) इति नकारलोपो भवति। 'क्यचि च' (७-४-३४) इत्यकारस्येत्वम्। 'अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः' (७-४-२५) इति दीर्घत्वं च भवति।

सिति च (१-४-१६)

स इत् यस्य स सित् तस्मिन् (बहु०)। सिति प्रत्यये परतः पूर्वं पदसंज्ञं भवति। भवदीयः। ऊर्णायुः। ऋत्वियः। 'भवतष्ठक्छसौ' (४-२-११५) इति भवत्शब्दात् शैषिके छस्प्रत्यये कृते पूर्वस्य पदसंज्ञायां सत्यां 'झलां जशोऽन्ते' (८-२-३९) इति तकारस्य दकारः। 'आयनेयी०' (७-१-२) इति छकारस्य ईयादेशः। 'ऊर्णाया युस्' (५-२-१२३) इति ऊर्णाशब्दान्मत्वर्थे युस्प्रत्यये परतः पदसंज्ञायां सत्यां भसंज्ञाऽभावात् 'यस्येति च' (६-४-१४८) इत्याकारलोपो न भवति। 'छन्दसि घस्' (ऋतोः) (५-१-१०६) इति ऋतुशब्दात् तदस्य प्राप्तमित्यर्थे घस्प्रत्यये कृते पूर्वस्य पदसंज्ञायां सत्यां भसंज्ञानिबन्धनः 'ओर्गुणः' (६-४-१४६) इति गुणो न भवति। 'आयने०' इत्यादिना घकारस्य इयादेशः।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने (१-४-१७)

स्वादिषु। असर्वनामस्थाने। सु आदिर्येषां ते स्वादयस्तेषु (बहु०)। न सर्वनामस्थानम् असर्वनामस्थानं तस्मिन् (न० त०)। स्वादय इति 'स्वौजसमौट्०' (४-१-२) इति सुप्रत्ययादारभ्य 'उरः प्रभृतिभ्यः क

(५-४-१५१) इति कप् पर्यन्ताः प्रत्यया गृह्यन्ते। स्वादिषु सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति। राजभ्याम्, राजभिः, राजत्वम्, राजता, राजतरः, राजतमः। पदसंज्ञाप्रयोजनं 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८-२-७) इति नलोपः।

यचि भम् (१-४-१८) -२०

य् च अच् च यच् तस्मिन् (स० द्व०)। यकारादावजादौ[1] च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति। पूर्वेण पदसंज्ञायां प्राप्तायां भसंज्ञाऽऽरभ्यते। यादौ-गार्ग्यः, वात्स्यः। 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४-१-१०५) इति गर्गादिशब्दाद् गोत्रापत्ये यञ्प्रत्यये कृते तस्मिन् परतः पूर्वस्यानेन भसंज्ञायां 'यस्येति च' (६-४-१४८) इत्यलोपो भवति। अजादौ-दाक्षिः, प्लाक्षिः। दक्षस्यापत्यं पुमान् प्लक्षस्यापत्यं पुमानिति विग्रहे दक्षप्लक्षशब्दाभ्याम् 'अत इञ्' (४-१-९५) इतीञ्प्रत्यये, प्रकृतसूत्रेण पूर्वस्य भसंज्ञायां पूर्ववदलोपो भवति। ञित्त्वादुभयत्रादिवृद्धिः।

तसौ मत्वर्थे (१-४-१९)

त् च स् च तसौ (इ० द्व०)। मतुपोऽर्थः मत्वर्थस्तस्मिन् (ष० त०)। तकारान्तं सकारान्तं च शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति। तान्तम्-उदश्वित्वान् घोषः। विद्युत्वान् बलाहकः। 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (५-२-९४) इति मतुप्। मकारस्य 'झयः' (८-२-१०) इति, वकारादेशस्तत्र पूर्वस्य भसंज्ञायां सत्यां 'झलां जशोऽन्ते' (८-२-३९) इत्येष पदविधिर्न भवति। सान्तम्-यशस्वी, पयस्वी। 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (५-२-१२१) इति मत्वर्थीये विनिप्रत्यये परतः पूर्वस्यानेन भसंज्ञायां सत्यां 'ससजुषोरुः' (८-२-६६) इत्येष पदविधिर्न भवति।

१—'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषयातदादिग्रहणं भवति।

अयस्मयादीनि छन्दसि (१-४-२०)

'अयस्मयम्' आदिर्येषां तान्ययस्मयादीनि (बहु०)। अयस्मयादी शब्दरूपाणि छन्दसि विषये भपदोभयसंज्ञात्वेन साधूनि भवन्ति अयस्मयं वर्म, अयस्मयानि पात्राणि; स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन अयस् शब्दाद् 'द्व्यचश्छन्दसि' (४-३-१५०) इति विकारेऽर्थे विहि मयटि पूर्वस्य 'स्वादिषु०' इति प्राप्ता पदसंज्ञा भसंज्ञया बाध्यते तेन स पदाश्रयं रुत्वं न भवति। ऋगस्यास्तीति ऋच् शब्दाद् विहिते मतु झयः परत्वान् मस्य वत्वे पदसंज्ञाश्रयं 'चोः कुः' (८-२-३०) इति कु भवति, तस्यैव पुनर्भसंज्ञावशात् 'झलां जशोऽन्ते' (८-२-३९) इ पदनिबन्धनं जश्त्वं च न भवति।

बहुषु बहुवचनम् (१-४-२१)

बहुष्वर्थेषु (=बहुत्वे गम्यमाने) बहुवचनं (बहुवचनसञ्ज्ञः प्रत्यय भवति। ब्राह्मणाः पठन्ति। 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' 'स्वौजसमौट्०' (१-१।२) इति स्वादयः, 'लस्य', 'तिप्तस्झि०' (३-४-७७।७८) इ तिबादयः सामान्येन विहिता, 'तिङस्त्रीणि०' 'तान्येकवचनद्विवचनब वचनान्येकशः', 'सुपः' (१-४-१०१।१०२।१०३) इति सुप्तिङां त्रिका मेकवचनादिसंज्ञा वक्ष्यन्ते। तत्रायं नियमः क्रियते बहुष्वर्थेषु प्रातिप कादधातोर्वा बहुवचनसंज्ञकः प्रत्ययो जसादिर्झ्यादिर्वा भवतीति। 'स पाणामेकशेष०' (१-२-६४) इत्येकशेषश्चात्रोपयुज्यते।

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने (१-४-२२)

द्व्येकयोः। द्विवचनैकवचने। द्विश्चैकश्च द्व्येकौ तयोः (इ० द्व० द्विवचनं चैकवचनं च द्विवचनैकवचने (इ० द्व०)। द्वित्वे द्विव

भवत्येकत्वे एकवचनं। ब्राह्मणौ पचतः। ब्राह्मणः पचति। पूर्ववद् द्वित्वे औ-तसौ, एकत्वे सुतिपौ। एवमन्यत्रापि द्वितीयादिविभक्तौ ग्रोऽयम्।

कारके (१-४-२३) -५५

यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत् कारके इत्येवं वेदितव्यम्। विशेषण-मेतदपादानादिसंज्ञाविषयमधिकारश्च।

ध्रुवमपायेऽपादानम् (१-४-२४) — २१

ध्रुवम्। अपाये। अपादानम्। अपायो विश्लेषो विभागो वा। ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। ग्रामादागच्छति। पर्वतादवरोहति। सार्थाद्धीनः सार्थात्पतितः। अपाये-साध्ये पर्वतादयो ध्रुवा अवधिभूताश्च, तेषां प्रकृतसूत्रेणापादानसंज्ञायां जातायाम् 'अपादाने पञ्चमी' (२-३-२८) इति पञ्चमीविभक्तिर्भवति।

भीत्रार्थानां भयहेतुः (१-४-२५)

भीत्रार्थानाम्। भयहेतुः। भीतिर्भीः, त्राणं त्राः 'क्विप् च' (३-२-७६) इति क्विप्प्रत्ययः। भीश्च त्राश्च भीत्रौ तावर्थौ येषां ते भीत्रार्था-स्तेषां (द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः)। भयस्यहेतुः भयहेतुः (ष० त०)। बिभे-त्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादान-संज्ञं भवति। चौरेभ्यो बिभेति, चौरेभ्य उद्विजते। चौरेभ्यस्त्रायते, चौरेभ्यो रक्षति।

पराजेरसोढः (१-४-२६)

पराजेः। असोढः। सोढुं शक्यः सोढो, न सोढोऽसोढः (न० त०)।

परापूर्वस्य जिधातोः प्रयोगेऽसोढो योऽर्थस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति।
अध्ययनात् पराजयते।

वारणार्थानामीप्सितः (१-४-२७)

वारणार्थानाम्। ईप्सितः। वारणमर्थो येषां ते वारणार्थास्तेषां (बहु०)। वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सित आप्तुमिष्टोऽर्थ स्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। यवेभ्यो गां वारयति, यवेभ्यो गां निवर्त्तयति।

अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति (१-४-२८)

अन्तर्द्धौ। येन। अदर्शनम्। इच्छति। व्यवधानमन्तर्द्धिः। अन्तर्द्धि निमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। उपा ध्यायादन्तर्धत्ते। उपाध्यायान्निलीयते।

आख्यातोपयोगे (१-४-२९)

आख्याता। उपयोगे। आख्याता प्रतिपादयिता। उपयोगो नियम पूर्वकं विद्याग्रहणम्। उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसं भवति। उपाध्यायादधीते। उपाध्यायादागमयति।

जनिकर्त्तुः प्रकृतिः (१-४-३०)

जनेः कर्त्ता जनिकर्त्ता तस्य (ष० त०)। जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्तुर्जा यमानस्य या प्रकृतिस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति। शृङ्गाच्छरो जायते गोमयाद् वृश्चिको जायते।

भुवः प्रभवः (१-४-३१)

भवनं भूस्तस्य। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। भूकर्त्तुः प्रभवस्तत्कार

कमपादानसंज्ञं भवति। हिमवतो गंगा प्रभवति। काश्मीरेभ्यो वितस्ता प्रभवति। तत्र प्रथमत उपलभ्यते इत्यर्थः।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् (१-४-३२) -४१

कर्मणा। यम्। अभिप्रैति। स। सम्प्रदानम्। 'कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म' (१-४-४६) इति यस्य कर्मसंज्ञां वक्ष्यति तेन करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति (अभिसम्बध्नाति) तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। अन्वर्थसंज्ञासामर्थ्याद् ददातिक्रियायाः कर्मणेति विज्ञायते, सोऽपि देयोऽर्थश्चेत् स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वके परस्वत्वोत्पादने वर्त्तते। उपाध्यायाय गां ददाति। माणवकाय भिक्षां ददाति। सम्प्रदानसंज्ञायां सत्यां 'चतुर्थी सम्प्रदाने' (२-३-१३) इति चतुर्थीविभक्तिर्भवति।

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः (१-४-३३)

रुच्यर्थानाम्। प्रीयमाणः। रुचिना समानार्था रुच्यर्थाः। 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२-१-७२) इति समासः-मध्यपदलोपी तत्पुरुषः। रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। देवदत्ताय रोचते मोदकः। यज्ञदत्ताय स्वदतेऽपूपः। यद्यपि रुच् धातुर्दीप्तौ तथापीहाभिलाषे वर्त्ततेऽनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। तत्रैव प्रीयमाणार्थस्य सम्भवात्। यस्य ह्यभिलाषः स प्रीयमाणस्तृप्यमाण इत्यर्थः।

श्लाघ
श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः (१-४-३४)

श्लाघह्नुङ्स्थाशपाम्। ज्ञीप्स्यमानः। श्लाघश्च ह्नुङ् च स्था च शप् च श्लाघह्नुङ्स्थाशपः तेषाम् (इ० द्व०)। श्लाघृ (=प्रकत्थने) ह्नुङ् (=अपनयने)-ष्ठा (=गतिनिवृत्तौ)-शप (=आक्रोशे) धातूनां ज्ञीप्स्यमानो ज्ञपयितुमिष्यमाणो योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। देवदत्ताय श्ला-

घते । देवदत्ताय ह्नुते । देवदत्ताय तिष्ठति । देवदत्ताय शपते । देवद
श्लाघमानस्तां श्लाघां तमेव ज्ञपयितुमिच्छतीत्यर्थः ।

धारेरुत्तमर्णः (१-४-३५)

धारेः । उत्तमर्णः । उत्तममृणं यस्य स उत्तमर्णः (बहु०) ध
स्वामी । धृञ् (=धारणे) धातोर्णिजन्तस्य प्रयोगे उत्तमर्णो योऽ
स्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय शतं धारयति । यज्ञदत्
शतं धारयति । देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य (षष्ठी शेषे २-३-२०) इति प्रा
तस्यायं पुरस्तादपवादः ।

स्पृहेरीप्सितः (१-४-३६)

स्पृहेः । ईप्सितः । स्पृह (=ईप्सायां चुरादिरदन्तः) धातोरीप्सि
योऽर्थस्तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति । पुष्पेभ्यः स्पृहयति । फलेभ्यः स्
हयति । णिचि अतोलोपस्य स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाऽभावः ।

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः (१-४-३७)

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानाम् । यम । प्रति । कोपः । क्रुधश्च द्रुहश्च ई
च असूया च क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयास्तेषामर्थाः क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थास्तेषा
(द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः) । अमर्षः=क्रोधः । अपकारो=द्रोहः । अक्षमा=ईर्ष्
गुणेषु दोषाविष्करणमसूया । क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्का
सम्प्रदानसंज्ञं भवति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति । दे
दत्तायेर्ष्यति । देवदत्तायासूयति ।

क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म (१-४-३८)

क्रुधद्रुहोः । उपसृष्टयोः । कर्म । क्रुधश्च द्रुह् च क्रुधद्रुहौ

(इ० द्व०)। क्रुधद्रुहोरुपसर्गसम्बद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। पूर्वेण सम्प्रदानसंज्ञायां प्राप्तायां कर्मसंज्ञा विधीयते। देवदत्त-मभिक्रुध्यति। देवदत्तमभिद्रुह्यति। कर्मकारकविधानात् 'कर्मणि द्वितीया' (२-३-२) इति द्वितीया विभक्तिर्भवति।

राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः (१-४-३९)

राधिश्च ईक्षिश्च राधीक्षी तयोः (इ० द्व०)। राधीक्ष्योः कारकं, यस्य विप्रश्नो विविधः प्रश्नो भवति, तत् सम्प्रदानसंज्ञं भवति। देवदत्ताय राध्यति। देवदत्तायेक्षते। नैमित्तिको दैवज्ञो वा पृष्टः सन् देवदत्तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः।

प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता (१-४-४०) -४१

प्रत्याङ्भ्याम्। श्रुवः। पूर्वस्य कर्त्ता। प्रतिश्च आङ् च प्रत्याङौ ताभ्याम् (इ० द्व०)। प्रति आङ्-पूर्वस्य श्रु (=श्रवणे) धातोः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति तच्चेत् पूर्वस्याः क्रियायाः कर्त्ता भवति। देव-दत्ताय गां प्रतिश्रृणोति। देवदत्ताय गामाश्रृणोति। प्रतिजानीत इत्यर्थः। देवदत्तः पूर्वं गां याचते स एव सम्प्रदानकारकं भवति यदाऽन्यस्तस्मै गां दातुं प्रतिजानीते।

अनुप्रतिगृणश्च (१-४-४१)

अनुप्रतिगृणः। च। अनुपूर्वस्य च 'गॄ' (=शब्दे, क्र्यादिः) धातोः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं सम्प्रदानसंज्ञं भवति। होत्रेऽनुगृणाति [प्रतिगृणाति] होतारं शंसन्तं प्रोत्साहयतीत्यर्थः।

साधकतमं करणम् (१-४-४२) -४४

साधकतमम्। करणम्। क्रियासिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं

तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति। दात्रेण लुनाति। परशुना छिनत्ति। करणसंज्ञायां 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (२-३-१८) इति तृतीया विभक्तिर्भवति।

दिवः कर्म च (१-४-४३)

दिवु (=क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु) धातोः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति चकारात्करणसंज्ञं च। अक्षान् दीव्यति। अक्षैर्दीव्यति।

परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् (१-४-४४)

परिक्रयणे। सम्प्रदानम्। अन्यतरस्याम्। परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्याम् सम्प्रदानसंज्ञं भवति। पक्षे करणं च। परिक्रयणं नियतकालं वेतनादिना स्वीकरणम्। शतेन परिक्रीतोऽनुब्रूहि। शताय परिक्रीतोऽनुब्रूहि। सहस्रेण परिक्रीतोऽनुब्रूहि। सहस्राय परिक्रीतोऽनुब्रूहि।

आधारोऽधिकरणम् (१-४-४५)

आधारः। अधिकरणम्। कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति। कटे आस्ते। कटे शेते। स्थाल्यां पचति। अधिकरणसंज्ञायां 'सप्तम्यधिकरणे च' (२-३-३६) इति सप्तमीविभक्तिः।

अधिशीङ्स्थासां कर्म (१-४-४६)

अधिशीङ्स्थासाम्। कर्म। शीङ् च स्थाश्च आस् च, शीङ्स्थासः (स० द्व०)अधेः शीङ्स्थास्=अधिशीङ्स्थास्तेषाम् (ष० त०)। अधिपूर्वकाणां शीङ्स्थासामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति। पूर्वस्यापवादः। ग्राममधिशेते। ग्राममधितिष्ठति। पर्वतमध्यास्ते।

अभिनिविशश्च (१-४-४७)

अभिनिविशः । च । अभिश्च निश्च अभिनि (स० द्व०), तस्मात् विश्-अभिनिविट् तस्य (प० त०) । अभिनिपूर्वस्य विश् (=प्रवेशने) धातोराधारोयस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममभिनिविशते ।

उपान्वध्याङ्वसः (१-४-४८)

उपश्च अनुश्च अधिश्च आङ् च उपान्वध्याङ्स्तेभ्यो वस् उपान्वध्याङ्तस्यवस्, (द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः) । उप-अनु-अधि-आङ् पूर्वस्य वस् (=निवासे) धातोराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । ग्राममुपवसति सेना । पर्वतमुपवसति । ग्राममनुवसति । ग्राममधिवसति । ग्राममावसति ।

कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म (१-४-४६) -५३

कर्त्तुः । ईप्सिततमम् । कर्म । कर्त्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । कटं करोति । ग्रामं गच्छति ।

तथायुक्तं चानीप्सितम् (१-४-५०)

तथायुक्तम् । च । अनीप्सितम् । तेनप्रकारेण युक्तं तथायुक्तम् 'मयूरव्यंसकादयश्च' (२-१-७१) इति तत्पुरुषसमासः । न ईप्सितम् अनीप्सितम् (न० त०) येन प्रकारेण कर्त्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत् प्रकारेण यदनीप्सितं क्रिययायुक्तं भवति तत् कर्मसंज्ञं भवति । ईप्सितादन्यत्सर्वमनीप्सितं-द्वेष्यमितरच्च । विषं भक्षयति । चौरान् पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति ।

अकथितं च (१-४-५१)

अकथितम् । च । न कथितम् अकथितम् (न० त०) अपादानादि-

विशेषकथाभिर्न कथितमित्यर्थः। अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति। गां दोग्धि पयः। पौरवं गां याचते। गामवरुणाद्धि व्रजम्। माणवकं पन्थानं पृच्छति। पौरवं गां भिक्षते। वृक्षमवचिनोति फलानि। माणवकं धर्मं ब्रूते। माणवकं धर्ममनुशास्ति। एतेषु क्रमेण गाम्, पौरवम्, व्रजम्, माणवकम्, पौरवम्, वृक्षम् इत्येषां पदानां प्रकृतसूत्रेण कर्मसंज्ञाऽस्ति सा चाप्रधाना, प्रधानं कर्म तु पयःप्रभृतिद्वितीयपदमेव। यस्य धातोः प्रयोगे द्विकर्मता तत्रैवेयं प्रधानाऽप्रधानता। परिगणनं खलु कृतं पूर्वाचार्य्यैस्तादृशधातूनां वक्ष्यमाणकारिकायाम्—

दुहियाचिरुधिपृच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ।
ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना॥

उपयुज्यते इत्युपयोगः। दुह (=प्रपूरणे) इत्यादिधातोर्य उपयोगः पयः प्रभृति तस्य यन्निमित्तं गवादि पूर्वसूत्रेष्वनिर्दिष्टकारकं तदेवेह कर्मसंज्ञं विधीयते। ब्रूञ् (=व्यक्तायां वाचि)-शासु (=अनुशिष्टौ) धात्वोर्योर्गुणः=साधनं प्रधानं कर्म तेन यत्सम्बध्यते माणवकादिकं तदप्यकथितमुक्तं सूत्रेकारेणेत्यर्थः।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्त्ता स णौ (१-४-५२)

गतिः ······अकर्मकाणाम्। अणि। कर्त्ता। स। णौ। 'गतिबुद्धि०' इत्यत्रेतरद्वन्द्वसमासः[1]। न णिः, अणिस्तस्मिन्। गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानाम् (=अभ्यवहारार्थानाम्) धातूनां तथा शब्दकर्मकाणां अकर्मकाणाञ्च धातूनाम् अण्यन्तानां यः कर्त्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञः

[1]—गतिश्च बुद्धिश्च प्रत्यवसानं च गतिबुद्धिप्रत्यवसानानि तान्यर्था येषां ते गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थाः (द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः)। शब्दश्चादः कर्म च शब्दकर्म तद्येषां ते शब्दकर्मणः (तत्पुरुषगर्भबहु०)। न कर्म येषां तेऽकर्मकाः (बहु०)।

भवति। गत्यर्थानाम्—गच्छति माणवको ग्रामम्। गमयति माणवकं ग्रामम्। बुद्ध्यर्थानाम्-बुध्यते माणवको धर्मम्। बोधयति माणवकं धर्मम्। वेत्ति माणवको धर्मम्। वेदयति माणवकं धर्मम्। प्रत्यवसानार्थानाम्—भुङ्क्ते माणवक ओदनम्। भोजयति माणवकमोदनम्। अश्नाति माणवक ओदनम्, आशयति माणवक मोदनम्। शब्दकर्मणाम्—अधीते माणवको वेदम्। अध्यापयति माणवकं वेदम्। पठति माणवको वेदम्। अकर्मकाणाम्—अस्ति देवदत्तः। आसयति देवदत्तम्। शेते देवदत्तः। शाययति देवदत्तम्।

हृक्रोरन्यतरस्याम् (१-४-५३)

हृक्रोः। अन्यतरस्याम्। हृश्च कृश्च हृकरौ तयोः (इ० द्व०)। हृक्रोरण्यन्तयोर्यः कर्त्ता स ण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति। हरति भारं माणवकः। हारयति भारं माणवकं माणवकेनेति वा। करोति कटं देवदत्तः। कारयति कटं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा। कर्मसंज्ञाऽभावपक्षे 'स्वतन्त्रः कर्त्ता' (१-४-५४) इति कर्तृसंज्ञा 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' (२-३-१८) इति च तृतीया विभक्तिर्भवति।

स्वतन्त्रः कर्त्ता (१-४-५४) -५५

क्रियाप्रसिद्धौ यः स्वतन्त्रः प्रधानभूतस्तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति। देवदत्तः पचति। स्थाली पचति। 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा' (२-३-४६) इति प्रथमाविभक्तिः।

तत्प्रयोजको हेतुश्च (१-४-५५)

तत्प्रयोजकः। हेतुः। च। तस्य प्रयोजकः तत्प्रयोजकः (ष० त०)। स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजको योऽर्थस्तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति चात् कर्तृ-

संज्ञं च। कुर्वाणं प्रयुङ्क्ते-कारयति। हेतुसंज्ञायां सत्यां 'हेतुमति च' (३-१-२६) इति हेतुमत्यभिधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति।

प्राग्रीश्वरान्निपाताः (१-४-५६)

प्राक्। रीश्वरात्। निपाताः। 'अधिरीश्वरे' (१-४-९७) इत्येतस्माद् अवधेः प्राग् येऽनुक्रमिष्यन्ते ते निपातसंज्ञा वेदितव्या। अधिकारसूत्रमिदम्। च, वा, अह। निपात संज्ञायां सत्याम् 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' (१-१-३७) इत्यव्यय संज्ञा भवति 'तत्तोऽव्ययादापसुपः' (२-४-८२) इति आप्सुपो लुग्। प्रागिति वचनं गत्युपसर्ग कर्मप्रवचनीयसंज्ञाभिः सह संज्ञा समावेशार्थम्। अवचने हि 'आकडारादेका संज्ञा' (१-४-१) इति नियमादेकस्यां गत्यादिसंज्ञायां जातायां द्वितीया न स्यात्।

चादयोऽसत्त्वे (१-४-५७)

चादयः। असत्त्वे। च आदिर्येषां ते चादयः (बहु०)। न सत्त्वम् असत्त्वं तस्मिन् (न० त०)। चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति न चेत्सत्त्वे (=द्रव्ये) वर्त्तन्ते। च, वा, ह, अह, एव, एवम्, नूनम्, शश्वत्, युगपत् इत्यादयः। इदं तदिति सर्वनामपरामर्शयोग्यं वस्तु द्रव्यमुच्यते। उक्तञ्च—"वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते। द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः" इति।

प्रादयः (१-४-५८)

प्र आदिर्येषां ते प्रादयः (बहु०)। प्रादयोऽसत्त्वे वर्त्तमाना निपातसंज्ञा भवन्ति। प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप। पृथग्योगकरणम् 'उपसर्गाः क्रियायोगे' (१-४-५९) इति वक्ष्यमाणसूत्रे चादीनामुपसर्गसंज्ञाबाधनार्थम्।

उपसर्गाः क्रियायोगे (१-४-५९) -७९

क्रियया योगः क्रियायोगस्तस्मिन् (तृ० त०)। प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति। प्रणयति, प्रणायकः, परिणायकः। प्रादेरुपसर्गसंज्ञायां सत्याम् 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (८-४-१४) इति धातुनकारस्य णकारः।

गतिश्च (१-४-६०) -८२

गतिः। च। गतिसंज्ञाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे। प्रकृत्य। प्रकृतम्। यत् प्रकरोति। प्रकृत्येति प्रस्य गतिसंज्ञायां सत्यां 'कुगतिप्रादयः' (२-२-१८) इति तत्पुरुषसमासः, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (७-१-३७) इति ल्यप्प्रत्ययः। प्रकृतमिति 'गतिरनन्तरः' (६-२-४९) इतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। यत् प्रकरोतीति तिङः प्रसक्तस्य निघातस्य 'निपातैर्यद्यदि०' (८-१-३०) इति निषेधे तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वम्, विकरणस्योदात्तत्वम्। प्रशब्दस्य 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'तिङि चोदात्तवति' (८-१-७१) इति तिङन्ते उदात्तवति परतोऽनुदात्तत्वं भवति। शिष्टमनुदात्तमुदात्तादुत्तरं स्वरितं च। एतच्च प्रयोजनत्रयमुत्तरत्रापि गतिसंज्ञायां वेदितव्यम्।

ऊर्यादिच्विडाचश्च (१-४-६१)

ऊर्यादिच्विडाचः। च। ऊरी आदिर्येषां त ऊर्यादयः (बहु०)। च्विश्च डाच्च च्विडाचौ (इ० द्व०)। ऊर्यादयश्च्विडाचौ च ऊर्यादिच्विडाचः। ऊर्यादयः शब्दाः च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति। ऊरीकृत्य, ऊरीकृतम्, यदूरीकरोति। उररीकृत्य, उररीकृतम्, यदुररीकरोति। च्व्यन्ताः—शुक्लीकृत्य, शुक्लीकृतम्, यच्छुक्लीकरोति। 'अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विः' (५-४-५०) इति च्विः

प्रत्ययः 'अस्य च्वौ' (७-४-३२) इतीत्वम्। डाजन्ताः—पटपटाकृत्य, पटपटाकृतम्, यत्पटपटाकरोति'। 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनि डाच्' (५-४-५७) इति डाच्प्रत्ययः। 'डाचि द्वे भवत इति वक्तव्यम्' (८-१-१२ वा०) इति द्वित्वम्। 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पररूपत्वम्।

अनुकरणं चानितिपरम् (१-४-६२)

अनुकरणम्। च। अनितिपरम्। इति परो यस्मात् तदितिपरम् (बहु०)। नेतिपरम् अनितिपरम् (न० त०)। अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति। खाट्कृत्य, खाट्कृतम् यत् खाट्करोति।

आदरानादरयोः सदसती (१-४-६३)

आदरश्चानादरश्च आदराऽनादरौ तयोः (इ० द्व०)। सच्च असच्च सदसती (इ० द्व०) आदरानादरयोर्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः। सत्कृत्य, सत्कृतम्, यत्सत्करोति'। असत्कृत्य, असत्कृतम्, यदसत्करोति।

भूषणेऽलम् (१-४-६४)

भूषणे। अलम्। भूषणेऽर्थे योऽलं शब्दः स गतिसंज्ञो भवति। अलंकृत्य, अलंकृतम्, यदलंकरोति।

अन्तरपरिग्रहे (१-४-६५)

अन्तर्। अपरिग्रहे। न परिग्रहोऽपरिग्रहस्तस्मिन् (न० त०)। परिग्रहः स्वीकरणं तदभावोऽपरिग्रहः। तस्मिन्नर्थे अन्तःशब्दो गतिसंज्ञो भवति। अन्तर्हत्य, मध्ये हत्वेत्यर्थः। अन्तर्हतम्, यदन्तर्हन्ति'।

कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते (१-४-६६)

कणे च मनस् च कणेमनसी (इ० द्व०)। श्रद्धायाः प्रतिघातः

प्रतीघातस्तस्मिन् (ष० त०)। कणेशब्दो मनश्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः। कणेहत्य पयः पिबति। मनोहत्य पयः पिबति। तावत् पिबति यावदस्याभिलाषो निवृत्तः। श्रद्धा प्रतिहतेत्यर्थः।

पुरोऽव्ययम् (१-४-६७) -६६

पुरः। अव्ययम्। पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् (५-३-३९) इत्यासिप्रत्ययान्तः पुरःशब्दोऽव्ययं स गतिसंज्ञो भवति। पुरस्कृत्य, पुरस्कृतम्, यत्पुरस्करोति।

अस्तं च (१-४-६८)

अस्तम्। च। अस्तं शब्दोऽव्ययम् (अनुपलब्धौ वर्त्तमानः) गतिसंज्ञो भवति। अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति। अस्तंगतानि धनानि। यदस्तंगच्छति।

अच्छ गत्यर्थवदेषु (१-४-६९)

अच्छ। गत्यर्थवदेषु। गतिरर्थो येषां ते गत्यर्थाः (बहु०)। गत्यर्थाश्च वदश्च गत्यर्थवदास्तेषु (इ० द्व०)। अच्छशब्दोऽव्ययं गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च वर्त्तमानो गतिसंज्ञो भवति। अच्छगत्य, अच्छगतम्, यदच्छगच्छति। अच्छोद्य, अच्छोदितम्, यदच्छवदति।

अदोऽनुपदेशे (१-४-७०)

अदः। अनुपदेशे। न उपदेशोऽनुपदेशतस्मिन् (न० त०)। उपदेशः परार्थप्रयोगः, तदभावः स्वबुद्ध्या परामर्शमात्रमनुपदेशः। अदःशब्दः (त्यदादिषु पठ्यमानः) अनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति। अदःकृत्य, अदःकृतम्, यददः करोति। अदःकृत्येति-एतत्कर्त्तव्यमिति स्वयमालोच्येत्यर्थः।

तिरोऽन्तर्द्धौ (१-४-७१)

तिरः । अन्तर्द्धौ । अन्तर्द्धौ व्यवधानेऽर्थे वर्त्तमानस्तिरश्शब्दो ग संज्ञो भवति । तिरोभूय, तिरोभूतम् यत्तिरोभवति ।

विभाषा कृञि (१-४-७२)

पूर्वसूत्रेण प्राप्ते सति विभाषाऽऽरभ्यत इति प्राप्तविभाषेयम् । ति शब्दः करोतौ परतोऽन्तर्द्धावर्थे विभाषा गतिसंज्ञो भवति । तिरःकृ तिरस्कृत्य । तिरःकृतम्, तिरस्कृतम् । यत्तिरःकरोति, यत्तिरस्करोति । तिपक्षे तिरः कृत्वेत्यादि । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' (८-३-४२) इति वि गतिसंज्ञकस्य विसर्जनीयस्य विकल्पेन सकारो भवति कुप्वोः प तेन रूपद्वयनिष्पत्तिः । गतिसंज्ञाऽभावे समासो न भवतीति तिरः त्यत्र समासाश्रयल्यबादेशो न ।

उपाजेऽन्वाजे (१-४-७३)

उपाजे । अन्वाजे । इमौ शब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्ब सामर्थ्याधाने वर्त्तते, तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः । उपाजे उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे कृत्वा । सामर्थ्यं कृत्वेत्यर्थः ।

साक्षात्प्रभृतीनि च (१-४-७४)

साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसंज्ञानि भव साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा । मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा । चिन्ता चिन्ताकृत्वा ।

अनत्याध्यान उरसिमनसी (१-४-७५)

अनत्याध्याने । उरसिमनसी । अतितरामाधानमत्याधानमुप मिति यावत् । तदभावोऽनत्याधानम् (न० त०) । उरसि च मन

उरसिमनसी (इ० द्व०)। अनत्याध्यानेऽर्थे उरसिमनसिशब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवतः। उरसिकृत्य, उरसिकृत्वा। अभ्युपगम्येत्यर्थः। मनसिकृत्य मनसिकृत्वा। निश्चित्येत्यर्थः।

मध्येपदेनिवचने च (१-४-७६)

मध्ये। पदे। निवचने। च। मध्ये, पदे, निवचने, इत्येते शब्दा अनत्याध्याने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति। मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा। पदेकृत्य, पदे कृत्वा। निवंचनं वचनाभावः, अर्थाऽभावेऽव्ययीभावः। निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा। (वाचं नियम्येत्यर्थः)। उच्चारणसामर्थ्यात् सप्तम्याः समासेऽप्यलुक्। मध्येपदे शब्दौ सप्तम्यन्तप्रतिरूपकौ निपातौ।

नित्यं हस्ते पाणावुपयमने (१-४-७७)

नित्यम्। हस्ते। पाणौ। उपयमने। हस्ते पाणौ इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवत उपयमने। पाणौकृत्य। हस्तेकृत्य। दारकर्म कृत्वेत्यर्थः। सप्तम्याः पूर्ववदलुक्।

प्राध्वं बन्धने (१-४-७८)

प्राध्वम्। बन्धने। बन्धने वर्त्तमानः प्राध्वं शब्दोऽव्ययं कृञि गतिसंज्ञो भवति। प्राध्वंकृत्य। बन्धनेन निमित्तेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः।

जीविकोपनिषदावौपम्ये (१-४-७९)

जीविकोपनिषदौ। औपम्ये। जीविका चोपनिषच्च जीविकोपनिषदौ (इ० द्व०)। उपमाया भाव औपम्यम्। औपम्ये वर्त्तमानौ जीविकोपनिषच्छब्दौ कृञि गतिसंज्ञौ भवतः। जीविकाकृत्य, उपनिषत्कृत्य। जीवनोपायमिव कृत्वा, रहस्यमिव कृत्वेत्यर्थः।

ते प्राग्धातोः (१-४-८०)

ते। प्राक्। धातोः। ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् (पूर्वे) प्रयुज्यन्ते। तथा चैवोदाहृतम्।

छन्दसि परेऽपि (१-४-८१)

छन्दसि। परे। अपि। छन्दसि वेदविषये गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः परेऽपि पूर्वेऽपि प्रयुज्यन्ते। याति नि हस्तिना। नियाति हस्तिना। हन्ति नि मुष्टिना। निहन्ति मुष्टिना। निशब्दोऽत्रोपसर्गः।

व्यवहिताश्च (१-४-८२)

व्यवहिताः। च। व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि प्रयुज्यन्ते। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः। (ऋग्वेदः ३-४५-१) धातूपसर्गयोर्मध्ये पदत्रयस्य व्यवधानम्। आयाहि ॥ (ऋ० ३-४३-२)

कर्मप्रवचनीयाः (१-४-८३)

यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा वेदितव्याः। कर्मप्रवचनीयत्वे प्रयोजनं 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' (२-३-८) इति द्वितीया विभक्तिः। अन्वर्था संज्ञा कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीया इति

अनुर्लक्षणे (१-४-८४)

अनुः। लक्षणे। अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। शाकल्यस्य संहितामनुप्रावर्षत्। अनडुद्यज्ञमन्वसिञ्चत्। अगस्त्यमन्वसिञ्चन् प्रजाः। शाकल्यस्येतिशाकल्येन सुकृतां संहितामनुनिशम्य (श्रुत्वा) देवः प्रावर्षत् इत्यर्थः।

तृतीयार्थे (१-४-८५)

तृतीयाया अर्थस्तृतीयार्थस्तस्मिन् (ष० त०)। अनुशब्दस्तृतीयार्थे

द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। नदीमन्ववसिता सेना। पर्वतमन्ववसिता सेना। नद्या पर्वतेन वा सम्बद्धेत्यर्थः।

हीने (१-४-८६)

हीने न्यूने द्योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अनुशाकटायनं वैयाकरणाः। अन्वर्जुनं योद्धारः। शाकटायनमर्जुनं चापेक्ष्यान्ये हीना इत्यर्थः।

उपोऽधिके च (१-४-८७)

उपः। अधिके। च। उपशब्दोऽधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अधिके-उपखार्यां द्रोणः। उपनिष्के कर्षापणम्। खार्यां द्रोणोऽधिकः, निष्के कर्षापणमधिकमित्यर्थः। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी (२-३-९) इति कर्मप्रवचनीययुक्ते सप्तमीविभक्तिः। हीने-उपशाकटायनं वैयाकरणाः।

अपपरी वर्जने (१-४-८८)

अपश्च परिश्च अपपरी (इ० द्व०)। अपपरिशब्दौ वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। अपत्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः। परिपरित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। 'पञ्चम्यापाङ्परिभिः' (२-३-१०) इति कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमीविभक्तिः। परेर्वर्जने (८-१-५) इति द्विर्वचनम्। त्रिगर्त्तान् वर्जयित्वा वृष्ट इत्यर्थः।

आङ् मर्यादावचने (१-४-८९)

मर्यादाया वचनं मर्यादावचनं तस्मिन् (ष० त०)। आङित्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। मर्यैर्मनुष्यैरादीयत इति मर्यादा अवधिरित्यर्थः आपाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः। आकुमारं यशः पाणिनेः।

आसांकाश्यात्। आमथुरायाः। "ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्"। विना तेन मर्यादा सह तेनाभिविधिरिति विवेकः। पूर्ववदेवात्र पञ्चमीविभक्तिः।

लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः (१-४-९०)

लक्षणं चेत्थंभूताख्यानं च भागश्च वीप्सा च=लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सास्तासु, (इ० द्व०)। इत्थंभूतस्याख्यानमित्थंभूताख्यानं (ष० त०)। प्रतिश्च परिश्च अनुश्च =प्रतिपर्यनवः (इ०द्व०)। लक्षणे; इत्थंभूताख्याने, भागे, वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति, परि, अनु-इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति। लक्षणे-वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। वृक्षं परि, वृक्षमनु। इत्थंभूताख्याने-साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति, मातरं परि, मातरमनु। भागे-यदत्र मां प्रति स्यात्, मां परि स्यात्, मामनु स्यात्। वीप्सायाम्-वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति, परि सिञ्चति, अनु सिञ्चति।

अभिरभागे (१-४-९१)

अभिः। अभागे। नभागोऽभागस्तस्मिन् (न० त०)। लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेषु अभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। वृक्षमभि विद्योतते। साधुर्देवदत्तो मातरमभि। वृक्षमभि सिञ्चति।

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः (१-४-९२)

प्रतिनिधिश्च प्रतिदानञ्च प्रतिनिधिप्रतिदाने तयोः (इ० द्व०)। मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम्। प्रतिनिधौ प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अभिमन्युरर्जुनात् प्रति। माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति। 'प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्' (२-३-११) इति पञ्चमीविभक्तिः।

अधिपरी अनर्थकौ (१-४-९३)

अधिश्च परिश्च अधिपरी (इ० द्व०)। न विद्यतेऽर्थान्तरं ययोस्तौ

अनर्थकौ (ब० स०)। 'ईदूदेद्०' (१-१-१४) इति प्रगृह्यसंज्ञा। अधि-परिशब्दावनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः। कुतोऽध्यागच्छति, कुतः पर्यागच्छति। किंशब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (५-३-७) इति तसिल्प्रत्यये, 'कुतिहोः' (७-२-१०४) इति कुत्वे च कुत इति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञया गत्युपसर्गसंज्ञयोर्बाधितत्वाद् 'गतिर्गतौ' (८-१-७०) इति अधिपर्योः निघातो न भवति।

सुः पूजायाम् (१-४-९४)

सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। सुसिक्तं भवता, सुस्तुतं भवता। उपसर्गसंज्ञाश्रयं षत्वं न भवति 'उपसर्गात् सुनोति०' (८-३-६५) इत्यादिना।

अतिरतिक्रमणे च (१-४-९५)

अतिः। अतिक्रमणे च। अतिशब्दोऽतिक्रमणे पूजायां चार्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। निष्पन्नेऽपि वस्तुनि क्रियाप्रवृत्तिरतिक्रमणम्। अतिसिक्तमेव भवता। अतिस्तुतमेव भवता। पूजायाम्-अतिसिक्तं, अतिस्तुतं भवता। शोभनं कृतमित्यर्थः।

अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु (१-४-९६)

पदार्थश्च, संभावना च, अन्ववसर्गश्च, गर्हा च=समुच्चयश्च पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयास्तेषु (इ० द्व०)। अपिशब्दः पदार्थादिषु वर्त्तमानः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। पदार्थे-सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्। सम्भावने-अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम्, अपि स्तुयाद्राजानम्। अन्ववसर्गे (कामचाराभ्यनुज्ञायां) अपि सिञ्च, अपि स्तुहि। गर्हायाम्-धिग् जाल्मं देवदत्तम् अपि सिञ्चेत् पलाण्डुम्। अपि स्तुयाद्वृषलम्। समुच्चये-अपि सिञ्च, अपि स्तुहि। उपसर्गसंज्ञाबाधनात्षत्वबाधः।

अधिरीश्वरे (१-४-९७) -९८

अधिः। ईश्वरे। अधिशब्द ईश्वरे स्वामिनि द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। अधिब्रह्मदत्तो पञ्चालाः, अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः। स्वस्वामिसम्बन्धे कदाचित् स्वामिनः कर्मप्रवचनीयविभक्तिः (सप्तमी) भवति कदाचित् स्वात्। 'यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' (२-३-९) इति सप्तमीविभक्तिः।

विभाषा कृञि (१-४-९८)

कृञो योगेऽधिर्विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति। यदत्र मामधिकरिष्यति। कर्मप्रवचनीयसंज्ञापक्षे गतिसंज्ञाबाधनात् 'तिङि चोदात्तवति' (८-१-७१) इति निघातो न भवति। गतिसंज्ञापक्षे भवत्येव निघातः-यदत्र मामधिकरिष्यति-इति।

लः परस्मैपदम् (१-४-९९) -१००

'लः' इति षष्ठी आदेशापेक्षा। लस्य आदेशा परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति। तिप्तस्झि, सिप्थस्थ, मिब्वस्मस्, शतृक्वसू च।

तङानावात्मनेपदम् (१-४-१००)

तङानौ। आत्मनेपदम्। तङ् च आनश्च तङानौ (इ० द्व०)। तङिति प्रत्याहारो गृह्यते-तातांझ, थासाथांध्वम्, इड्वहिमहिङ्-इति नवानां वचनानाम्। आन इति शानच्कानचावुत्सृष्टानुबन्धकौ गृह्येते। तङानावात्मनेपदसंज्ञौ भवतः।

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः (१-४-१०१) -१०४

तिङः। त्रीणि। त्रीणि। प्रथममध्यमोत्तमाः। प्रथमश्च मध्यमश्चोत्तमश्च प्रथममध्यमोत्तमाः (इ० द्व०)। तिङ इति प्रथमाबहुवचनम्।

तिङोऽष्टादशप्रत्ययाः, नव परस्मैपदसंज्ञकाः, नवात्मनेपदसंज्ञकाः। तत्र परस्मैपदेषु आत्मनेपदेषु च त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञका भवन्ति। परस्मैपदेषु तावत्-तिप् तस् झि-इति प्रथमः। सिप्थस्थ-इति मध्यमः। मिब्वस्मस्-इत्युत्तमः। आत्मनेपदेषु खल्वपि-त आताम् झ-इति प्रथमः। थास् आथाम् ध्वम्-इति मध्यमः। इट् वहि महिङ्-इत्युत्तमः।

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः (१-४-१०२) -१०३

तानि। एकवचनद्विवचनबहुवचनानि। एकशः। एकवचनं च द्विवचनं च बहुवचनं च एकवचनद्विवचनबहुवचनानि (इ० द्व०)। उक्तानि तिङस्त्रीणि त्रीणि पदानि एकशः एकवचन-द्विवचन-बहुवचन-संज्ञानि भवन्ति। तिप्-इत्येकवचनम्। तस्-इति द्विवचनम्। झि-इति बहुवचनम्। एवं सिबादेरपि एकवचनादिसंज्ञा विज्ञेया।

सुपः (१-४-१०३) -१०४

सुपः। इदमपि प्रथमा बहुवचनम्। सुबिति प्रत्याहारोऽयं सुशब्दादारभ्य सप्तमीबहुवचनस्य-सुप्प्रत्ययस्य पकारेण। सुपश्च त्रीणि त्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति। सु-इत्येकवचनम्। औ-इति द्विवचनम्। जस्-इति बहुवचनम्। एवं सर्वत्र विभक्तिषु योज्यम्।

विभक्तिश्च (१-४-१०४)

विभक्तिः। च। त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति सुपस्तिङश्च। तथोदाहृतम्।

युस्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः (१-४-१०५) -१०६

युष्मदि। उपपदे। समानाधिकरणे। स्थानिनि। अपि। मध्यमः। तिङां पुरुषनियमार्थोऽयमारम्भः। युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहिते

च सति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति। त्वं पचसि। युवां पचथः, यूयं पचथ। अप्रयुज्यमानेऽपि-पचसि। पचथः। पचथ।

प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च (१-४-१०६)

प्रहासे। च। मन्योपपदे। मन्यतेः। उत्तमः। एकवत्। च। मन्यति शब्दस्यैकदेशानुकरणं मन्येति। मन्य उपपदं यस्य स मन्योपपदस्तस्मिन् (बहु०)। प्रहासे (परिहासे) गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेर्धातोश्चोत्तमः स चैकवद् भवति। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति, नहि भोक्ष्यसे, भुक्तः सोऽतिथिभिः। एहि मन्ये रथेन यास्यसि, नहि यास्यसि, यातस्तेन ते पिता। मध्यमोत्तमयोः प्राप्तयोरुत्तममध्यमौ विधीयेते।

अस्मद्युत्तमः (१-४-१०७)

अस्मदि। उत्तमः। अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमपुरुषो भवति। अहं पचामि। आवां पचावः। वयं पचामः। अप्रयुज्यमानेऽपि-पचामि। पचावः। पचामः।

शेषे प्रथमः (१-४-१०८)

यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः स शेषः, तस्मिन् शेषे उपपदे समानाधिकरणे प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति। स पचति। तौ पचतः। ते पचन्ति। अप्रयुज्यमानेऽपि-पचति। पचतः। पचन्ति।

परः सन्निकर्षः संहिता (१-४-१०९)

अतिशयार्थ इह परशब्दः। सन्निकर्षः प्रत्यासत्तिः। परो यः सन्निकर्षो वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानं स संहितासंज्ञो भवति। दध्यत्र।

मध्वत्र। संहितासंज्ञायां सत्यां तद्विषये 'इको यणचि' (६-१-७७) इत्येवमादयो विधयो भवन्ति।

विरामोऽवसानम् (१-४-११०)

विरामः। अवसानम्। विरतिर्विरामः वर्णोच्चारणाभाव इति यावत्। सोऽवसानसंज्ञो भवति। दधिँ। मधुँ। वृक्षः। प्लक्षः। अवसान-संज्ञायां सत्यां तदाश्रयः 'वाऽवसाने;' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' (८-४-५७।५८) इत्यणो विकल्पितानुनासिकादेशः, 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' (८-३-१५) इति च रेफस्य विसर्जनीयो भवति।

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

इति श्रीजयदत्तशास्त्रिविरचितायां लघुकाशिकायां वृत्तौ प्रथमोऽध्यायः।

—*०*—

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः

समर्थः पदविधिः (२-१-१)

समर्थः । पदविधिः । समर्थः शक्तः । विधीयते इति विधिः विपूर्वा[illegible] धात्वः कर्मसाधनः 'उपसर्गे घोः किः' (३-३-९२) इति किप्रत्ययः[illegible] पदानां विधिः पदविधिः (ष० त०)। किं पुनर्विधीयते ? समा[illegible] विभक्तिः पराङ्गवद्भावश्च । समर्थत्वं नाम पृथगर्थानामेकार्थीभावः[illegible] परिभाषासूत्रमिदम् । यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स समर्थ[illegible] भवतीति वेदितव्यम् । चतुर्विधं चेदं समर्थं-संगतार्थं समर्थं, संसृष्टार्थं समर्थं, सम्प्रेक्षितार्थं समर्थं, सम्बद्धार्थं समर्थमिति । येन सह य[illegible] योगो भवति तेन सह स समर्थो भवति। कष्टं श्रितः=कष्टश्रितः[illegible] 'द्वितीया श्रितातीत०' (२-१-२४) इति द्वितीयान्तस्य कष्टशब्दस्य श्रि[illegible] शब्देन सह यो योगः स समर्थः, अतएव समासो भवति। एवमे[illegible] शंकुलया खण्डः शंकुलाखण्डः इत्यादौ 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन'[illegible] (२-१-३०) इति तृतीयान्तस्य समर्थस्य शंकुलशब्दस्य समर्थेन खण्डशब्दे[illegible] सह समासः ।

सुबामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे (२-१-२) -२।२।३[illegible]

सुप् । आमन्त्रिते । पराङ्गवत् । स्वरे । अंगेन तुल्यं अंगवत्, प[illegible] स्यांगवत् परांगवत् (ष० त०)। परैकदेशवदित्यर्थः । सुबन्तमामन्त्रि[illegible]

परतः परस्यांगवद् भवति, स्वरे कर्त्तव्ये। सुबन्तमामन्त्रितमनुप्रविश्य तदवयववद् भवतीत्यर्थः। 'आमन्त्रितस्य च' (६-१-१९८) इत्यामन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति। स ससुप्कस्य यथा स्यादित्येवमाद्यर्थोऽयमारम्भः। कुण्डे॑नाटन्। पर॑शुना वृश्चन्। मद्रा॑णां राजन्। कश्मी॑राणां राजन्। आद्युदात्तो जाते 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (६-१-१५८) इति शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' (८-४-६६) इति स्वरितादेशः। 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' (१-२-३९) इत्येकश्रुतिः।

प्राक्कडारात्समासः (२-१-३) -२।२।३८

प्राक्। कडारात्। समासः। 'कडाराः कर्मधारये' (२-२-३८) इति वक्ष्यति। प्राक् तस्माद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्याः। अधिकारसूत्रमेतत्। यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। 'यथाऽसादृश्ये' (२-१-७) इति समासः। समासत्वे प्रयोजनं विभक्तिलुगैकस्वर्यमैकपद्यं च।

सह सुपा (२-१-४) -२।२।३८

सहेति सुपेति चोभयमधिकृतं वेदितव्यं समानाधिकारे यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र। 'द्वितीया श्रितातीत०' (२-१-२४) इति द्वितीयान्तं श्रितादिसुबन्तेन सह समस्यते। कष्टं श्रितः कष्टश्रितः।

अव्ययीभावः (२-१-५) -२।१।२१

यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः। इदमप्यधिकारसूत्रम्। यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। पूर्वोक्तसूत्रेणाव्ययीभावसमासः, स च पूर्वपदार्थप्रधानो भवति।

अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्द-

प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्ति-साकल्यान्तवचनेषु(२-१-६)

अव्ययम् । विभक्ति:………वचनेषु । विभक्तिश्च, समीपञ्च समृद्धिश्च, व्यृद्धिश्च, अर्थाभावश्च, अत्ययश्च, असंप्रति च, शब्द प्रादुर्भावश्च, पश्चाच्च, यथा च, आनुपूर्व्यं च, यौगपद्यं च, सादृश्यं च, सम्पत्तिश्च, साकल्यं च, अन्तश्च=विभक्ति………साकल्यान्ताः (इ० द्व०) ते वचनाश्च=विभक्ति……साकल्यावचनास्तेषु (कर्मधारयः)। विभक्त्याद्यर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । विभक्तिवचने-स्त्रीष्वधिकृत्य कथा प्रवर्तते अधिस्त्रि । अधिकुमारि । अत्र सप्तम्यर्थे यदव्ययमधिशब्दस्तद् विभक्ति वचनं[1] तस्य स्त्रीशब्देन सह समासे जाते स्त्री + सुप्-अधि + सु इत्यलौकिकविग्रहे, समासत्वात् 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१-२-४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञायां, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' (२-४-७१) इति सुप् लुकि अधिशब्दस्य 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' (१-२-४३) इत्युपसर्जनसंज्ञायाम्, 'उपसर्जनं पूर्वम्' (२-२-३०) इति पूर्वनिपाते अधिस्त्री इति जाते 'अव्ययीभावश्च' (२-४-१८) इति नपुंसकत्वे, 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१-२-४७) इति ह्रस्वे 'अव्ययीभावश्च' (१-१-४१) इत्यव्ययसंज्ञायाम्, प्रथमैकवचने समागतस्य सुप्रत्ययस्य 'अव्ययादाप्सुपः' (२-४-८२) इति लुकि 'अधिस्त्रि' इति पदरूपं निष्पन्नम् । एवम् अधिकुमारि इत्यादावपि बोध्यम् । समीपवचने-कुम्भस्य समीपम् उपकुम्भम् । उपमणिकम् । अत्र समीपवाचिन उपशब्दस्य कुम्भशब्देन सह समासे समासे कृतेऽव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुलुक्प्राप्ते तदपवादः 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' (२-४-८३) इत्यमादेशः, 'अभिपूर्व

१—अधि-उप सु इत्यादिशब्दानां प्रादिषु पाठात् निपातसंज्ञा 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' इति तेषामेव 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञा च भवति ।

(६-१-१०७) इति पूर्वरूपैकादेशे रूपम्। समृद्धिवचने ऋद्धेराधिक्यम्, समृद्धिर्मद्राणां। सुमद्रं, सुमगधं वर्तते। अत्र समृद्धिवचनः सुशब्दोऽव्ययम्। व्यृद्धिवचने ऋद्धेरभावो दुर्गवदिकम्। गवदिकानामृद्धेरभावः। व्यृद्धिवचनो दुर्-शब्दोऽव्ययम्। अर्थाभावःवस्तुनोऽभावः। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। निर्मशकं वर्तते। अत्ययः=भूतत्वम् अतिक्रमो वा। अतीतानि हिमानि निर्हिमम्, निःशीतत्वं वर्तते। उभयत्र 'निर्' शब्दोऽव्ययम्। असंप्रति=उपभोगस्य वर्तमानकालप्रतिषेधः। अतितैसृकम्। तिसृका नाम ग्रामस्तत्र भवमाच्छादनं तैसृकं तस्येदानीमुपभोगकालो नास्तीत्यर्थः। शब्दप्रादुर्भावः=शब्दस्य प्रकाशता। इतिपाणिनि, तत्पाणिनि। पाणिनिशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः। तदर्थवचनौ इति-तत् छब्दावव्ययम्त्रये। पश्चात् अनुरथं पादातम्=रथानां पश्चात् इत्यर्थः। यथार्थः-रूपयोग्यं भवति अनुरूपम्, योग्यताऽत्र यथार्थः। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति, पदार्थानतिवृत्तिरत्र यथार्थः। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्, वीप्साऽत्र यथार्थः। आनुपूर्व्यम्=अनुक्रमः। अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः। ज्येष्ठानुपूर्व्येण भवन्तः प्रविशन्त्वित्यर्थः। यौगपद्यम्=एककालता। सचक्रं धेहि, युगपच्चक्रं धेहीत्यर्थः। युगपद्वचनस्य सहशब्दस्य चक्रशब्देन सह समासः। 'अव्ययीभावे चाकाले' (६-३-८१) इति सहस्य सभावः। सादृश्यम्=तुल्यता। सदृशः सख्या ससखि[२]। इहापि सदृशवाचिनः सहशब्दस्य पूर्ववत् सभावः। सम्पत्तिः=अनुरूप आत्मभावो न तु समृद्धिः। सब्रह्म बाभ्रवाणाम्, सक्षत्रं शालङ्कायनानाम्। तेषामनुरूपो ब्रह्म-(आत्म-) भावः', क्षत्रभाव इत्यर्थः। साकल्यम्=अशेषता। सतृणम भ्यवहरति, सबुसम्। न किञ्चिदभ्यवहार्यं परित्यजतीत्यर्थः। अन्तः=

२—सकिखि इति पाठान्तरः काशिकायाम्। किखी श्रृगालः तथाह्याह-अपचितपरिमाणः श्रृगालः किखी। अप्रसिद्धोदाहरणम्, चिरन्तनप्रयोगात्' (पदमञ्जरी २-१-६)।

समाप्तिः। साग्न्यधीते, सेष्टिपशुबन्धम्। अग्न्यन्तं पशुबन्धान्तम इत्यर्थः। साकल्यात् पृथग् ग्रहणमसकलेऽप्यध्ययने समाप्तिर्भव त्येवमर्थम्।

यथाऽसादृश्ये (२-१-७)

यथा। असादृश्ये। न सादृश्यमसादृश्यं तस्मिन् (न० त० यथेत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्त्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभाव समासो भवति। यथावृद्धं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। ये ये वृद्धाः=यथावृद्ध यथाध्यापकम्। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थम्।

यावदवधारणे (२-१-८)

यावत्। अवधारणे। यावदित्येतदव्ययमवधारणे वर्त्तमानं सु सह समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति। अवधारणमियत्त रिच्छेदः। यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। यावदमत्राणि सम्भव पंच वा षड् वा तावत आमन्त्रयस्वेत्यर्थः।

सुप्प्रतिना मात्रार्थे (२-१-९)

सुप्। प्रतिना। मात्रार्थे। मात्राया अर्थो मात्रार्थस्तस्मिन् (ष० त० स्तोकमल्पमित्यर्थः। मात्रार्थे वर्त्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्य अव्ययीभावश्च समासो भवति। अस्त्यत्र किञ्चित् शाकम्, शाकप्र सूपप्रति। सुवित्यनुवर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणमव्ययमित्येतस्य निवृत्त्यर्थ

अक्षशलाकासंख्याः परिणा (२-१-१०)

अक्षश्च शलाका च संख्या च अक्षशलाकासंख्या (इ० द्व० अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्यावाचिशब्दाश्च परिणा सह समस्य अव्ययीभावश्च समासो भवति। अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथा पूर्वं

अक्षपरि। शलाकापरि। एकपरि, द्विपरि, त्रिपरि, चतुष्परि। पञ्चिकानाम द्यूतं पञ्चभिरक्षैः शलाकाभिर्वा भवति। पंचसु एकरूपेषूत्तानेषु...त्सु जय एव भवति। यदा पुनरक्षादीनां विपरीतपातस्तदा पराजयस्तत्रार्थे समासोऽयमिष्यते।

विभाषा[1] (२-१-११) -२।२।२६

विभाषेत्यधिक्रियते 'चार्थे द्वन्द्वः' (२-२-२९) इति यावत्।

अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः (२-१-१२)

अप च परि च बहिश्च अञ्चुश्च अपपरिबहिरञ्चवः (इ० द्व०)। अप-परि-बहिस्-अञ्चु इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अपत्रिगर्त्तं वृष्टो देवः, अप त्रिगर्त्तेभ्यः। परित्रिगर्त्तं परित्रिगर्त्तेभ्यः। बहिर्ग्रामम्, बहिर्ग्रामात्। प्राग्ग्रामम्, प्राग् ग्रामात्। 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (२-३-१०) इति पञ्चमी भवत्यपपरियोगे। बहिश्शब्दयोगे त्वनेनैव पञ्चमी ज्ञापिता। अञ्चुशब्देनापि योगे 'अन्यारादितर्त्तेदिक्छब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' (२-३-२९) इति पञ्चमी भवति।

आङ् मर्यादाभिविध्योः (२-१-१३)

मर्यादा चाभिविधिश्च मर्यादाभिविधी, तयोः (इ० द्व०)। आङित्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्त्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। मर्यादायाम्-आपाटलिपुत्रं

१—"योगविभागः कर्त्तव्यः 'विभाषा' इत्ययमधिकारः, ततः 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः' इति" (महाभाष्यम् २-१-२-११) इति भाष्यकारप्रदर्शितयोगविभागेनैतद् विज्ञायते यत् सूत्रकारेणैकमेवेदं सूत्रं पठितम्-'विभाषाऽपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः' इति।

वृष्टो देवः, आपाटलिपुत्रात्। अभिविधौ-आकुमारं यशः पाणिनेः आ कुमारेभ्यः।

लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये (२-१-१४)

लक्षणेन। अभिप्रती। आभिमुख्ये। अभिश्च प्रतिश्च अभिप्रती (इ० द्व०)। अभिमुखस्य भाव आभिमुख्यम्। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५-१-१२४) इति ष्यञ्। लक्षणं चिह्नं तद्वाचिना सुबन्तेन सह अभिप्रतिशब्दावाभिमुख्ये वर्त्तमानौ विभाषा समस्येतेऽव्ययीभावश्च समासो भवति। अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, अग्निमभि। प्रत्यग्नि अग्निं प्रति। अग्निं लक्ष्यीकृत्याभिमुखं पतन्तीत्यर्थः।

अनुर्यत्समया (२-१-१५)

अनुः। यत्समया। यस्य समया यत्समया (ष० त०)। समया समीपम्। अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते ऽव्ययीभावश्च समासो भवति। अनुवनमशनिर्गतः। वनस्य समीपमित्यर्थः। 'अव्ययं विभक्तिसमीप०' इत्येव सिद्धे पुनर्वचनं विभाषार्थम्।

यस्य चायामः (२-१-१६)

यस्य। च। आयामः। आयामो दैर्घ्यम्। अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति। अनुगङ्गं वाराणसी। अनुयमुनं मथुरा। गंगाऽऽयामेन वाराणस्यायामो यमुनाऽऽयामेन च मथुराऽऽयामो लक्ष्यते।

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च (२-१-१७)

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञानि भवन्ति। तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम्, खलेबुसम्, खलेयवम्। तिष्ठद्गवा

समुदाया एव निपात्यन्ते । तिष्ठद्गु कालविशेषः, तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्-काले दोहनाय सः ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा (२-१-१८)

पारे । मध्ये । षष्ठ्या । वा । पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विकल्पेन समस्यतेऽव्ययीभावश्च समासो भवति । अव्ययीभावसमासेऽनयो रेकारान्तत्वं च निपात्यते । पारं गङ्गायाः=पारेगङ्गम् । मध्यं गङ्गायाः= मध्येगङ्गम् । वावचनात् षष्ठीसमासोऽपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते गङ्गापारं, गङ्गामध्यम् । महाविभाषया तु वाक्यविकल्पः क्रियते ।

संख्या वंश्येन (२-१-१९) -२०

. विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसन्तानो वंशस्तत्र भवो वंश्यः 'दिगादिभ्यो यत्' (४-३-५४) इति यत् । तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्यावाचि सुबन्तं समस्यते विकल्पेनाव्ययीभावश्च समासो भवति । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ=द्विमुनि व्याकरणस्य, त्रिमुनि व्याकरणस्य । विद्यया तद्वतामभेदविवक्षायां सामानाधिकरण्यं भवति-द्विमुनि व्याकरणं, त्रिमुनि व्याकरणमिति । भारद्वाजस्यैकविंशतिर्वंश्या एकविंशति भारद्वाजम् ।

नदीभिश्च (२-१-२०) -२१

नदीभिः । च । नदीवचनैः सह संख्यावाचि सुबन्तं समस्यते विभाषा-ऽव्ययीभावश्च समासो भवति । सप्तानां गङ्गानां समाहारः=सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम्, पञ्चनदम्, सप्तगोदावरम् । बहुवचननिर्देशाद् 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' (१-४-३) इति कृत्रिमस्या ग्रहणं नास्ति, किं तर्हि ? अकृत्रिमस्या लौकिकनद्याः । समाहारार्थेऽत्र समासः ।

अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् (२-१-२१)

पदस्यार्थः पदार्थः (ष० त०)। अन्यः पदार्थो यस्य सोऽन्यपदार्थस्तस्मिन् (बहु०)। नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं संज्ञायां विषये समस्यतेऽव्ययीभावश्च समासो भवति। उन्मत्तगङ्गं नाम देशो यत्रोन्मत्ता गङ्गा। लोहितगङ्गम्, कृष्णगङ्गम्, शनैर्गङ्गम्। संज्ञायामितिवचनात् सत्यपि विभाषाधिकारे नित्यसमासोऽयं, नहि वाक्येन संज्ञा गम्यते।

तत्पुरुषः (२-१-२२) -२।२।२२

'तत्पुरुषः' इति संज्ञाधिक्रियते प्राक् 'शेषो बहुव्रीहिः' (२-२-२३) इत्येतस्मात् सूत्रात्। इतोऽग्रे यः समासो भविष्यति तस्य तत्पुरुषसंज्ञा भविष्यति। पूर्वाचार्यसंज्ञेयं तदीयोपाधिपरिग्रहार्थम्-'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' इति।

द्विगुश्च (२-१-२३)

द्विगुः। च। 'संख्यापूर्वो द्विगुः' (२-१-५२) इति यस्य द्विगुसंज्ञां वक्ष्यति स द्विगुसमासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति। पञ्चराजम्, दशराजम्। द्व्यहः, त्र्यहः। पञ्चगवम्, दशगवम्। पञ्चराजमिति पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (२-१-५१) इति पञ्चानामिति सुबन्तस्य राज्ञामिति सुबन्तेन सह समाहारार्थे समासे द्विगुसंज्ञायां प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसंज्ञायां 'राजाहः सखिभ्यष्टच्', (५-४-९१) इति समासान्ते टच्प्रत्यये लोपादिकार्ये 'द्विगुरेकवचनम्' (२-४-१), 'स नपुंसकम्'(२-४-१७) इति नपुंसकलिंगे सौ विभक्तावुपपन्नं रूपम्। द्व्यहः, त्र्यहः इत्यत्र टच्प्रत्यये परतः अहन्शब्दस्य 'न संख्यादेः समाहारे' (५-४-८९) इत्यह्नादेशप्रतिषेधे अह्नष्टखोरेव (६-४-१४५) इति

टिलोपे 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२-४-२९) इति पुंलिंगनिर्देशात् सुविभक्तेः सकारस्य रुत्वविसर्गौ। पञ्चगवमित्यादौ 'गोरतद्धितलुकि' (५-४-९२) इति समासान्तष्टच् प्रत्ययः।

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः (२-१-२४) -२६

श्रितश्च अतीतश्च पतितश्च गतश्च अत्यस्तश्च प्राप्तश्च आपन्नश्च श्रितातीत······प्राप्तापन्नास्तैः (इ० द्व०)। द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिना सुबन्तेन सह विभाषा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। कष्टं श्रितः= कष्टश्रितः। नरकश्रितः। कान्तारमतीतः=कान्तारातीतः। नरकं पतितः= नरकपतितः। ग्रामं गतः=ग्रामगतः। तरङ्गानत्यस्तः (व्यतिक्रान्तः) तरङ्गात्यस्तः। तुहिनात्यस्तः। सुखं प्राप्तः=सुखप्राप्तः। सुखमापन्नः=सुखापन्नः। दुःखापन्नः। द्वितीयान्तानां कष्टादिशब्दानां सूत्रे प्रथमविभक्त्या निर्देशादुपसर्जनसंज्ञा ततश्च पूर्वनिपातः।

स्वयं क्तेन (२-१-२५) -२८

स्वयम्। क्तेन। स्वयमित्यव्ययमात्मनेत्यर्थे वर्त्तते तत् क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। स्वयन्धौतौ पादौ। स्वयंविलीनमाज्यम्। ऐकपद्यैकस्वर्यें प्रयोजने। 'धौतौ' इति धावु=गतिशुद्धयोरिति धातोर्वकारस्य निष्ठायां 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (६-४-१९) इत्यूठादेशे, 'एत्येधत्यूठ्सु' (६-१-८९) इति च वृद्धौ कृतायां पुंसि प्रथमा द्विवचने रूपम्।

खट्वा क्षेपे (२-१-२६)

खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह समस्यते क्षेपे (=निन्दार्थे) गम्यमाने, तत्पुरुषश्च समासो भवति। खट्वामारूढः=खट्वारूढो

जाल्मः[1]। खट्वाप्लुतः। विमार्गप्रस्थित इत्यर्थः। वाक्येन क्षेपो न गम्यते इत्ययं नित्यसमासः।

सामि (२-१-२७)

सामीत्येतदव्ययं क्तान्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। सामिकृतम्। सामिभुक्तम्। सामिपीतम्। अर्द्धशब्दपर्यायः सामिशब्दः।

कालाः (२-१-२८) -२९

कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः। ते कदाचिदुत्तरायणेऽहर्गच्छन्ति कदाचिद्दक्षिणायने रात्रिम्। अहरतिसृता मुहूर्त्ताः=अहस्संक्रान्ताः। रात्र्यतिसृतामुहूर्त्ताः=रात्रिसंक्रान्ताः। क्रमोऽकारस्य 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' (६-४-१५) इति दीर्घः। मासं प्रमातुमारब्धः=मासप्रमितश्चन्द्रमाः। माङ्=माने इति धातोः क्तप्रत्यये परतः 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' (७-४-४०) इतीकारादेशः। उत्तरत्रात्यन्तसंयोगे इति वचनादनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम्।

अत्यन्तसंयोगे च (२-१-२९)

अत्यन्तश्चासौ संयोगः अत्यन्तसंयोगः (कर्मधारयः) कृत्स्नसंयोग इत्यर्थः। कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति। मुहूर्त्तं सुखम्=मुहूर्त्तसुखम्। सर्वा रात्रिः कल्याणी=सर्वरात्रकल्याणी। सर्वरात्रशोभना। यावन्मुहूर्त्तं व्यतीतं तावत् सुखमेवेत्यर्थः।

१—"कः क्षेपो नाम? अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुज्ञातेन खट्वाऽऽरोढव्या। य इदानीमतोऽन्यथा करोति, स उच्यते खट्वारूढोऽयं जाल्मः" (महाभाष्यम् २-१-२।२५)।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन (२-१-३०) -३५

तृतीया । तत्कृतार्थेन । गुणवचनेन । तेन कृतं तत्कृतम् (तृ० त०) । तत्कृतं चार्थश्च तत्कृतार्थं तेन (स० द्व०) । यद्वा तत्कृतेति तृतीयायाश्छान्दसो लुक्, अर्थेनेति पृथक्पदम्[1] । गुणमुक्तवान् गुणवचनस्तेन (उपपदसमासः) । तृतीयान्तं सुबन्तं तत्कृतेन तृतीयान्तार्थकृतेन गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति । शङ्कुलया खण्डः=शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः=किरिकाणः । धान्येनार्थः=धान्यार्थः ।

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः (२-१-३१)

ऊनोऽर्थो यस्य स ऊनार्थः (बहु०) । पूर्वश्च सदृशश्च समश्च ऊनार्थश्च कलहश्च निपुणश्च मिश्रश्च श्लक्ष्णश्च=पूर्व......श्लक्ष्णास्तैः (इ० द्व०) । पूर्वादिभिः सह तृतीयान्तं समस्यते विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति । मासेन पूर्वः=मासपूर्वः । संवत्सरपूर्वः । मात्रा सदृशः=मातृसदृशः । पितृसदृशः । मात्रा समः=मातृसमः । पितृसमः । माषेणोनम्=माषोनम् । कार्षापणोनम् । माषेन विकलम्=माषविकलम् । कार्षापणविकलम् । असिना कलहः=असिकलहः । वाक्कलहः । वाचा निपुणः=वाग्निपुणः । आचारनिपुणः । गुडेन मिश्रः=गुडमिश्रः । तिलमिश्रः । आचारेण श्लक्ष्णः=आचारश्लक्ष्णः ।

कर्तृकरणे कृता बहुलम् (२-१-३२) -३६

कर्त्ता च करणं च=कर्तृकरणं तस्मिन् (स० द्व०) । कर्त्तरि करणे च

[1]—"नायमर्थनिर्देशः । किं तर्हि ? योगाङ्गमिदं निर्दिश्यते । सैति च योगाङ्गे योगविभागः करिष्यते-"तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन" समस्यते । ततः-"अर्थेन" अर्थशब्देन च तृतीया समस्यते । धान्यार्थः, वसनार्थः, हिरण्यार्थः । (महाभाष्यम्-२-१-२-२९) ।

या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलं तत्पुरुषश्च समासो भवति। बहूनर्थान् लातीति बहुलम्[२]। अन्वर्थसंज्ञैषा। कर्त्तरि-अहिना हृतः=अहिहृतः। करणे-नखैर्निर्भिन्नो नखनिर्भिन्नः। परशुना छिन्नः=परशुच्छिन्नः। सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थं च बहुलग्रहणम्।

कृत्यैरधिकार्थवचने (२-२-३३)

कृत्यैः। अधिकार्थवचने। अर्थस्य वचनमर्थवचनम् (ष० त०), अधिकं च तदर्थवचनमधिकार्थवचनं (पदार्थस्यातिस्तुतिनिन्दावचनम्) तस्मिन् (कर्मधारयः)। कर्त्तृकरणयोर्या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कर्त्तरि-काकेन पेया=काकपेया नदी। शुना लेह्यः=श्वलेह्यः कूपः। करणे-वाष्पैश्छेद्यानि=वाष्पच्छेद्यानि तृणानि। कण्टकेन संचेयः=कण्टकसंचेय ओदनः। कृत्यानां कृदन्तर्गतत्वात् पूर्वेणैव सिद्धेऽत्र कृत्यग्रहणं बहुलनिवृत्त्यर्थम्।

अन्नेन व्यञ्जनम् (२-१-३४)

व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना तृतीयान्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। दध्ना उपसिक्त ओदनः=दध्योदनः। क्षीरौदनः। संस्कार्यमन्नं संस्कारकं व्यञ्जनम्।

भक्ष्येण मिश्रीकरणम् (२-१-३५)

मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते

२—क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥ इति बहुल-लक्षणमाहुः।

तत्पुरुषश्च समासो भवति। गुडेन मिश्रा धानाः=गुडधानाः। गुडपृथुकाः[1]। हनुचलनेनादनीयं खरविशदं (कठिनं विभक्तावयवं च) भक्ष्यमिहोच्यते।

चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः (२-१-३६)

तस्मै इदम्=तदर्थम् (च० त०)। तदर्थं चार्थश्च बलिश्च हितञ्च सुखञ्च रक्षितञ्च तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितानि, तैः (इ० द्व०)। चतुर्थ्यन्तं तदर्थ-अर्थ-बलि-हित सुख-रक्षित-इत्येतैः सह समस्यते विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति। तदर्थमिति प्रकृतिविकारभावे समासोऽयमिष्यते। यूपाय दारु=यूपदारु। कुण्डलाय हिरण्यम्=कुण्डलहिरण्यम्। 'अर्थेन सह नित्यसमासर्वचनं सर्वलिङ्गता चे' ति वार्त्तिकप्रामाण्याद् वाक्यं न भवति। ब्राह्मणार्थं पयः, ब्राह्मणार्था यवागूः। कुबेराय बलिः=कुबेरबलिः। महाराजबलिः। गवे हितम्=गोहितम्। अश्वहितम्। गवे सुखम्=गोसुखम्। अश्वसुखम्। गवे रक्षितम्=गोरक्षितम्। अश्वरक्षितम्।

पञ्चमी भयेन (२-१-३७) -३८

पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति। वृकेभ्यो भयं=वृकभयम्। चौरभयम्। दस्युभयम्।

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः (२-१-३८)

अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैः। अल्पशः। अपेतश्च अपोढश्च मुक्तश्च पतितश्च अपत्रस्तश्च=अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तास्तैः (इ०

१—'पृथुकाः' भृष्टाः कुट्टिता धानाः, अद्यत्वे 'च्यूड़ा' इति नाम्ना भाषायां प्रसिद्धाः।

द्व०)। पञ्चम्यन्तमपेतादिभिः सह विभाषा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। सुखादपेतः=सुखापेतः। कल्पनाया अपोढः=कल्पनापोढः। चक्रान्मुक्तः=चक्रमुक्तः। स्वर्गात् पतितः=स्वर्गपतितः। तरङ्गादपत्रस्तः=तरङ्गापत्रस्तः। 'अल्पशः' इत्यल्पाभ्यः प्रकृतिभ्य उत्पन्ना पञ्चमीत्यर्थः।

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन (२-१-३९)

स्तोकं चान्तिकं च दूरं च=स्तोकान्तिकदूराणि तान्यर्था येषां ते स्तोकान्तिकदूरार्थाः (द्वन्द्वगर्भो बहु०)। स्तोकान्तिकदूरार्थाश्च कृच्छ्रं च=स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि (इ० द्व०) स्तोक-अन्तिक-दूर-इत्यर्थकाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति। स्तोकात् मुक्तः=स्तोकान्मुक्तः। अन्तिकात् आगतः=अन्तिकादागतः। अभ्यासादागतः। दूरात् आगतः=दूरादागतः। कृच्छ्रात् मुक्तः=कृच्छ्रान्मुक्तः। कृच्छ्राल्लब्धः। 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः' (६-३-२) इति विभक्त्यलुक्।

सप्तमी शौण्डैः (२-१-४०) -४७

सप्तम्यन्तं शौण्डैः (अर्थात् शौण्डादिभिः) सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। अक्षेषु शौण्डः=अक्षशौण्डः। अक्षधूर्तः। अक्षकितवः।

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च (२-१-४१)

सिद्धशुष्कपक्वबन्धैः। च। सिद्धश्च शुष्कश्च पक्वश्च बन्धश्च सिद्धशुष्कपक्वबन्धाः, तैः (इ० द्व०)। सिद्धादिभिः सह सप्तम्यन्तं समस्यते विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति। सांकाश्ये सिद्धः=सांकाश्यसिद्धः। काम्पिल्यसिद्धः। आतपे शुष्कः=आतपशुष्कः। छायाशुष्कः। स्थाल्यां पक्वः=स्थालीपक्वः। कुम्भीपक्वः। चक्रे बन्धः=चक्रबन्धः। 'शुषः कः'

(८-३-५१), 'पचो वः' (८-३-५२) इति निष्ठातकारस्य कत्ववत्वयोः कृतयोः शुष्कः, पक्वः इति शब्दौ साधू।

ध्वाङ्क्षेण क्षेपे (२-१-४२)

ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव=तीर्थध्वाङ्क्षः। तीर्थकाकः। तीर्थवायसः। अनवस्थितः इत्यर्थः। यथा तीर्थकाका न चिरं स्थातारो भवन्ति एवं योऽसौ गुरुकुलानि गत्वा चिरं न तिष्ठति स 'तीर्थकाकः' इत्यादि पदेन निन्द्यते।

कृत्यैर्ऋणे (२-१-४३)

कृत्यैः। ऋणे। कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। मासे देयमृणं=मासदेयम्। संवत्सरदेयम्। त्र्यहदेयम्। 'अल्पशः' इत्यस्य मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तनाद् यत्प्रत्ययान्तेनैवायं समासः।

संज्ञायाम् (२-१-४४)

संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। समुदायोपाधित्वात् संज्ञाया नित्यं समासो भवति। अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषाः, वनेकिंशुकाः वनेबिल्वकाः, कूपेपिशाचकाः। 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' (६-३-९) इति सप्तम्यलुक्।

क्तेनाहोरात्रावयवाः (२-१-४५)

-४७

क्तेन। अहोरात्रावयवाः। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ तयोरवयवा अहोरात्रावयवाः (द्वन्द्वगर्भषष्ठीतत्पुरुषः)। अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वाह्णे कृतम्=पूर्वाह्णकृतम्। अपराह्णकृतम्। पूर्वरात्रकृतम्। अपररात्र-

कृतम् । अहोरात्राविति द्वन्द्वस्य, पूर्वरात्रे कृतम्-इत्यादि तत्पुरुषस्यचान्ते 'अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' (५-४ ८७) इत्यच्प्रत्ययो, भस्येकारलोपो, 'रात्राह्नाहाः पुंसि' (२-४-२९) इति पुंस्त्वं च भवति ।

तत्र (२-१-४६)

तत्रेत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह विभाषा समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । तत्रभुक्तम्, तत्रकृतम् । तत्रपीतम् ।

क्षेपे (२-१-४७) -४८

क्षेपे गम्यमाने सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह विभाषा समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । अवतप्तेनकुलस्थितं तवैतत् । अनवस्थितत्वं तवैतदित्यर्थः । उदकेविशीर्णम् । प्रवाहेमूत्रितम्, भस्मनिहुतम् । निष्फलं यत्क्रियते तदेवमुच्यते । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६-३-१४) इति सप्तम्यलुक् ।

पात्रेसंमितादयश्च (२-१-४८)

पात्रेसंमित आदिर्येषां ते पात्रेसंमितादयः[1] । (बहु०) । पात्रेसंमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति, क्षेपे गम्यमाने । समुदाया एव निपात्यन्ते । पात्रेसंमिताः । पात्रेबहुलाः । उदरक्रिमिः, कूपकच्छपः । पात्रे एव संमिता ये भवन्ति न पुनः क्वचित् कार्य्ये त एवमुच्यन्ते ।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन (२-१-४९) -७२

पूर्वः कालो यस्य स पूर्वकालः (बहु०) । पूर्वानुष्ठित इत्यर्थः । पूर्व.........केवलाः इतीतरेतरद्वन्द्वः । समानमधिकरणं यस्य तत् समा-

१—'पात्रेसमितादयश्च' इति पाठान्तरमत्र ।

नाधिकरणं तेन (बहु०)। द्वयोर्बहूनां वा समर्थपदानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यम्। पूर्वकाल-एक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवल-इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वकालोऽपरकालेन सह समस्यते। स्नातश्चानुलिप्तश्चेति स्नातानुलिप्तः। कृष्टसमीकृतम्। दग्धप्ररूढम्। एकशाटी, एकभिक्षा। सर्वदेवाः, सर्वमनुष्याः। जरद्धस्ती, जरद्गृष्टिः, जरद्वृत्तिः। पुराणान्नम्, पुराणावसथम्। नवान्नम्। नवावसथम्। केवलान्नम्। 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (२-१-५७) इत्यस्यायमपवादो बहुलनिवृत्त्यर्थो नियमार्थश्च।

दिक्संख्ये संज्ञायाम् (२-१-५०)

दिक् च संख्या च दिक्संख्ये (इ० द्व०)। दिग्वाचिनः शब्दाः संख्यावाचिनश्च समानाधिकरणेन सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वा चासाविषुकामशमी च=पूर्वेषुकामशमी। 'अपरेषुकामशमी। पञ्च ते आम्राश्च च=पञ्चाम्राः। सप्तर्षयः।

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च (२-१-५१)

तद्धितस्यार्थः (=उत्पत्तिविषयः) तद्धितार्थः (ष० त०)। उत्तरं च तत् पदंचोत्तरपदम् (कर्मधारयः)। तद्धितार्थश्च उत्तरपदञ्च समाहारश्च=तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारं तस्मिन् (स०द्व०)। तद्धितार्थे विषये, उत्तरपदे च परतः, समाहारे चाऽभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तद्धितार्थे—पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः। 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' (४-२-१०७) इति, ञप्रत्यये, आदिवृद्धौ, आकारलोपे, पुंवद्भावे च रूपम्। उत्तरपदे-पूर्वशालाप्रियः। अपरशालाप्रियः। पञ्चगवधनः, दशगवधनः। पूर्वशाला प्रियाऽस्येति

विग्रहे 'अनेकमन्यपदार्थे' (२-२-२४) इति बहुव्रीहि समासे 'सुपोधातुप्रातिपदिकयो': (२-४-७१) इति सुप्लुकि प्रियाशब्दे उत्तरपदे परतः पूर्वशाला इत्येतस्य प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसंज्ञायां 'स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु' (६-३-३४)। (६-३-२४) इतिपूर्वाशब्दस्य पुंवद्भावे, 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१-२-४८) इति प्रियाशब्दस्य ह्रस्वत्वे स्वरे कर्त्तव्ये 'समासस्य' (६-१-२१७) इति पूर्वशालाशब्दस्यान्तोदात्तत्वे शेषानुदात्ते स्वरितत्वे 'स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम्' (१-२-३९) इत्येकश्रुतौ च 'पूर्वशालाप्रियः' 'अपरशालाप्रियः' इत्येष स्वर उपपन्नः। पञ्च गावो धनमस्येति विग्रहे पूर्ववत् समासकार्ये 'गोरतद्धितलुकि' (५-४-९२) इति समासान्ते टच्प्रत्यये 'पञ्चगवधन' इत्येषस्वर उपपन्नः। समाहारे-पञ्चपूली, दशपूली, पञ्चकुमारि, दशकुमारि। पञ्चानां पूलानां समाहारः इतिविग्रहे प्रकृतसूत्रेण तत्पुरुषसमासे तस्य द्विगुसंज्ञायाम् 'अकारान्तोतरपदोद्विगुः स्त्रियां भाष्यते' (वा०२-४-१७) इति वार्त्तिकात् स्त्रीलिंगे 'द्विगोः' (४-१-२१) इतिङीपि सिद्धं पञ्चपूलीति। पञ्चकुमारि इत्यादौ तु 'द्विगुरेकवचनम्' (२-४-१) 'स नपुंसकम्' (२-४-१७) इत्येकवचननपुंसकत्वे कृते 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१-२-४७) इति ह्रस्वो विशेषः।

संख्यापूर्वो द्विगुः (२-१-५२)

संख्यापूर्वः। द्विगुः। 'संख्या पूर्वा यस्य स संख्यापूर्वः' (बहु०)। अनुक्रान्तसूत्रे संख्यापूर्वो यः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति। तद्धितार्थे-पंचसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, दशकपालः,। संस्कृतं भक्षाः (४-२-१६) इत्यणप्रत्ययो 'द्विगोर्लुगनपत्ये' (४-२-८८) इति तस्य लुक्। उत्तरपदे-पञ्चनाव्नः प्रिया अस्य=पञ्चनावप्रियः। 'नावो द्विगोः' (५-४-९९) इति समासान्तो टच्प्रत्ययः। समाहारे-पंचानां पूलानां समाहार= पंचपूली।

कुत्सितानि कुत्सनैः (२-१-५३)

कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति । 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' (२-१-५७) इति विशेष्यस्य परनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं आरम्भः । 'वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्च वैयाकरणखसूचिः=निष्प्रभ इत्यर्थः । याज्ञिककितवः=अयाज्ययाजनतृष्णापरः । मीमांसकदुर्दुरूढः=नास्तिक इत्यर्थः ।

पापाणके कुत्सितैः (२-१-५४)

पापं चाणकं च पापाणके (इ० द्व०) । पापाणकशब्दौ कुत्सितवचनैः सह समस्येते तत्पुरुषश्च समासो भवति । पापनापितः, पापकुलालः । अणकनापितः, अणककुलालः । कुत्सनाभिधायिनावेतौ, पूर्वेण परनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रम् ।

उपमानानि सामान्यवचनैः (२-१-५५)

सामान्यमुक्तवन्तः सामान्यवचनास्तैः (उपपद-तत्पुरुष-समासः) 'उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम्, 'करणाधिकरणयोश्च' (३-३-११७) इतिल्युट् प्रत्ययः । उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा देवदत्ता । कुमुदश्येनी, हंसगद्गदा, न्यग्रोधपरिमण्डला ।

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे (२-१-५६)

व्याघ्र आदिर्येषां ते व्याघ्रादय तैः (बहु०) । समानेषु भवं सामान्यम् (साधरणधर्मः) । न प्रयोगीऽप्रयोगः (न० त०) । सामान्यस्य अप्रयोगः सामान्याप्रयोगस्तस्मिन् (ष० त०) । उपमेयमेवोपमितम्,

तद्वाचिसुबन्तं व्याघ्रादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत् सामान्यवाची शब्दः प्रयुज्यते। पुरुषोऽयं व्याघ्रइव=पुरुषव्याघ्रः। पुरुषसिंहः। पुरुष उपमितम्, व्याघ्रसिंहौ उपमाने, सामान्यं शूरत्वं तस्याप्रयोगः। पूर्वसूत्रस्यायमपवादो विशेष्यस्योपमितस्य (उपमेयस्य) पूर्वनिपातार्थः।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (२-१-५७)

भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यम्। विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। नीलं च तदुत्पलं च=नीलोत्पलम्, रक्तोत्पलम्। बहुलग्रहणात् क्वचिद्विकल्पः-नीलमुत्पलम्; क्वचिन्नित्यसमासः-कृष्णसर्पः, लोहितशालिः; क्वचित् समासाऽभावः-रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्त्तवीर्यः।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च (२-१-५८)

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराः। च। 'पूर्व....वीराः' इत्यत्रेतरेतरद्वन्द्वसमासः। पूर्व-अपर-प्रथम-चरम-जघन्य-समान-मध्य-मध्यमवीर-इत्येते शब्दाः-समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति। पूर्वपुरुषः, अपरपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः, मध्यमपुरुषः, वीरपुरुषः। पूर्वेणैवसिद्धे सूत्रं बहुलनिवृत्त्यर्थम्।

श्रेण्यादयः कृतादिभिः (२-१-५९)

श्रेणिरादिर्येषां ते श्रेण्यादयः, कृत आदिर्येषां ते कृतादयः (उभयत्र बहुव्रीहिः)। श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति। श्रेणिकृताः, एककृताः, पूगकृताः, कुण्ड-

कृताः, राशिकृताः'। 'श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनम्' इतिवार्तिकेन च्व्यर्थानामयं समास इष्यते-अश्रेणयः श्रेणयः कृताः=श्रेणिकृताः इति। च्व्यन्तानां तु 'कुगतिप्रादयः' (२-२-१८) इति नित्यसमासो भवति-श्रेणीकृताः इति।

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् (२-१-६०)

क्तेन। नञ्विशिष्टेन। अनञ्। नञ् विशिष्टो यस्मिन् स नञ्विशिष्टस्तेन (बहु०) नास्ति नञ् यस्मिन् सोऽनञ् (बहु०) क्तान्तः। नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सहानञ् क्तान्तं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। कृतं च तदकृतं च कृताकृतम्। भुक्ताभुक्तम्, पीतापीतम्, उदितानुदितम, अशितानशितेन जीवति, क्लिष्टाक्लिशितेन वर्त्तते।

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः (२-१-६१)

सच्च, महच्च, परमश्च, उत्तमश्च, उत्कृष्टश्च=सन्महत्परमोत्कृष्टाः (इ० द्व०)। 'सत्' इत्येवमादयः सुबन्ताः (पूजासाधनाः) पूज्यमानैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति। सन्नासौ पुरुषश्च सत्पुरुषः, महापुरुषः, परमपुरुषः, उत्कृष्टपुरुषः। 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' (६-३-४६) इति महत आकारादेशः।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् (२-१-६२)

वृन्दारकश्च नागश्च कुञ्जरश्च वृन्दारकनागकुञ्जरास्तैः (इ० द्व०)। वृन्दारकनागकुञ्जरैः सह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। गौश्चासौ वृन्दारकश्च=गोवृन्दारकः। अश्ववृन्दारकः, अश्वनागः, गोकुञ्जरः, अश्वकुञ्जरः। पूर्वस्यापवादोऽयं योगः पूज्यमानस्य पूर्वनिपातार्थम्।

कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने (२-१-६३)

कतरश्च कतमश्च कतरकतमौ (इ० द्व०)। जातेः परिप्रश्नः जाति-

षरिप्रश्नस्तस्मिन् (ष० त०) कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्त्तमानौ सुबन्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कतरः कठः=कतरकठः। कतरकलापः, कतमकठः, कतमकलापः।

किं क्षेपे (२-१-६४)

किम्। क्षेपे। किमित्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। किंराजा यो न रक्षति, किंसखा योऽभिद्रुह्यति। किं गौर्यो न वहति। 'किमः क्षेपे' (५-४-७०) इति समासान्तप्रत्ययो न भवति।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः (२-१-६५) -६६

पोटा······धूर्तैः इत्यत्रेतरेतरद्वन्द्वसमासः। पोटा-युवती-स्तोक-कतिपय-गृष्टि-धेनु-वशा-वेहद्-बष्कयणी-प्रवक्तृ-श्रोत्रिय-अध्यापक-धूर्तशब्दैः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति, इभा चासौ पोटा=इभपोटा[1]। इभयुवतिः। अग्निस्तोकः। उदश्वित्कतिपयम्। गोगृष्टिः। गोधेनुः। गोवशा। गोवेहद्। गोबष्कयणी। कठप्रवक्ता। कठश्रोत्रियः। कठाध्यापकः। कठधूर्तः। स्त्रीपुंसो उभयव्यंजना, अल्पावस्था पोटेत्यभिधीयते। गृष्टिरेकवारप्रसूता। धेनुः प्रत्यग्रप्रसूता। वशा वन्ध्या। वेहद् गर्भपातिनी। बष्कयणी तरुणवत्सा।

प्रशंसावचनैश्च (२-१-६६)

प्रशंसावचनैः। च। प्रशंसाया वचनानि प्रशंसावचनानि तैः (ष० त०)।

१—"पोटाशब्दस्तु तत्रापि स्त्रीत्वयुक्तः प्रवर्तते।
शब्दानां चित्र शक्तित्वात् षण्डशब्दो यथा पुमान्॥ (पदमंजरी)
इति शिष्टप्रयोगात् सत्यपि स्त्रीलिंगे पोटाशब्दो नपुंसकार्थवाचकः।

जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। शोभनः प्रशस्तो गौः-गोप्रकांडम्। अश्वप्रकांडम्। गोमतल्लिका, अश्वमतल्लिका। गोमचर्चिका, अश्वमचर्चिका।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः (२-१-६७)

खलतिश्च पलितश्च वलिनश्च जरती च खलतिपलितवलिनजरत्यस्ताभिः (इ० द्व०)। युवशब्दः खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह/युवतिः समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। युवाखलतिः=युवखलतिः। खलती=युवखलती। युवा=पलितः=युवपलितः। युवतिः पलिता=युवपलिता। युवा पलिनः=युवपलिनः। युवतिः पलिना=युवपलिना। युवा जरन्=युवजरन्। युवतिर्जरती=युवजरती। युवेति पुलिंगशब्देन सह जरतीभिरिति स्त्रीलिंगनिर्देशो ज्ञापनार्थः-"प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" इति परिभाषा भवतीति। तत्र यदा युवा चासौ खलतिश्चेति विग्रहस्तदा समासस्य प्रातिपदिकसंज्ञत्वात् सुप्लुकि नकारलोपो भवति। यदा तु युवतिश्चासौ खलतिश्चेति तदा 'पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' (६-३-४०) इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः, नकारलोपः, 'कृदिकारादक्तिनः' (वा० ४-१-४५) इति ङीष्, भसंज्ञस्येकारलोपश्च।

कृत्यतुल्याख्या अजात्या (२-१-६८)

कृत्यतुल्याख्याः। अजात्या। तुल्यस्याख्या (पर्य्यायः)=तुल्याख्या (ष० त०)। कृत्याश्च तुल्याख्याश्च कृत्यतुल्याख्याः (इ० द्व०)। न जातिरजातिस्तया (न० त०)। कृत्यप्रत्ययान्ताः तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। कृत्याः-भोज्योष्णम्, भोज्यलवणम्, पानीयशीतम्। 'कृत्याः' (३-१-९५) इत्यधिकाराद् ण्यदनीयरौ कृत्यौ। तुल्याख्याः-तुल्यश्वेतः, तुल्यमहान्, सदृशश्वेतः, सदृशमहान्।

वर्णो वर्णेन (२-१-६९)

वर्णः । वर्णेन । वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । कृष्णश्चासौ सारङ्गश्च=कृष्णसारङ्गः । कृष्णशबलः, लोहितसारङ्गः, लोहितशबलः । एकोऽवयवशब्दोऽपरः समुदायशब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातो भवति ।

कुमारः श्रमणादिभिः (२-१-७०)

श्रमण आदिर्येषां ते श्रमणादयस्तैः (बहु०) । कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । कुमारश्चासावध्यापकश्च=कुमाराध्यापकः । कुमाराभिरूपकः, कुमारपण्डितः, कुमारपटुः । कुमारी चासावध्यापिका च=कुमाराध्यापिका । कुमारश्रमणा, कुमारप्रव्रजिता, कुमारकुलटा । गणपाठे स्त्रीलिंगपठितश्रमणप्रव्रजितादिशब्दैः स्त्रीलिंगएव कुमारशब्दः समस्यते । ये तु पुलिंगा अध्यापकोऽभिरूपक इत्यादयस्तैः सहोभयथा-पुँलिंगः स्त्रीलिंगश्च-कुमारशब्दः समस्यते । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया ।

चतुष्पादो गर्भिण्या (२-१-७१)

चतुष्पादः । गर्भिण्याः । चत्वारः पादा यासां ताश्चतुष्पादः (बहु०) । 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः', 'संख्या सूपूर्वस्य' (५-४-१३८।१४०) इत्यन्तस्यलोपः । चतुष्पात्वाचिनः शब्दाः गर्भिणीशब्देन सह समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासोभवति । गौश्चासौ गर्भिणी=गोगर्भिणी । अजागर्भिणी ।

मयूरव्यंसकादयश्च (२-१-७२)

मयूरव्यंसकादयः । च । मयूरव्यंसक आदिर्येषां ते मयूरव्यंसकादयः

(बहु०) । मयूरव्यंसक इत्येवमादयः शब्दाः कृतसमासास्तत्पुरुषसंज्ञका भवन्ति । चकारोऽवधारणार्थः परमो मयूरव्यंसक इत्यत्र समासान्तरो माभूदिति । मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसकः । काम्बोजमुण्डः । यवनमुण्डः । हस्तेगृह्यः । पादेगृह्यः । लाङ्गलेगृह्यः । व्यंसकश्चतुरो धूर्तो वा तस्य गुणवचनत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते परनिपातार्थः पाठः ।

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

—:०:—

अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

पूर्वाऽपराऽधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे (२-२-१) -३

पूर्वाऽपराऽधरोत्तरम् । एकदेशिना । एकाधिकरणे । पूर्वश्चापरश्चाधरश्चोत्तरश्च=पूर्वापराधरोत्तरम् (स० द्व०) । एकश्चासौ देशश्च एकदेशः (कर्मधारयतत्पुरुषः) । एकदेशोऽस्यास्तीति एकदेशी तेन=अवयविनेत्यर्थः । 'अत इनिठनौ' (५-२-११५) इति इनिप्रत्ययः । एकं च तदधिकरणम् एकाधिकरणं तस्मिन् (कर्मधारयः) । एकदेशवाचिना सुबन्तेन सह पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः (एकदेशवचनाः) समस्यन्ते एकाधिकरणे तत्पुरुषश्च समासो भवति । पूर्वं कायस्य=पूर्वकायः । अपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः । षष्ठीसमासाऽपवादोऽयं योगः ।

अर्द्धं नपुंसकम् (२-२-२)

अर्द्धम् । नपुंसकम् । समप्रविभागेऽर्द्धशब्दो नपुंसकलिंगे वर्तते तस्येदं ग्रहणम् । अर्द्धमित्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणे समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति । अर्द्धपिप्पल्याः=अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी ।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् (२-२-३) -४

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि । अन्यतरस्याम् । द्वितीयं च तृतीयं च चतुर्थं चतुर्यं च=द्वितीयतृतीयचतुर्थ.........तुर्याणि (इ० द्व०)।

द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति। अन्यतरस्यामिति वचनात् षष्ठीसमासोऽपि पक्षे भवति। द्वितीयं भिक्षायाः=द्वितीयभिक्षा, भिक्षाद्वितीयं वा। तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयं वा। चतुर्थभिक्षा, भिक्षाचतुर्थं वा। तुरीयभिक्षा, भिक्षातुरीयं वा।

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया (२-२-४)

प्राप्तं चापन्नं च प्राप्तापन्ने (इ० द्व०)। प्राप्तापन्नशब्दौ द्वितीयान्तेन सह समस्यतेऽन्यतरस्यां तत्पुरुषश्च समासो भवति। प्राप्तो जीविकां=प्राप्तजीविकः, जीविकाप्राप्त इति वा। आपन्नजीविकः, जीविकापन्न इति वा।

कालाः परिमाणिना (२-२-५)

परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी तद्वाचिना सुबन्तेन सह कालशब्दाः (परिमाणवचनाः) समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति। मासो जातस्य=मासजातः, संवत्सरजातः, द्व्यहजातः, त्र्यहजातः।

नञ् (२-२-६)

नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। न ब्राह्मणः=अब्राह्मणः। अवृषलः 'न लोपो नञः' (६-३-७३) इति नकार लोपः।

ईषदकृता (२-२-७)

ईषत्। अकृता। न कृत्=अकृत् तेन (न० त०)। ईषदित्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। ईषत्कडारः, ईषत्पिङ्गलः, ईषद्विकटः, ईषदुन्नतः, ईषत्पीतम्, ईषद्रक्तम्।

षष्ठी (२-२-८) -१७

पष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। राज्ञः पुरुषः=राजपुरुषः। ब्राह्मणकम्बलः। समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (८-२-७) इति नलोपे सौ विभक्तावुपपन्नं राजपुरुष इति रूपम्।

याजकादिभिश्च (२-२-९)

याजकादिभिः। च। याजक आदिर्येषां ते याजकादयस्तैः (बहु०)। याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। ब्राह्मणस्य याजकः=ब्राह्मणयाजकः। क्षत्रिययाजकः। ब्राह्मणपूजकः। ब्राह्मणपरिचारकः पूर्वेणैव सिद्धे 'कर्त्तरि च' (२-२-१६) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनं प्रतिप्रसवार्थम्।

न निर्धारणे (२-२-१०) -१९

निर्धारणे सति षष्ठ्यन्तं न समस्यते। निर्धारणं नाम जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम्। क्षत्रियो मनुष्याणां शूरतमः। कृष्णा गवां सम्पन्नक्षीरतमा। धावन्नध्वगानां शीघ्रतमः।

पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन (२-२-११)

पूरणश्च गुणश्च सुहितार्थश्च सच्च अव्ययं च तव्यं च समानाधिकरणं च=पूरण......समानाधिकरणम्, तेन (स० द्व०)। पूरणाद्यर्थकैः सुबन्तैः सह षष्ठी न समस्यते। तव्यं वर्जयित्वा अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तेन स्वरूपविधिर्न भवति। पूरण-छात्राणां पञ्चमः, छात्राणां दशमः। गुण-बलाकायाः शौक्ल्यम्, काकस्य कार्ष्ण्यम्। सुहितार्थः=तृप्त्यर्थः-फलानां सुहितः, फलानां तृप्तः। सत्=ब्राह्मणस्य

कुर्वन्, ब्राह्मणस्य कुर्वाणः। अव्यय-ब्राह्मणस्य कृत्वा, ब्राह्मणस्य हृत्वा। ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम्। 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति परिभाषया अनुबन्धयुक्तेन तव्यत्प्रत्ययेन सह समासो भवत्येव। ब्राह्मणकर्त्तव्यम्। समानाधिकरण-शुकस्य माराविदस्य, राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य। पाणिनेः सूत्रकारस्य।

क्तेन च पूजायाम् (२-२-१२) -१३

पूजार्थे वर्त्तमानेन क्तप्रत्ययेन[1] सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते। राज्ञां मतः। राज्ञां बुद्धः। राज्ञां पूजितः।

अधिकरणवाचिना च (२-२-१३)

अधिकरणवाचिना क्तेन[2] सह षष्ठ्यन्तं न समस्यते। इदमेषामासितम्। इदमेषां भुक्तम्। इदमेषां यातम्।

कर्म्मणि च (२-२-१४)

कर्मणि वर्त्तमान षष्ठ्यन्तं न समस्यते। 'उभयप्राप्तौ कर्म्मणि' (२-३-६६) इति कर्मणि विहितायाः षष्ठ्या अत्र ग्रहणम्, च शब्दो हीत्यर्थे पठितः[3]। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन। रोचते ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन। साधु खलु पयसः पानं देवदत्तेन। विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना।

तृजकाभ्यां कर्त्तरि (२-२-१५) -१६

तृच्च अकश्च तृजकौ ताभ्याम् (इ० द्व०)। कर्त्तरि[1] या षष्ठी सा अकप्रत्ययान्तेन सह न समस्यते। तृज्ग्रहणमुत्तरार्थं तद्धि कर्त्तर्येव

१—मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च (३-२-१८८) इति क्तः।

२—क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः (३-४-७६)।

३—महाभाष्यम् (२-२-१४)।

विधीयते तत्प्रयोगे षष्ठी कर्त्तरि नास्तीति। भवतः शायिका, भवत आसिका, भवतोऽग्रगामिका।

कर्त्तरि च (२-२-१६)

कर्त्तरि वर्त्तमानाभ्यां तृजकाभ्यां षष्ठयन्तं न समस्यते। अपां स्रष्टा। पुरां भेत्ता। ओदनस्य भोजकः। सक्तूनां पायकः।

नित्यं क्रीडाजीविकयोः (२-२-१७) -१६

क्रीडा च जीविका च क्रीडाजीविके तयोः (इ० द्व०) 'क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते' इति परिभाषया अगनुवर्त्तते नोभौ, तृजन्तं हि क्रीडाजीविकयोर्नास्ति। क्रीडार्थे जीविकार्थे चागन्तेन सह नित्यं षष्ठ्यन्तं समस्यते तत्पुरुषश्च समासो भवति। नित्यग्रहणान्नञो निवृत्तिः, नित्यो हि प्रतिषेधो भवति विधिर्विभाषेति। उद्दालकपुष्पभञ्जिका, वारणपुष्पप्रचायिका। दन्तलेखकः, नखलेखकः।

१—अत्र सूत्रार्थे विदुषां मतभेदः। काशिकाकारेण 'कर्त्तरि' इतिपदं 'षष्ठी' इत्यनुवर्त्तमानस्य पदस्य विशेषणमभिमत्य सूत्रार्थः कृतः। 'कर्त्तरि' (२-२-१६) इति सूत्रे च कर्त्तरिपदं 'तृजकाभ्याम्' इत्येतस्य विशेषणं मत्वार्थः कृतः। सिद्धान्तकौमुद्यां स्वामिदयानन्दप्रणीताष्टाध्यायीभाष्ये चैतस्य विपर्ययो दृश्यते। तथा हि ताभ्यां 'तृजकाभ्यां कर्त्तरि' इत्यत्र 'कर्मणि' इत्यस्यानुवृत्तिमनुज्ञाय तत्पदं 'षष्ठी' इत्यस्य विशेषणत्वेन सम्बद्ध्य सोऽर्थः कृतो यः काशिकायाम् 'कर्त्तरि' इत्यत्र विद्यते, उदाहरणानि च तत्रस्थान्येव दत्तानि। 'कर्त्तरि' इत्यत्र च सोऽर्थः कृतो यः 'तृजकाभ्यां कर्त्तरि' इत्यत्र काशिकायामस्ति। उदाहरणान्यपि तान्येव। तत्र कतमः पक्षः साधीयान् इति जिज्ञासायां ब्रूमः। भाष्यपर्यालोचनया तूत्तरयोर्विदुषोः पक्षः साधीयान् प्रतिभाति। परं न्यासपदमञ्जर्योः समर्थितं काशिकाकारमतम्, सत्यप्यर्थभेदे सर्वे प्रयोगाः सर्वत्र समानरीत्यैव साधिता इत्यस्माद्धेतोरस्माभिः काशिकोक्तमत्र सूत्रे न परित्यक्तं, परीक्षादृष्ट्यापि पाठपरिवर्तनं नोचितमितिदिक्।

कुगतिप्रादयः (२-२-१८)

प्र आदिर्येषां ते प्रादयः (बहु०)। कुश्च गतिश्च प्रादयश्च कुगतिप्रादयः (इ० द्व०)। कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति। कुः पापार्थे-कुपुरुषः। गतिः-उररीकृतम्, यदूरीकरोति। प्रादयः-दुर्निन्दायाम्-दुष्पुरुषः। स्वती पूजायाम्-सुपुरुषः, अतिपुरुषः। आङीषदर्थे-आपिङ्गलः। दुष्कृतम्, सुष्टुतम्, अतिस्तुतम्, आबद्धम्।

उपपदमतिङ् (२-२-१९) -२२

उपपदम्। अतिङ्। न तिङ् अतिङ् (न० त०)। उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यं तत्पुरुषश्च समासो भवति। कुम्भं करोति-कुम्भकारः। नगरकारः। कुम्भ शब्दस्य 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' (३-१-९२) इत्युपपदसंज्ञा। कुम्भोपपदात् कृधातोः 'कर्मण्यण्' (३-२-१) इत्यण्प्रत्यये, 'कृदतिङ्' ३-१-९३) इति कृत्संज्ञायां 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१-२-४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुकि णित्त्वात् 'अचोञ्णिति' (७-२-११६) इत्यंगस्य वृद्धौ रपरत्वे सौ रुत्वेविसर्गे सिद्धं-कुम्भकारः इति।

अमैवाऽव्ययेन (२-२-२०) -२१

अमा। एव। अव्ययेन। एवकारो नियमार्थः। अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमा सहैव भवति नान्येन। स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते, सम्पन्नङ्कारं भुङ्क्ते, लवणङ्कारं भुङ्क्ते। १-१-३८ सूत्रे व्युत्पादितमेतत्।

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् (२-२-२१) -२२

तृतीयाप्रभृतीनि। अन्यतरस्याम्। 'उपदंशस्तृतीयायाम्' (३-४-४७) इत्यतः प्रभृति यान्युपपदान्युच्यन्ते 'अन्वच्यानुलोम्ये' (३-४-६४)

इति यावत् तान्यमैवाऽव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। मूलकोपदंशं भुङ्क्ते, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते। उच्चैः कारमाचष्टे, उच्चैः कारम्। 'अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्' 'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ' (३-४-५९) इति णमुल्प्रत्ययः। समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः।

क्त्वा च (२-२-२२)

क्त्वान्तेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदान्यन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। उच्चैः कृत्य, उच्चैः कृत्वा। समासपक्षे क्त्वो ल्यबादेशस्तुगागमश्च।

शेषो बहुव्रीहिः (२-२-२३) -२८

शेषः। बहुव्रीहिः। अभिहितादन्यः शेषः। शेषः समासो बहुव्रीहिसंज्ञो भवति। बहुव्रीहिरित्यधिक्रियते प्राग्द्वन्द्वसमासाधिकारात्।

अनेकमन्यपदार्थे (२-२-२४) -२९

अनेकम्। अन्यपदार्थे। न एकम् अनेकम् (न० त०)। अन्यश्चादः पदं च अन्यपदम् (कर्मधारयः) तस्यार्थः अन्यपदार्थः (ष० त०)। अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं समस्यते' बहुव्रीहिश्च समासो भवति। प्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु समासो भवति। प्राप्तमुदकं यं ग्रामं स प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढो रथो येन स ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतः पशुर्यस्मै स उपहृतपशू रुद्रः। उद्धृत ओदनो यस्याः सा उद्धृतोदना स्थाली। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुर्देवदत्तः। वीराः पुरुषा यस्मिन् स वीरपुरुषको ग्रामः। 'चित्रगुः इत्यत्र 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' (१-२-४८) इति ह्रस्वः, 'वीरपुरुषकः' इत्यत्र 'शेषाद् विभाषा' (५-४-१५४) इति कप्प्रत्ययश्च विशेषः। बहुव्रीहित्वे प्रयोजनं 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (६-२-१) इत्येवमादि।

संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये (२-२-२५)

संख्यया। अव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः। संख्येये। अव्ययं च आसन्नं च, दूरं च, अधिकं च, संख्या च=अव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः (इ० द्व०)। संख्येये या संख्या वर्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते बहुव्रीहिश्च समासो भवति। अव्यय-दशानां समीपे ये ते उपदशाः। उपविंशाः। आसन्न-दशानामासन्ना ये ते आसन्नदशाः। आसन्नविंशाः। दशानामदूरा ये ते अदूरदशाः। अदूरविंशाः। अधिक-दशानामधिका ये ते अधिकदशाः। अधिकविंशाः। संख्या-द्वौ वा त्रयो वा ये ते द्वित्राः। त्रिचतुराः। द्विदशाः। 'बहुव्रीहौ संख्येये डज बहुगणात्' (५-४-७३) इति डच्प्रत्ययः समासान्तः-'ति विंशतेर्डिति' (६-४-१४२) इति टिलोपः।

दिङ्नामान्यन्तराले (२-२-२६)

दिङ्नामानि। अन्तराले। दिशांनामानि दिङ्नामानि (ष० त०)। दिङ्नामानि सुबन्तान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति, दक्षिणस्याः। पूर्वस्याश्च दिशोयदन्तरालं सादक्षिण पूर्वादिक्, पूर्वोत्तरा, पश्चिमदक्षिणा।

तत्र तेनेदमिति सरूपे (२-२-२७)

तत्र। तेन। इदम्। इति। सरूपे। समानं रूपं=सरूपे तस्मिन् (~~कर्मधारयः~~ बहुव्रीहिः)। 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपवर्णवयोवचनबन्धुषु' (६-३-८५) इति समानस्य सादेशः। तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति तृतीयान्ते सरूपे पदे इदमित्येतस्मिन्नर्थे समस्येते बहुव्रीहिश्च समासो भवति। केशेषु केशेषु च गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं=केशाकेशि। कचाकचि। दण्डैश्च दण्डैश्चेदं युद्धं वृत्तं=दण्डादण्डि। मुशलामुशलि।

'इच् कर्मव्यतिहारे' (५-४-१२७) इतीच्समासान्तः। 'अन्येषामपि दृश्यते' (६-३-१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः।

तेन सहेति तुल्ययोगे (२-२-२८)

तेन। सह। इति। तुल्ययोगे। तुल्यश्चासौ योगश्च तुल्ययोगस्तस्मिन् (कर्मधारयः)। सहेत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्त्तमानं तेनेति तृतीयान्तेन सह समस्यते वहुव्रीहिश्च समासो भवति। सह पुत्रेणागतः =सपुत्रः। सच्छात्रः। सकर्मकरः। 'वोपसर्जनस्य' (६-३-८२) इति सहस्य सादेशः।

चार्थे द्वन्द्वः (२-२-२६) -३४

चस्यार्थः चार्थस्तस्मिन् (ष० त०)। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति। इतरेतरयोगे समाहारे चायं समास इष्यते। इतरेतरयोगे तावत्-प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च=प्लक्षन्यग्रोधौ। धवश्च, खदिरश्च, पलाशश्च=धवखदिरपलाशाः। समाहारे खल्वपि-वाक्च त्वक्च=वाक्त्वचम्। वाग्दृषदम्। 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' (५-४-१०६) इति समासान्तष्टच् प्रत्ययः। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' (२-४-२) इत्येकवचनम्। 'स नपुंसकम्' (२-४-१७) इति नपुंसकत्वञ्च। सौ विभक्तौ नपुंसकत्वात् 'अतोऽम्' (७-१-२४) इत्यमादेशः, 'अमि पूर्वः' (६-१-१०७) इति पूर्वरूपैकादेशः।

उपसर्जनं पूर्वम् (२-२-३०) -३१,-३८

उपसर्जनम्। पूर्वम्। उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यमिति नियमार्थमेतत्। द्वितीया-कष्टश्रितः। तृतीया-शङ्कुलाखण्डः। चतुर्थी-यूपदारु। पञ्चमी-वृकभयम्। षष्ठी-राजपुरुषः। सप्तमी-अक्षशौण्डः।

राजदन्तादिषु परम् (२-२-३१)

राजदन्त आदिर्येषां ते राजदन्तादयस्तेषु (बहु०)। पूर्वेण पूर्वनिनिपाते प्राप्ते परनिपातार्थं सूत्रम्। राजदन्तादिषूपसर्जनं परं प्रयोक्तव्यम्। दन्तानां राजा राजदन्तः। वनस्याग्रे अग्रेवणम्। लिप्तवासितम्। नग्नभूषितम्। निपातनादलुक्। 'वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः (८-४-४) इति नस्य णत्वम्।

द्वन्द्वे घि (२-२-३२)

-३४

द्वन्द्वे समासे घिसंज्ञकं पूर्वं निपतति। पटुगुप्तौ। मृदुगुप्तौ। पटुमृदुशुक्लाः, मृदुपटुशुक्लाः, पटुशुक्लमृदवः। 'शेषो घ्यसखि' (१-४-७) इति पूर्वस्य घिसंज्ञा।

अजाद्यदन्तम् (२-२-३३)

अजादिर्यस्य तदजादि, अदन्ते यस्य तददन्तम् (बहु०)। अजादिश्चादोऽदन्तं च=अजाद्यदन्तम् (कर्मधारयः)। अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशकम्।

अल्पाच्तरम् (२-२-३४)

अल्पोऽज् यस्मिन् तदल्पाच् (बहु०)। द्वे इमे अल्पाची, इदमनयोरतिशयेन अल्पाच्=अल्पाच्तरम् 'द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ' (५-३-५७) इति तरप्प्रत्ययः। अल्पाच्तरं शब्दरूपं द्वन्द्वसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। सत्वश्च न्यग्रोधश्च=सत्वन्यग्रोधौ। धवखदिरपलाशाः। पौर्वापर्यस्य द्वन्द्वसमासेऽनियमे प्राप्ते त्रिसूत्र्या नियमो विधीयते।

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ (२-२-३५)

-३७

सप्तमीविशेषणे। बहुव्रीहौ। सप्तमी च विशेषणं च सप्तमीविशेषणे

(इ० द्व०)। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। कण्ठेकालः। उरसिलोमाः। 'अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे (६-३-१२) इति सप्तम्यलुग्। चित्रगुः। शबलगुः।

निष्ठा (२-२-३६)

निष्ठान्तं बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। कृतकटः। भिक्षितभिक्षः। अवमुक्तोपानत्कः आहूतसुब्रह्मण्यः।

वाहिताग्न्यादिषु (२-२-३७) -३८

वा। आहिताग्न्यादिषु। आहिताग्निराद्गिर्येषां ते आहिताग्न्यादयस्तेषु (बहु०)। आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं विकल्पेन प्रयोक्तव्यम्। आहिताग्निः, अग्न्याहितः। जातपुत्रः, पुत्रजातः। जातदन्तः। जातश्मश्रुः। तैलपीतः। घृतपीतः। ऊढभार्यः। गतार्थः। आकृतिगणोऽयम्।

कडाराः कर्मधारये (२-२-३८)

कडारं इत्येवमादयः शब्दाः कर्मधारये समासे वा पूर्वं प्रयोक्तव्याः। कडारजैमिनिः, जैमिनिकडारः। कडारः पीतः इत्यर्थः।

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः।

—:*०*:—

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः

अनभिहिते (२-३-१) -७३

न अभिहितः=अनभि हितस्तस्मिन् (न० त०)। अनभिहिते इत्यधिकार आपादसमाप्तेः । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहितेऽनुक्ते कर्मादिकारके विभक्तिर्भवति ।

कर्मणि द्वितीया (२-३-२) -३,-५

अनभिहिते कर्मणिकारके द्वितीया विभक्तिर्भवति । कटं करोति ग्रामं गच्छति । द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्य्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते स्मिन्सूत्रे सूत्रकारोऽपि व्यवहरति ।

तृतीया च होश्छन्दसि (२-३-३)

तृतीया । च । होः । छन्दसि । छन्दसि विषये हु (=दानादनयोः) धातोः कर्मकारके तृतोया विभक्तिर्भति । यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति । यवागूमग्निहोत्रं जुहोति ।

अन्तरान्तरेण युक्ते (२-३-४)

अन्तरा च अन्तरेणश्च अन्तरान्तरेणौ (इ० द्व०) ताभ्यां युक्तम्, अन्तरान्तरेणयुक्तम्, तस्मिन् (तृ० त०) । उभौ निपातौ । अन्तराऽन्तरेण शब्दाभ्यां योगे द्वितोया विभक्तिर्भवति । अन्तरा त्वां च मां च

कमण्डलुः। अन्तरेण त्वां च मां च कमण्डलुः। तव च मम च मध्ये इत्यर्थः। अन्तरेण पुरुषकारं न किञ्चिल्लभ्यते। अन्तराशब्दो मध्यमाधेयप्रधानमाचष्टे, अन्तरेण शब्दस्तच्च विनार्थं च।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (२-३-५) -७, -६

कालाध्वनोः। अत्यन्तसंयोगे। कालश्चाध्वा च कालाध्वानौ तयोः (इ० द्व०)। अत्यन्तश्चासौ संयोगश्च अत्यन्तसंयोगस्तस्मिन् (कर्मधारयः)। कालाध्वनोरित्यर्थग्रहणम्। कालाध्ववाचिभ्यः शब्देभ्योऽत्यन्तसंयोगे गम्यमाने द्वितीया विभक्तिर्भवति। मासमधीते, संवत्सरमधीते, मासं कल्याणी, संवत्सरं कल्याणी, मासं गुडधानाः, संवत्सरं गुडधानाः। क्रोशमधीते, योजनमधीते, क्रोशं कुटिला नदी, योजनं कुटिला नदी, क्रोशं पर्वतः, योजनं पर्वतः।

अपवर्गे तृतीया (२-३-६)

अपवर्गः=फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः। अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति। मासेनानुवाकोऽधीतः, संवत्सरेणानुवाकोऽधीतः। क्रोशेनानुवाकोऽधीतः, योजनेनानुवाकोऽधीतः। पठितो गृहीतोऽपीति भावः।

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये (२-३-७)

सप्तमी च पञ्चमी च सप्तमीपञ्चम्यौ (इ० द्व०)। कारकयो[1] र्मध्यं कारकमध्यं तस्मिन् (ष० त०)। कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमी वा पञ्चमी वा विभक्तिर्भवति। अद्य भुक्त्वा देवदत्तो द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता, त्र्यहे त्र्यहाद्वा भोक्ता। इहस्थोऽयमिष्वासः क्रोशे लक्ष्यं विध्यति, क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति। इषूनस्यति=इष्वासः पुरुषः। पूर्वत्र

१—मध्यशब्दस्यावधिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समासः।

'भुक्त्वा', 'भोक्ता' इतिकारकद्वयमध्ये 'द्व्यहे', 'त्र्यहे' इतिकाल शब्दौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ । उत्तरत्र 'इष्वासः', 'लक्ष्यम्' इति कर्त्तृकर्मणोः कारकयोर्मध्ये क्रोशशब्दोऽध्ववाची ततः सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः ।"

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया (२-३-८) -११

कर्मप्रवचनीयैर्युक्तं कर्मप्रवचनीययुक्तं तस्मिन् (तृ० त०)। कर्मप्रवचनीययुक्ते कारके द्वितीया भवति । शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षत् । आगस्त्यमन्वसिञ्चत् प्रजाः । 'अनुर्लक्षणे' (१-४-८३) इत्यनुः कर्मप्रवचनीयः ।

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी (२-३-९)

यस्मात् । अधिकम् । यस्य । च । ईश्वरवचनम् । तत्र । सप्तमी । ईश्वरो वचनं यस्य तद् ईश्वरवचनम् (बहु०) यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी भवति । द्रोणोऽधिकः खार्य्याः। उपखार्यां द्रोणः । निष्कादधिकं कार्षापणम्-उपनिष्के कार्षापणम् । 'उपोऽधिके च' (१-४-८७) इत्युपशब्दः कर्मप्रवचनीयः । ब्रह्मदत्त ईश्वरः पञ्चालानाम्=अधिब्रह्मदत्ते पञ्चालाः, अधिपञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः इति वा । स्वस्वामिनोर्द्वयोरपि पर्य्यायेण सप्तमी भवति । 'अधिरीश्वरे' (१-४-९७) इत्यधिः कर्मप्रवचनीयः ।

पञ्चम्यपाङ्परिभिः (२-३-१०) -११

पञ्चमी । अपाङ्परिभिः । अपश्च आङ्च परिश्च अपाङ्परयस्तैः (इ० द्व०)। अपाङ्परिभिः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी भवति । अपत्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः । आपाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः । परिपरित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । 'अपपरी वर्जने' (१-४-८८), 'आङ्मर्यादावचने' (१-४-८९) इति कर्मप्रवचनीय एते ।

प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् (२-३-११)

प्रतिनिधिश्च प्रतिदानं च प्रतिनिधिप्रतिदाने (इ० द्व०)। मुख्य सदृशः प्रतिनिधिः। दत्तस्य द्रव्यान्तरेण प्रत्यर्पणम्-प्रतिदानम्, यस्मात्प्रतिनिधिर्यस्माच्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी भवति। प्रतिनिधिः—अभिमन्युरर्जुनतः प्रति, प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति, प्रतिदानम्-माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति। 'प्रतिःप्रतिनिधिप्रतिदानयोः' (१-४-९२) इति प्रतिःकर्मप्रवचनीयः। 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' (५-४-४४) इति तसिप्रत्ययः।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि (२-३-१२)

गत्यर्थकर्मणि। द्वितीयाचतुर्थ्यौ। चेष्टायाम्। अनध्वनि। गतिरर्थो येषां ते गत्यर्थाः (बहु०) गत्यर्थानां कर्म गत्यर्थकर्म तस्मिन् (ष० त०) द्वितीया च चतुर्थी च द्वितीयाचतुर्थ्यौ (इ० द्व०)। न अध्वा अनध्वा तस्मिन् (न० त०)। गत्यर्थानां धातूनां चेष्टाक्रियाणामनभिहिते कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः। ग्रामं गच्छति, ग्रामाय गच्छति। ग्रामं व्रजति, ग्रामाय व्रजति। गत्यर्थेत्यनेनैव सिद्धे चेष्टायामित्यस्य प्रयोजनं यत्र गमनादौ 'वस्तुतश्चेष्टा भवेत्, तत्रैव चतुर्थी यथा स्यादिति, मनसा पाटलिपुत्रं गच्छतीत्यत्र नहि भवति।

चतुर्थी सम्प्रदाने (२-३-१३) -१७

सम्प्रदानकारकेऽनभिहिते चतुर्थी विभक्तिर्भवति। उपाध्यायाय गां ददाति। माणवकाय भिक्षां ददाति। देवदत्ताय रोचते। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। 'कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्', 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' 'स्पृहेरीप्सितः' (१-४-३२।३३।३६) इति सम्प्रदानत्वम्।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः (२-३-१४) -१५

क्रियायै इयं=क्रियार्था (च० त०) क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य स क्रियार्थोपपदस्तस्य (बहु०)। यत्र गम्यते चार्थो न च प्रयुज्यते शब्दः स स्थानी। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३-३-१०) इत्यस्यायं विषयः। क्रियार्थोपदस्य च स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति। कर्मणि द्वितीया प्राप्ता तदपवादः। एधानाहर्तुं व्रजति=एधेभ्योव्रजति। पुष्पेभ्यो व्रजति। आहरणक्रियैव स्थानी तस्याप्रयोगः। व्रजति क्रियोपपदम्।

तुमर्थाच्च भाववचनात् (२-३-१५)

तुमर्थात्। च। भाववचनात्। तुमुनोऽर्थ इवार्थो यस्य स तुमर्थस्तस्मात् (बहु०)। भावस्य वचनं भाववचनं तस्मात् (ष० त०)। तुमर्थाद् भाववचनप्रत्ययान्ताद् अप्रयुज्यमानस्य क्रियार्थोपपदस्य धातोर्यदनभिहितं कर्म तस्माच्चतुर्थीविभक्तिर्भवति। पाकाय व्रजति, त्यागाय व्रजति, भूतये व्रजति, सम्पत्तये व्रजति। 'भाववचनाश्च' (३-३-११) इति भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां विहितानां घञादिप्रत्ययानामिह ग्रहणम्।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च (२-३-१६)

नमः ·····वषड्योगात्। च। नमः······वषट् इत्यत्र समाहार द्वन्द्व समासः तेन योगः=नमः······योगः, तस्मात् (तृ० त०)। नमः इत्यादिभिर्योगे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् चतुर्थी विभक्तिर्भवति। नमो देवेभ्यः, स्वस्ति प्रजाभ्यः, स्वाहाग्नये, स्वधा पितृभ्यः, अलं मल्लो मल्लाय, वषडग्नये, वषडिन्द्राय।

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु (२-३-१७)

मन्यकर्मणि । अनादरे । विभाषा । अप्राणिषु । मन्यतेः कर्म मन्यकर्म तस्मिन् (ष० त०)। न आदरोऽनादरस्तस्मिन् (न० त०)। न प्राणयोऽप्राणयस्तेषु (न० त०)। मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी भवति अनादरे गम्यमाने। न त्वा तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये। न त्वा बुसं मन्ये, न त्वा बुसाय मन्ये। अप्राणिनोस्तृणबुसयोर्द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः।

कर्तृकरणयोस्तृतीया (२-३-१८) -२५

कर्तृकरणयोः। तृतीया। कर्त्ता च करणं च कर्तृकरणे तयोः (इ० द्व०)। अनभिहिते कर्त्तरि करणे च कारके तृतीयाविभक्तिर्भवति। कर्त्तरि-देवदत्तेन कृतम्, यज्ञदत्तेन भुक्तम्। करणे-दात्रेण लुनाति परशुना छिनत्ति। 'स्वतंत्रः कर्त्ता' (१-४-५४) इति देवदत्तयज्ञदत्तशब्दौ कर्तृसंज्ञकौ। 'साधकतमं करणम्' (१-४-४२) इति च दात्रपरशुशब्दौ करणसंज्ञकौ।

सहयुक्तेऽप्रधाने (२-३-१९)

सहयुक्ते। अप्रधाने। सहेन युक्तं सहयुक्तं तस्मिन् (तृ० त० । न प्रधानम्, अप्रधानम् तस्मिन् (न० त०)। सहार्थेन युक्तेऽप्रधाने तृतीयाविभक्तिर्भवति। पुत्रेण सहागतः पिता, पुत्रेण सह स्थूलः, पुत्रेण सहगोमान्, पुत्रेण सार्द्धम्। आगमन क्रियया सह पितुः साक्षात् सम्बन्धः इति पितृशब्दः प्रधानम्, पुत्रस्य तु प्रतीयमान इति सोऽप्रधानम्।

येनाङ्गविकारः (२-३-२०)

येन। अङ्गविकारः। अङ्गस्य विकारोऽङ्गविकारः (ष० त०)। अङ्ग-

शब्दोऽत्राङ्गसमुदाये वर्त्तते अवयवधर्मेण येनेति च तदवयवे । विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया भवति । अक्ष्णा काणः, पादेन खञ्जः, पाणिना कुण्ठः ।

इत्थंभूतलक्षणे (२-३-२१)

लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणम् 'करणाधिकरणयोश्च' (३-३-११७) इति ल्युट् । कंचित् प्रकारं प्राप्त इत्थं भूतः, तस्य लक्षणम् इत्थंभूतलक्षणं तस्मिन् (ष० त०) । इत्थंभूतलक्षणे यत्कारकं ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति । अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्, छात्रेणोपाध्यायम्, शिखया परिव्राजकम् । कमण्डल्वादिधारणशीलस्य छात्रादेः परिचये कमण्डल्वादिलक्षणम् ।

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि (२-३-२२)

संज्ञः । अन्यतरस्याम् । कर्मणि । संपूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारकेऽन्यतरस्यां तृतीया भवति, पक्षे लक्षणप्राप्ता द्वितीयाऽपि । पित्रा संजानीते, पितरं संजानीते । मात्रा संजानीते, मातरं संजानीते । 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' (१-३-४६) इत्यात्मनेपदम् ।

हेतौ (२-३-२३)

-२७

हेतुवाचिनि शब्दे तृतीया भवति । धनेन कुलम् । कन्यया शोकः । विद्यया यशः । कुलादिफलसाधनयोग्यपदार्थो धनादिरत्र हेतुः ।

अकर्तर्यृणे पञ्चमी (२-३-२४)

अकर्त्तरि । ऋणे । पञ्चमी । न कर्त्ता अकर्त्ता तस्मिन् (न० त०) । कर्त्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी भवति । शताद् बद्धः, सहस्राद् बद्धः । तृतीयाया अपवादः ।

विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् (२-३-२५)

विभाषा । गुणे । अस्त्रियाम् । न स्त्री, अस्त्री, तस्याम् (न० त०) । गुणे हेतावस्त्रीलिंगे विभाषा पञ्चमी भवति । पक्षे तृतीयाऽपि । जाड्याद् बद्धः, जाड्येन बद्धः । पाण्डित्यान्मुक्तः, पाण्डित्येन मुक्तः ।

षष्ठी हेतुप्रयोगे (२-३-२६) -२७

हेतोः प्रयोगः हेतुप्रयोगः (ष० त०), तस्मिन् । हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी भवति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च (२-३-२७)

सर्वनाम्नः । तृतीया । च । हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये सर्वनाम्नस्तृतीया भवति चात् षष्ठी च । केन हेतुना वसति, कस्य हेतोर्वसति । येन हेतुना वसति, यस्य हेतोर्वसति ।

अपादाने पञ्चमी (२-३-२८)

अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । वृकेभ्यो बिभेति । अध्ययनात् पराजयते । 'ध्रुवमपायेऽपादानम्', 'भीत्रार्थानां भयहेतुः 'पराजेरसोढः' (१-४-२४।२५।२६) इत्यपादानकारकम् ।

अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते (२-३-२९)

अन्यश्च आराच्च इतरश्च ऋते च दिक्शब्दश्च अञ्चूत्तरपदश्च आच्च आहिश्च अन्यारादि......जाहयः (इ० द्व०), तैर्युतं, तस्मिन् (तृ० त०) । दिशां शब्दा दिक्शब्दाः (ष० त०) । उत्तरं च तत् पदं चोत्तरपदम् (कर्मधारयः) । अञ्चु उत्तरपदं यस्य स अञ्चूत्तरपदः (बहु०) । अन्य-आरात्-इतर-ऋते-दिक्शब्द-अञ्चूतरपद-आच्-आहि-

इत्येतैर्योगे पञ्चमी भवति। अन्य इत्यर्थग्रहणं तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति। अन्यो देवदत्तात्, भिन्नो देवदत्तात्, अर्थान्तरं देवदत्तात्, विलक्षणो देवदत्तात्। आराद् देवदत्तात्, आराद् यज्ञदत्तात्। इतरो देवदत्तात्। ऋते देवदत्तात्, ऋते यज्ञदत्तात्। पूर्वो ग्रामात्पर्वतः, उत्तरो ग्रामात्। पूर्वो ग्रीष्माद् वसन्तः, उत्तरो ग्रीष्मो वसन्तात्। प्राग् ग्रामात्, प्रत्यग् ग्रामात्। दक्षिणा ग्रामात्, उत्तरा ग्रामात्। दक्षिणाहि ग्रामात्, उत्तराहि ग्रामात्। 'दक्षिणादाच्' 'आहि च दूरे' 'उत्तराच्च' (५-३-३६। ३७।३८) इत्युत्तरदक्षिणाभ्यां वक्ष्यमाणावाजाहिप्रत्ययौ गृह्येते।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन (२-३-३०)

षष्ठी। अतसर्थप्रत्ययेन। 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्' (५-३-२८) अत-इत्यतसुच्प्रत्ययस्यात्र ग्रहणम्। अतसोऽर्थः अतसर्थः (ष० त०) अत-सर्थेप्रत्ययः अतसर्थप्रत्ययः (स० त०)। अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी भवति। दक्षिणतो ग्रामस्य। उत्तरतो ग्रामस्य। पुरो ग्रामस्य। पुरस्ताद् ग्रामस्य। उपरि ग्रामस्य। उपरिष्टाद् ग्रामस्य।

एनपा द्वितीया (२-३-३१) -३२

एनप्प्रत्ययान्तेन युक्ते द्वितीया भवति। पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायां तद्-बाधनार्थोऽयं योगः। दक्षिणेन ग्रामम्, उत्तरेण ग्रामम्। 'एनबन्यत-रस्यामदूरेऽपञ्चम्याः' (५-३-३५) इत्युत्तराधरदक्षिणेभ्य एनप्प्रत्ययः।

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् (२-३-३२) -३३

पृथग्विनानानाभिः। तृतीया। अन्यतरस्याम्। पृथक् च विना च, नाना च पृथग्विनानानास्तैः (इ० द्व०)। पृथग्-विना-नानाभिर्योगे तृतीया भवति विकल्पेन, पक्षे पञ्चमी द्वितीया च। पृथग् देवदत्तेन, पृथग् देव-दत्तात्, पृथग् देवदत्तम्। विना देवदत्तेन, विना देवदत्तात्, विना देवदत्तम्। नाना देवदत्तेन, नाना देवदत्तात्, नाना देवदत्तम्।

करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य (२-३-३३)

करणे। च। स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्य। असत्त्ववचनस्य। स्तोकं च, अल्पं च, कृच्छ्रं च, कतिपयं च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयं तस्य (स० द्व०)। सत्त्वस्य वचनं सत्त्ववचनं (ष० त०) न सत्त्ववचनम् असत्त्ववचनम्, तस्य (न० त०)। स्तोक-अल्प-कृच्छ्र-कतिपयेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारके अन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति, पक्षे पंचमी च। स्तोकेन मुक्तः, स्तोकान्मुक्तः। अल्पेन मुक्तः, अल्पान्मुक्तः। कृच्छ्रेण मुक्तः, कृच्छ्रान्मुक्तः। कतिपयेन मुक्तः, कतिपयान्मुक्तः।

दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् (२-३-३४)

दूरान्तिकार्थैः। षष्ठी। अन्यतरस्याम्। दूरं चान्तिकं च दूरान्तिके (इ० द्व०), दूरान्तिकेऽर्थौ येषां शब्दानां ते दूरान्तिकार्थास्तैः (बहु०)। दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी भवति विकल्पेन, पक्षे लक्षणप्राप्ता पञ्चमी च। दूरं ग्रामस्य, दूरं ग्रामात्। विप्रकृष्टं ग्रामस्य, विप्रकृष्टं ग्रामात्। अन्तिकं ग्रामस्य, अन्तिकं ग्रामात्। अभ्याशं ग्रामस्य, अभ्याशं ग्रामात्।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च (२-३-३५) -३६

दूरान्तिकार्थेभ्यः। द्वितीया। च। समासः पूर्ववदेव। दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया भवति चात् पञ्चमीतृतीयेऽपि। दूरं ग्रामस्य, दूराद् ग्रामस्य, दूरेण ग्रामस्य। अन्तिकं ग्रामस्य, अन्तिकाद् ग्रामस्य, अन्तिकेन ग्रामस्य। पूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थैर्योगे अन्यशब्देभ्यो विभक्तयो विधीयन्ते, अत्र तु दूरान्तिकार्थेभ्य एव शब्देभ्यो विभक्तयो भवन्ति।

सप्तम्यधिकरणे च (२-३-३६) -४१

सप्तमी। अधिकरणे। च। सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके चात् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च। अधिकरणे-कटे आस्ते, शकटे आस्ते, स्थाल्यां

पचति। 'आधारोऽधिकरणम्' (१-४-४५) इति कटादीनामधिकरणत्वम्। दूरान्तिकार्थेभ्यः: दूरे ग्रामस्य, अन्तिके ग्रामस्य, अभ्याशे ग्रामस्य। तदेवं दूरान्तिकार्थेभ्यश्चतस्रो विभक्तयो भवन्ति-द्वितीया-तृतीया-पञ्चमी-सप्तम्य इति।

यस्य च भावेन भावलक्षणम् (२-३-३७) -३८

भावस्य लक्षणं भावलक्षणं (ष० त०)। यस्य च भावेन क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमी भवति। गोषु दुह्यमानासु गतः दुग्धास्वागतः। अग्निषु हूयमानेषु गतः, हुतेष्वागतः। गोदोहनादिप्रसिद्ध-क्रियया क्रियान्तरा लक्ष्यते।

षष्ठी चानादरे (२-३-३८) -४१

षष्ठी। च। अनादरे। न आदरोऽनादरस्तस्मिन् (न० त०)। यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततोऽनादरे गम्यमाने षष्ठी भवति चात्सप्तम्यपि। रुदतः प्राव्राजीत्, रुदति प्राव्राजीत्। क्रोशतः प्राव्राजीत्, क्रोशति प्राव्राजीत्। रुदन्तं क्रोशन्तं वाऽनादृत्य प्रव्रजित इत्यर्थः।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च (२-३-३९)

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः। च। स्वामी चेश्वरश्च अधिपतिश्च दायादश्च साक्षी च प्रतिभूश्च=स्वामी... प्रसूतास्तैः (इ० द्व०)। स्वाम्यादिभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ भवतः। गवां स्वामी गोषु स्वामी। गवामीश्वरः, गोष्वीश्वरः। गवामधिपतिः, गोष्वधिपतिः। गवां दायादः, गोषु दायादः। गवां साक्षी, गोषु साक्षी। गवां प्रतिभूः, गोषु प्रतिभूः। गवां प्रसूतः, गोषु प्रसूतः।

आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् (२-३-४०)

आयुक्तकुशलाभ्याम्। च। आसेवायाम्। आयुक्तश्च कुशलश्च आयु-

क्तकुशलौ ताभ्याम् (इ० द्व०)। आयुक्तो=व्यापारितः। कुशलो निपुणः। आसेवा=तात्पर्यम्। आयुक्तकुशलाभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ भवतः। आयुक्तः कटकरणस्य। आयुक्तः कटकरणे। कुशलः कटकरणस्य, कुशलः कटकरणे।

यतश्च निर्धारणम् (२-३-४१) -४२

यतः। च। निर्धारणम्। जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम्। यतो निर्द्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ भवतः। मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः, मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः। गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा, गोषु कृष्णा सम्पन्नक्षीरतमा। अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः, अध्वगेषु धावन्तः शीघ्रतमाः।

पञ्चमी विभक्ते (२-३-४२)

यतो विभज्य निर्धारणं स विभज्यमान एव विभक्तः। विभक्ते पञ्चमी भवति। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः सुकुमारतराः, आढ्यतराः।

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः (२-३-४३)

साधुनिपुणाभ्याम्। अर्चायाम्। सप्तमी। अप्रतेः। साधुश्च निपुणश्च साधुनिपुणौ, ताभ्याम् (इ० द्व०)। न प्रतिः, अप्रतिस्तस्य अप्रतेः साधुनिपुणाभ्यां योगेऽर्चायां पूजायां गम्यमानायां सप्तमीविभक्तिर्भवति, न चेत् प्रति प्रयुज्यते। मातरि साधुः, पितरि साधुः। मातरि निपुणः, पितरि निपुणः।

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च (२-३-४४)

प्रसितोत्सुकाभ्याम्। तृतीया। च। प्रसितश्च उत्सुकश्च प्रसितोत्सुकौ ताभ्याम् (इ० द्व०)। प्रसितोत्सुकाभ्यां योगे तृतीया च वितात्

सप्तमी च। प्रसितः प्रसक्तः। केशैः प्रसितः, केशेषु प्रसितः। केशैरुत्सुकः, केशेषूत्सुकः।

नक्षत्रे च लुपि (२-३-४५)

लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ भवतः। पुष्येण पायसमश्नीयात्, पुष्ये पायसमश्नीयात्। पुष्यशब्दात् 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४-२-३) इत्यण्प्रत्ययस्तस्य 'लुबविशेषे' (४-२-४) इति लुपि पुष्य इति रूपम्। सप्तमी लक्षणेनैव सिद्धा, तृतीयार्थमिह वचनम्।

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा (२-३-४६) -४६

प्रातिपदिकस्यार्थः प्रातिपदिकार्थः (ष० त०)। प्रातिपदिकार्थश्च, लिङ्गञ्च, परिमाणञ्च, वचनञ्च=प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनम्। (स० द्व०)। 'प्राति...वचनं' चादो मात्रं च प्रातिपदिकार्थ...वचनमात्रं तस्मिन्। 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति नियमात् मात्रशब्दः सर्वैरभिसम्बध्यते। प्रातिपदिकार्थः=सत्ता। लिङ्गं=स्त्री-पुंनपुंसकानि। परिमाणम्=तोलनम्। प्रातिपदिकार्थमात्रे, लिङ्गमात्रे, वचनमात्रे प्रथमाविभक्तिर्भवति। प्रातिपदिकार्थमात्रे-उच्चैः, नीचैः। प्रथमायां सत्यां 'सुप्तिङन्तं पदम्' (१-४-१४) इति पदसंज्ञा, ततश्च सस्य रुत्वविसर्गौ भवतः। लिङ्गमात्रम्-कुमारी, वृक्षः, कुण्डम्। परिमाणमात्रम्-द्रोणः, खारी, आढकम्। वचनमात्रे-एकः, द्वौ, बहवः।

संबोधने च (२-३-४७) -४८

सम्बोधनम् आभिमुख्यकरणं तत्रापि प्रथमा भवति। हे देवदत्त, हे देवदत्तौ, हे देवदत्ताः।

साऽऽमन्त्रितम् (२-३-४८) -४६

सा। आमन्त्रितम्। सम्बोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रित-

संज्ञं भवति। देवदत्त, देवदत्तौ, देवदत्ताः। आमन्त्रितत्वे 'आमन्त्रितस्य च' (६-१-१९८) इत्याद्युदात्तं भवति।

एकवचनं सम्बुद्धिः (२-३-४९)

एकवचनम्। सम्बुद्धिः। आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्सम्बुद्धि-संज्ञं भवति। हे पटो, हे देवदत्त। सम्बुद्धिसंज्ञायां सत्यां, 'ह्रस्वस्य गुणः' (७-३-१०८) इति ह्रस्वान्तांगस्य गुणः, 'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' (६-१-६७) इति सुलोपश्च भवति।

षष्ठी शेषे (२-३-५०) -७३

कर्मादिभ्योऽन्यः स्वस्वामिसम्बन्धादिः शेषस्तत्र षष्ठी विभक्तिर्भवति। राज्ञः पुरुषः, पशोः पादः, पितुः पुत्रः।

ज्ञोऽविदर्थस्य करणे (२-३-५१)

ज्ञः। अविदर्थस्य। करणे। विदोऽर्थः, विदर्थः (ष० त०), न विदर्थोऽविदर्थस्तस्य (न० त०) अज्ञानार्थस्य ज्ञाधातोः करणे कारके षष्ठी भवति। सर्पिषो जानीते, मधुनो जानीते। प्रवृत्तिवचनोऽत्र ज्ञाधातुः। सर्पिषा करणेन प्रवर्तते इत्यर्थः। 'अपह्नवे ज्ञः'। (१-३-४४) इत्यतो ज्ञ इत्यनुवर्त्तमाने 'अकर्मकाच्च' (१-३-४५) इत्यात्मनेपदं भवति।

अधीगर्थदयेशां कर्मणि (२-३-५२) -६१

अधीगर्थदयेशाम्। कर्मणि। 'अधीग्' अर्थो येषां तेऽधीगर्थाः (बहु०)। अधीगर्थाश्च दयश्च ईश्च अधीगर्थदयेशस्तेषाम् (इ० द्व०)। अधिपूर्वक-'इक्' धातुः स्मरणार्थे, दय-(दानगतिरक्षणेषु), ईश् (ऐश्वर्ये) इयेतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी भवति। मातुरध्येति, मातुः स्मरति। सर्पिषो दयते। सर्पिष ईष्टे, मधुन ईष्टे।

कृञः प्रतियत्ने (२-३-५३)

प्रतियत्नो=गुणान्तराधानम्। कृञ्धातोः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी भवति। एधोदकस्योपस्कुरुते। शस्त्र-पत्रस्योपस्कुरुते। एधश्चोदकञ्च एधोदकम्, तत् (द्वितीया)। कर्मणि द्वितीया प्राप्ता, तां बाधित्वाऽनेन षष्ठीं विदधाति। 'उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्या-हारेषु' (६-१-१३९) इति प्रतियत्नेऽर्थे कृञः सुडागमः। 'गन्धनावक्षेपण-सेवन साहसिक्यप्रतियत्न०' (१-३-३२) इत्यात्मनेपदम्।

रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः (२-३-५४)

रुजार्थानाम्। भाववचनानाम्। अज्वरेः। रुजाऽर्थो येषां ते रुजार्था-स्तेषाम् (बहु०)। भावो वचनं येषां ते भाववचनास्तेषाम् (बहु०)। न ज्वरिः, अज्वरिस्तस्य (न० त०)। रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी भवति। चौरस्य रुजति रोगः, चौरस्यामयत्यामयः।

आशिषि नाथः (२-३-५५)

आशिष्यर्थे=इच्छार्थे वर्त्तमानस्य नाथ, (याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु) धातोः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी भवति। सर्पिषो नाथते, मधुनो नाथते। असर्पिष्कोऽर्थित्वादाशास्ते सर्पिर्मे भूयादिति।

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् (२-३-५६)

जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषाम्। हिंसायाम्। जासिश्च निप्रहणश्च नाटश्च क्राथश्च पिष्च जासि···पिषस्तेषाम् (इ० द्व०) जसु धातोः (चौरादिकस्य), निप्रपूर्वकस्य हनः, नाटक्राथपिषां च हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठी भवति। चौरस्योज्जासयति, वृषलस्योज्जासयति,

चौरस्य निप्रहन्ति, चौरस्य निहन्ति, चौरस्य प्रहन्ति, चौरस्योन्नाटयति, वृषलस्योन्नाटयति, चौरस्य क्राथयति, वृषलस्य क्राथयति, चौरस्य पिनष्टि, वृषलस्य पिनष्टि। क्रथनटोर्मित्त्वात् 'मितां ह्रस्वः' (६-४-९२) इति ह्रस्व प्राप्नोति तद्बाधनार्थमिह वृद्धिनिपातनं क्रियते।

व्यवहृपणोः समर्थयोः (२-३-५७) -५८

व्यवहृच पण् च व्यवहृपणौ तयोः (इ० द्व०)। समर्थयोः=समानार्थयोः। व्यवपूर्वकहृधातोः पणश्च समर्थयोः कर्मणि कारके षष्ठी भवति। शतस्य व्यवहरति, सहस्रस्य व्यवहरति। शतस्य पणते, सहस्रस्य पणते।

दिवस्तदर्थस्य (२-३-५८) -६०

दिवः। तदर्थस्य। स (व्यवहारः) अर्थो यस्य स तदर्थस्तस्य (बहु०)। व्यवहारार्थस्य दीव्यतेर्धातोः कर्मणि षष्ठी भवति। शतस्य दीव्यति, सहस्रस्य दीव्यति। 'दिवादिभ्यः श्यन्' (३-१-६९) इति श्यन् विकरणः। 'हलि च' (८-२-७७) इति वकारोपधाया दीर्घः।

विभाषोपसर्गे (२-३-५९)

विभाषा। उपसर्गे। उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठी भवति। शतस्य प्रतिदीव्यति, सहस्रस्य प्रतिदीव्यति। शतं प्रतिदीव्यति, सहस्रं प्रतिदीव्यति।

द्वितीया ब्राह्मणे (२-३-६०) -६१

ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति। गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः। अनुपसर्गस्य दिवः षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम्।

प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने (२-३-६१)

प्रेष्यब्रुवोः। हविषः। देवतासम्प्रदाने। प्रेष्यश्च ब्रूश्च प्रेष्यब्रुवौ तयोः (इ० द्व०) देवताभ्यः सम्प्रदानं देवतासम्प्रदानम् (च० त०)। प्रेष्यब्रुवोर्हविषः कर्मणि षष्ठी भवति देवतासम्प्रदाने सति ब्राह्मण-विषये। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेऽष्य। अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसोऽनुऽब्रूहि। 'प्रेष्य' इति इषु (गतौ) धातोर्दैवादिकस्य लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणम्। तत्सहचार्याद् ब्रूञपि लोण्मध्यमपुरुषैकवचनविषय एव। 'ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः' (८-२-९१) इति प्लुतत्वम्। हविः कर्म तस्यान्यानि षष्ठ्यन्तानि विशेषणानि।

चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि (२-३-६२) -६३

चतुर्थ्यर्थे। बहुलम्। छन्दसि। चतुर्थ्या अर्थश्चतुर्थ्यर्थस्तस्मिन् (ष० त०) छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे बहुलं षष्ठी भवति। पुरुषमृगश्चन्द्रमसः। पुरुषमृगश्चन्द्रमसे इति प्राप्ते। गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्। वनस्पतिभ्य इति प्राप्ते।

यजेश्च करणे (२-३-६३)

यजेः। च। करणे। यजधातोः करणे कारके छन्दसि विषये बहुलं षष्ठी भवति। घृतस्य यजते, घृतेन यजते। सोमस्य यजते, सोमेन यजते।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे (२-३-६४)

कृत्वोऽर्थप्रयोगे। काले। अधिकरणे। कृत्वसः (कृत्वसुचः) अर्थः= कृत्वोऽर्थः (ष० त०)। कृत्वोऽर्थ एवार्थो येषां ते कृत्वोर्थाः (बहु०) कृत्वोर्थानां प्रयोगः कृत्वोर्थप्रयोगस्तस्मिन् (ष० त०) कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठी भवति। पञ्चकृत्वोऽह्नो भुङ्क्ते। द्विरह्नोऽधीते।

कर्तृकर्मणोः कृति (२-३-६५)

कर्त्ता च कर्म च कर्तृकर्मणी तयोः (इ० द्व०)। कृत्प्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी भवति। कर्त्तरि-भवतः शायिका, भवत आसिका। कर्मणि-अपां स्रष्टा, पुरां भेत्ता, वज्रस्य कर्त्ता।

उभयप्राप्तौ कर्मणि (२-३-६६)

उभयोः (कर्तृकर्मणोः) प्राप्तिर्यस्मिन् कृति सोऽयमुभयप्राप्तिस्तस्मिन् (बहु०)। उभयोः कर्तृकर्मणोः प्राप्तौ कर्मण्येव षष्ठी भवति न कर्त्तरि। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेन। रोचते मे ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन। साधु खलु पयसः पानं यज्ञदत्तेन। कर्मणि षष्ठ्यां विहितायां कर्त्तुरनभिहितत्वात् तृतीया भवति।

क्तस्य च वर्त्तमाने (२-३-६७)

क्तस्य वर्त्तमानकाले विहितस्य प्रयोगे षष्ठी भवति। राज्ञां मतः, राज्ञां बुद्धः, राज्ञां पूजितः। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३-२-१८८) इति वर्त्तमानकाले क्तः प्रत्ययो विधीयते, तस्येदं ग्रहणम्। भूतार्थस्य प्रयोगे 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' (२-३-६९) इति निषेधो भवति।

अधिकरणवाचिनश्च (२-३-६८)

अधिकरणवाचिनः। च। अधिकरणवाचिनः क्तस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति। इदमेषामासितम्, इदमेषां शयितम्। इदमहेः सृप्तम्, इदं 'वनकपेर्यातम्' इदमेषां भुक्तम्, इदमेषाम शितम् 'क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' (३-४-७६) इति यः क्तोऽधिकरणे ततोऽन्यत्र च विहितस्तस्यात्र ग्रहणम्। षष्ठीप्रतिषेधापवादो योगः। 'अधिकरणवाचिना च' (२-२-१३) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधः।

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् (२-३-६९) -७०

खलोऽर्थः खलर्थः, खलर्थ एवार्थो येषां ते खलार्थाः (बहु०)। लश्च, उश्च, उकश्च, अव्ययञ्च, निष्ठा च, खलर्थश्च, तृन् च= लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनः, तेषाम् (इ० द्व०)। लादीनां प्रयोगे षष्ठी न भवति। ल-इत्यनेन शतृशानच्कानच्क्वसुकिकिन्प्रत्ययादेशा गृह्यन्ते। शतृ-ओदनं पचन्। शानच्-ओदनं पचमानः। कानच्-ओदनं पेचानः। क्वसु-ओदनं पेचिवान्। कि-पपिः सोमम्। किन्-ददिर्गाः। उ-कटं चिकीर्षुः। ओदनं बुभुक्षुः। उक-आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः। अव्ययं-कटं कृत्वा, ओदनं भुक्त्वा। निष्ठा-ओदनं भुक्तवान्, देवदत्तेन कृतम्। खलर्थ-ईषत्करः कटो भवता। ईषत्पानः सोमो भवता। तृन्-कर्त्ता कटान्, वदिता जनापवादान्। सोमं पवमानः। नटमाध्मानः। अधीयन् पारायणम्। तृनिति प्रत्याहारग्रहणम् 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' (३-२-१२४) इति शतृप्रत्ययमारभ्य आ तृनो (३-२-१३५) नकारात्। तेन शतृशानच्शानन्चानश्तृन्-इति पंचानां ग्रहणं भवति। इहोक्तसूत्रेण शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः। 'लिटः कानज्वा' (३-२-१०६) इति कानच्। 'क्वसुश्च' (३-२-१०७) इति क्वसुः, 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च' (३-२-१७१) इति किकिनौ, 'सनाशंसभिक्ष उः' (३-२-१६८) इत्युः, 'लषपतपद०' (३-२-१५४) इत्युकञ्, 'क्त्वातोसुन्कसुनः' (१-१-३९) इत्यव्ययत्वं क्त्वादीनाम् 'निष्ठा' (३-२-१०२) इति क्तक्तवतू, 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' (३-३-१२६) इति खल्, 'आतोयुच्' (३-३-१२८) इति खलर्थे युच्प्रत्ययः। पूङ्यजोः शानन्' (३-२-१२८) इति शानिनि-पवमानः। 'इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि' (३-२-१३०) इति शतरि-अधीयन् इति।

अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः (२-३-७०)

अकेनोः। भविष्यदाधमर्ण्ययोः। अकश्च इन् च अकेनौ, तयोः

(इ० द्व०)। भविष्यच्च, आधमर्ण्यं, च भविष्यदाधमर्ण्ये, तयोः (इ० द्व०)। अकप्रत्ययस्य भविष्यत्काले विहितस्य, इनो भविष्यति-चाधमर्ण्ये च विहितस्य प्रयोगे षष्ठी न भवति। अक-कटं कारको व्रजति, ओदनं भोजको व्रजति। इन्-ग्रामं गमी, ग्रामं गामी। शतं दायी, सहस्रं दायी। 'ण्वुल्तृचौ' (३-१-१३३) इति ण्वुल्प्रत्ययः, वुस्थाने 'युवोरनाकौ' (७-१-१) इत्यकादेशः। 'भविष्यति गम्यादयः' (३-३-३) इति भविष्यदर्थे गमेरिनिप्रत्ययः। 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' (३-३-१७०) इत्याधमर्ण्ये णिनिः।

कृत्यानां कर्त्तरि वा (२-३-७१)

कृत्यानाम्। कर्त्तरि। वा। कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तरि वा षष्ठी भवति। भवता कटः कर्त्तव्यः। भवतः कटः कर्त्तव्यः। 'कर्तृकर्मणोः कृति' (२-३-६५) इति नित्यं षष्ठी प्राप्ता सा कर्त्तरि विकल्प्यते।

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् (२-३-७२)

तुल्यार्थैः। अतुलोपमाभ्याम्। तृतीया। अन्यतरस्याम्। तुल्योऽर्थो येषां ते तुल्यार्थास्तैः (बहु०)। तुला चोपमा च तुलोपमे (इ० द्व०) न तुलोपमे, अतुलोपमे, ताभ्यां (न० त०)। तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया भवत्यन्यतरस्यां पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा। तुल्यो देवदत्तेन, तुल्यो देवदत्तस्य। सदृशो देवदत्तेन, सदृशो देवदत्तस्य। वेति वर्त्तमानेऽन्यतरस्यां ग्रहणमुत्तरसूत्रे तस्य चकारेण अनुकर्षणार्थम्, इतरथा हि तृतीयाऽनुकृष्येत।

चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः (२-३-७३)

चतुर्थी। च। आशिषि। आयुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः। आयुष्यं च मद्रं च भद्रं च कुशलं च, सुखं चार्थश्च, हितं च=आयुष्य.....हितानि, तैः (इ० द्व०)। आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्यादिभियोगे

चतुर्थी विभक्तिर्भवति चात् षष्ठ्यापि। आयुष्यं देवदत्ताय भूयात्, आयुष्यं देवदत्तस्य भूयात्। भद्रं देवदत्ताय, देवदत्तस्य वा भूयात्। भद्रं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। कुशलं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। निरामयं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। सुखं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। शं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। अर्थो देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। प्रयोजनं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। हितं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। पथ्यं देवदत्ताय देवदत्तस्य वा भूयात्। आयुष्यादीनां पर्याय-ग्रहणम्-इति वार्त्तिकेन पर्यायोऽत्रगृह्यते।

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः।

—:o:—

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

द्विगुरेकवचनम् (२-४-१) -१६

द्विगुः । एकवचनम् । एकस्य वचनमेकवचनं (ष० त०) । एकस्यार्थस्य वाचकः इति यावत् । द्विगुः समासः एकवचनं भवति । सामर्थ्यात् समाहारद्विगोरिदं ग्रहणम् । पञ्चपूलाः-समाहृताः पञ्चपूली । दशपूली । अनयोरुदाहरणयोः सिद्धिः २-१-५१ सूत्रस्यवृत्तौ द्रष्टव्या ।

द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् (२-४-२) -१६

द्वन्द्वः । च । प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । प्राणी च तूर्यश्च सेना च प्राणितूर्यसेनाः, तेषामंगानि प्राणितूर्यसेनाङ्गानि, तेषाम् (द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः) । प्राण्यंगानां तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च द्वन्द्व एकवद्भवति । प्राण्यंगानाम्-पाणी च पादौ च=पाणिपादम् । शिरश्च ग्रीवा च=शिरोग्रीवम् । तूर्याङ्गानाम्-मार्दंगिकश्च पाणविकश्च=मार्दंगिकपाणविकम् । वीणावादकाश्च परिवादकाश्च=वीणावादकपरिवादकम् । सेनाङ्गानाम्-रथिकाश्चाश्वारोहाश्च=रथिकाश्वारोहम् । रथिकाश्च पादाताश्च=रथिकपादातम् । द्वन्द्वसमासस्योभयपदार्थप्रधानत्वाद्द्वि वचनं बहुवचनं वा प्राप्तं तत्रैकवचनं विधीयते । तच्च 'स नपुंसकम्' (२-४-१७) इति नपुंसकमेव भवति ।

अनुवादे चरणानाम् (२-४-३)

चरणानां द्वन्द्वः एकवद् भवति अनुवादे गम्यमाने । उदगात् कठकालापम्, प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम् । कठाश्च कालापाश्च, कठाश्च कौथुमाश्चेति विग्रहे द्वन्द्वः । चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्त्तते । उक्तस्य पुनः कथनमनुवादः ।

अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् (२-४-४)

अध्वर्युक्रतुः । अनपुंसकम् । अध्वर्योः (यजुर्वेदस्य) क्रतुः=अध्वर्युक्रतुः (ष० त०) । न नपुंसकम्=अनपुंसकं (न० त०) । अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिंगानां द्वन्द्व एकवद्भवति । अर्कश्चाश्वमेधश्च=अर्काश्वमेधम् । सायाह्नश्च अतिरात्रश्च=सायाह्नातिरात्रम् । क्रतुशब्दः सोमयागेषु रूढः ।

अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् (२-४-५)

अध्ययनतः । अविप्रकृष्टाख्यानाम् । न विप्रकृष्टा अविप्रकृष्टा=(ष० त०) । अविप्रकृष्टा आख्या येषां ते अविप्रकृष्टाख्यास्तेषाम् (बहु०) । अध्ययननिमित्तेन येषामविप्रकृष्टा (=प्रत्यासन्ना) आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद् भवति । पदकश्च क्रमकश्च=पदकक्रमकम् । क्रमकश्च वार्त्तिकश्च=क्रमकवार्त्तिकम् । वृत्तिः=संहिता, तामधीते वार्त्तिकः । 'क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक्' (४-२-६०) इति ठक्प्रत्ययः ।

जातिरप्राणिनाम् (२-४-६)

जातिः । अप्राणिनाम् । न प्राणिनोऽप्राणिनस्तेषाम् (नं० त०) । जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद् भवति प्राणिनो वर्जयित्वा । आरा च शस्त्री च=आराशस्त्रि । धानाशष्कुलि ।

विशिष्टलिंगो नदीदेशोऽग्रामाः (२-४-७)

विशिष्टलिङ्गः । नदी । देशः । अग्रामाः । विशिष्टो लिंगो यस्य स विशिष्ट लिंगः (बहु०) । न ग्रामाः=अग्रामाः (न०त०) विशिष्टलिंगानां (=भिन्नलिंगानां) नदीवाचिनां देशवाचिनां च शब्दानां ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद् भवति । नदी देश इति नद्यवयवो देशावयवश्च गम्यते । उद्ध्यश्च इरावती च उद्ध्येरावति । गंङ्गा च शोणं च=गंगाशोणम् । देशः–कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च=कुरुकुरुक्षेत्रम् । कुरवश्च कुरुजाङ्गलंच= कुरुकुरुजांगलम् ।

क्षुद्रजन्तवः (२-४-८)

क्षुद्राश्च ते जन्तवश्चा=क्षुद्रजन्तवः (कर्मधारयः) । क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद् भवति । दंशाश्च मशकाश्च=दंशमशकम् । यूकालिक्षम् । अल्पशरीरार्थक इह क्षुद्रशब्दः । तेन सूक्ष्मादारभ्य नकुलपर्यन्ता प्राणिन इष्यन्ते । तथा च स्मर्यते–

> क्षुद्रजन्तुरनस्थिः स्यादथ वा क्षुद्र एव यः ।
> शतं वा प्रसृतौ येषां केच्चिन्नानकुलादपि ॥ इति ।

येषां च विरोधः शाश्वतिकः (२-४-९)

येषाम् । च । विरोधः । शाश्वतिकः । च शब्द एवकारार्थः । येषां शाश्वतिकः (=नित्यः) विरोधः (=वैरम्) तद्वाचिनां द्वन्द्व एकवदेव भवति । मार्जारश्च मूषकश्च=मार्जारमूषकम् । अहिनकुलम् । मार्जार-मूषकयोः, अहिनकुलयोश्च स्वाभाविकं वैरं प्रसिद्धमेव ।

शूद्राणामनिरवसितानाम् (२-४-१०)

शूद्राणाम् । अनिरवसितानाम् । न निरवसिताअनिरवसितातेषाम् (न० त०) । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुद्ध्यति ते निरवसिताः ।

अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद् भवति। तक्षा च अयस्कारश्च=तक्षायस्कारम्। रजकश्च तन्तुवायश्च रजकतन्तुवायम्।

गवाश्वप्रभृतीनि च (२-४-११)

गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपाणि साधूनि भवन्ति। गवाश्वम्। गवाविकम्। अजाविकम्। अजैडकम्। कुब्जवामनम्, कुब्जकैरातकम्, पुत्रपौत्रम्।

विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् (२-४-१२) -१३-

वृक्ष......उत्तराणाम्-इत्यत्रेतरद्वन्द्वसमासः। वृक्ष-मृग-तृण-धान्य-व्यञ्जन-पशु-शकुनि-अश्ववडव-पूर्वापर-अधरोत्तर-इत्येतेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति। प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्च=प्लक्षन्यग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः वा। रुरवश्च पृषताश्च=रुरुपृषतम्, रुरुपृषताः। कुशकाशम्, कुशकाशाः। व्रीहियवम, व्रीहियवाः। दधिघृतम्, दधिघृते। गोमहिषम्, गोमहिषाः। तित्तिरिकपिञ्जलम्, तित्तिरिकपिञ्जलाः। अश्ववडवम्, अश्ववडवौ। पूर्वापरं, पूर्वापरे। अधरोत्तरं, अधरोत्तरे। "सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम्" (वा० १-१-६४) इति वार्त्तिकेन वृक्षादीनां विशेषजातयोऽत्र द्वन्द्वैकवद्भावे गृह्यन्ते।

विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि (२-४-१३)

विप्रतिषिद्धम्। च। अनधिकरणवाचि। परस्परविरुद्धं विप्रतिषिद्धम्। अधिकरणं वक्तीति अधिकरणवाचि (उपपदसमासः), न अधिकरणवाचि=अनधिकरणवाचि (न० त०)। विप्रतिषिद्धार्थानां शब्दानामनधिकरणवाचिनामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति।

शीतं चोष्णं च=शीतोष्णम्, शीतोष्णे। सुखं च दुःखं च=सुखदुःखम्, सुखदुःखे। जीवितमरणम्, जीवितमरणे।

न दधिपयआदीनि (२-४-१४) -१५

दधि च पयश्च=दधिपयसी (इ० द्व०) दधिपयसी आदिर्येषां तानि दधिपयआदीनि (बहु०)। दधिपयआदीनि शब्दरूपाणि नैकवद् भवन्ति। दधि च पयश्च=दधिपयसी। सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी। ब्रह्मप्रजापती। शिववैश्रवणौ। स्कन्दविशाखौ।

अधिकरणैतावत्त्वे च (२-४-१५) -१६

एतावतो भाव एतावत्त्वम्, अधिकरणस्यैतावत्त्वम्=अधिकरणैतावत्त्वम्, तस्मिन् (ष० त०)। अधिकरणस्यैतावत्त्वे इयत्तापरिच्छेदे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद् भवति। दश दन्तोष्ठाः; दश मार्दङ्गिकपाणविकाः।

विभाषा समीपे (२-४-१६)

अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवति। उपदशं दन्तोष्ठम्, उपदशा दन्तोष्ठाः। उपदशं मार्दङ्गिकपाणविकम्। उपदशा मार्दङ्गिकपाणविकाः।

स नपुंसकम् (२-४-१७) -२५

सः। नपुंसकम्। यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च। द्विगुः-पञ्चगवम्, दशगवम्। द्वन्द्वः—पाणिपादम्, शिरोग्रीवम्। 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२-४-२६) इति वक्ष्यति। तस्यायं पुरस्तादपवादः।

अव्ययीभावश्च (२-४-१८)

अव्ययीभावः। च। अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति।

अधिस्त्रि । उपकुमारि । उन्मत्तगंगम् । लोहितगंगम् । नपुंसकत्वे प्रयोजनानि 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' (१-२-४७), 'स्वमोर्नपुंसकात्' 'अतोऽम्' (७-१-२३/२४) इत्येवमादीनि ।

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः (२-४-१९) -२५

तत्पुरुषः । अनञ्कर्मधारयः । नञ्च कर्मधारयश्च=नञ्कर्मधारयः (स० द्व०) । न नञ्कर्मधारयः, अनञ्कर्मधारयः । नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यते तत्र । अधिकारसूत्रमेतत् ।

सञ्ज्ञायां कन्थोशीनरेषु (२-४-२०)

संज्ञायाम् । कन्था । उशीनरेषु । संज्ञायां विषये कन्थान्तस्तत्पुरुषो पुंसकलिंगो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेषु भवति । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः, तेषां कन्था सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् ।

उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् (२-४-२१)

उपज्ञोपक्रमम् । तदाद्याचिख्यासायाम् । उपज्ञायते या सोपज्ञा, उपक्रम्यते यः स उपक्रमः । उपज्ञा चोपक्रमश्च=उपज्ञोपक्रमम् (स० द्व०) आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । तयोः (उपज्ञोपक्रमयोः) आदिस्तदादिः (ष० त०), तदादेराचिख्यासा=तदाद्याचिख्यासा, तस्याम् (ष० त०) । उपज्ञोपक्रमान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिंगो भवति । तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम् । पाणिन्युपज्ञमकालकं व्याकरणम् । पाणिनेरुपज्ञानेन प्रथमतः प्रणीतमकालकम् (कालाधिकाररहितम्) व्याकरणमित्यर्थः । व्याड्युपज्ञं दुष्करणम् । दशहुष्करणमिति पाठान्तरम् । आढ्योपक्रमं प्रासादः । नन्दोपक्रमाणि मानानि । दर्शनीयोपक्रमं सुकुमारम् ।

छाया बाहुल्ये (२-४-२२)

छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिंगो भवति बाहुल्ये गम्यमाने। शलभानां छाया शलभच्छायम्, इक्षुच्छायम्। पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यम्। 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२-४-२५) इति छायान्तस्य तत्पुरुषस्य वैकल्पिके नपुंसके प्राप्ते नित्यार्थं वचनम्।

सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा (२-४-२३) -२४

सभा। राजाऽमनुष्यपूर्वा। न मनुष्योऽमनुष्यः (न० त०)। राजा चामनुष्यश्च राजामनुष्यौ (इ० द्व०) तौ पूर्वौ यस्याः सा राजामनुष्यपूर्वा (बहु०)। सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, साचेत् सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा भवति। राजपूर्वा-इनसभम्। 'जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम्' (वा० १-१-६८) इत्युक्तं तेनेह राज्ञः पर्यायस्यैव ग्रहणं भवति, न राजन्शब्दरूपस्य न वा तद्विशेषणस्य। अमनुष्यपूर्वा-रक्षःसभम्, पिशाचसभम्। अमनुष्यपदेन मनुष्यभिन्नास्तत्सदृशा रक्षःपिशाचादयो गृह्यन्ते। अथवाऽव्युत्पन्नोऽयं शब्दो रूढिश्च तस्मिन्नर्थे। पूर्ववदिहापि पर्यायवचनस्यैव ग्रहणम्।

अशाला च (२-४-२४)

न शाला अशाला (न० त०)। सभाशब्दः शालार्थकः ? संघार्थकश्च तत्राऽशालापदेन संघार्थस्य ग्रहणम्। अशाला या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिंगो भवति। स्त्रीसभम्, दासीसभम्। स्त्रीसंघो, दासीसंघ इत्यर्थः। शालार्थके तु 'अनाथसभा' (=अनाथशाला) इत्यत्र 'परवल्लिंगं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२-४-२६) इति नियमात् स्त्रीलिंग एव भवति।

विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् (२-४-२५)

सेना च, सुरा च, छाया च, शाला च, निशा च=सेना……निशाः,

तासाम् (इ० द्व०) । सेना-सुरा-छाया-शाला-निशान्तस्तत्पुरुषो विभाषा नपुंसकलिंगो भवति । ब्राह्मणसेनम् ब्राह्मणसेना । यवसुरम्, यवसुरा । कुड्यच्छायम्, कुड्यच्छाया । गोशालम्, गोशाला । श्वनिशम्, श्वनिशा ।

परवल्लिंगं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः (२-४-२६)

परवत् । लिंगम् । द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । परस्येव परवत् 'तत्र तस्येव' (५-१-११६) इति षष्ठ्यर्थे वतिः । द्वन्द्वश्च तत्पुरुषश्च द्वन्द्वतत्पुरुषौ, तयोः (इ० द्व०) द्वन्द्वे तत्पुरुषे च परस्येव लिंगं भवति । समाहारद्वन्द्वे नपुंसकस्य विधानादितरेतरद्वन्द्वस्यात्र ग्रहणं भवति । द्वन्द्वे-कुक्कुटमयूर्याविमे; मयूरीकुक्कुटाविमौ । तत्पुरुषे-अर्द्धपिप्पली, अर्द्धकोशातकी, अर्द्धनखरञ्जनी । उत्तरपदस्य मयूर्यादेर्यल्लिंगं तदेव समासस्यापि भवति ।

पूर्ववदश्ववडवौ (२-४-२७) -२८

पूर्ववत् । अश्ववडवौ । अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ (इ० द्व०)। अश्ववडवयोः पूर्वस्येव लिंगं भवति । 'विभाषा वृक्षमृग०' (२-४-१२) इत्यत्राश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तः, तत्रैकवत्भावादन्यत्र पूर्वेण परवल्लिंगतायां प्राप्तायां तद्बाधनार्थोऽयं योगः । अश्वश्च वडवा च अश्ववडवौ ।

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि (२-४-२८)

हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । च । छन्दसि । हेमन्तश्च शिशिरं च हेमन्तशिशिरौ (इ० द्व०) । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रे (इ० द्व०) । हेमन्तशिशिरौ, अहोरात्रे इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववल्लिंगं भवति । हेमन्तशिशिरावृतूनां प्रीणामि । अहोरात्रे इदं ब्रूमः ।

रात्राह्नाहाः पुंसि (२-४-२६)

रात्रश्च, अह्नश्च अहश्च=रात्राह्नाहाः (इ० द्व०)। रात्र-अह्न-अह-शब्दाः कृतसमासान्ताः पुंल्लिंगे भवन्ति। द्वयोः रात्रयोः समाहारः द्विरात्रः, त्रिरात्रः, चतूरात्रः। पूर्वाह्णः, अपराह्णः, मध्याह्नः। द्व्यहः, त्र्यहः, परवल्लिंगत्वेन स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम्। द्वयो रात्र्योः समाहार इत्यत्र 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (२-१-५१) इति द्विगुसमासे 'अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः' (५-४-८७) इति संख्यादे रात्रि-शब्दस्याच्समासान्तप्रत्यये, पूर्वस्य भसंज्ञायामिकारलोपे, प्रकृतसूत्रेण पुल्लिंगनियमे सौ द्विरात्र इति पदं साधु। एवं त्रिरात्र इत्याद्यपि सिद्धम्। पूर्वमह्नः इति विग्रहे 'पूर्वाऽपराधरोत्तरम्०' (२-२-१) इति तत्पुरुषसमासे 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' (५-४-९१) इति टच्समासान्ते, 'अह्नो अह्न एतेभ्यः' (५-४-८८) इत्यह्नादेशे, अकारलोपे 'अह्नोऽदन्तात्' (८-४-७) इति नस्य णत्वे, सौ पुंसि पूर्वाह्णः इति सिद्धम्। एवं अपराह्णः इत्याद्यपि सिद्धम्। द्वे अहनी समाहृते इति पूर्ववत् समासान्ते टच्प्रत्यये 'न संख्यादेः समाहारे' (५-४-८९) इत्यह्नादेशप्रतिषेधे 'अह्नष्टखोरेव' (६-४-१४५) इति टिलोपे प्रकृतसूत्रेण पुलिंगप्रयोगनियमे सौ द्व्यहः इति साधु। एवं त्र्यह इत्याद्यपि सिद्धम्।

अपथं नपुंसकम् (२-४-३०) -३१

अपथम्। नपुंसकम्। न पन्थाः, अपथम् (न० त०), 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' (५-४-७४) इति समासान्तोऽप्रत्ययः। अपथशब्दस्तत्पुरुषो नपुंसकलिंगो भवति। अपथमिदम्। अपथानि गाहते मूढः।

अर्धर्चाः पुंसि च (२-४-३१)

बहुवचननिर्देशाद् बहवोऽर्धर्चादयो विज्ञायन्ते। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते। अर्द्धर्चः, अर्द्धर्चम्। गोमयः, गोमयम्। कषा-

यम्, कषायः। कार्षापणम्, कार्षापणः। कुतपम्, कुतपः। कपाटम्, कपाटः। शङ्खम्, शङ्खः।

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ (२-४-३२) -३४, ३४, ३३, ३३

इदमः। अन्वादेशे। अश्। अनुदात्तः। तृतीयादौ। पश्चाद्य आदेशः सोऽन्वादेशः। यत्किंचिद् विधाय वाक्यान्तरेण पुनरन्यदुपदिश्यमानमन्वादेशः। तृतीया आदिर्यस्याः सा तृतीयादिः तस्याम् तृतीयादौ (बहु०)। इदमोऽन्वादेशविषयस्याशादेशो भवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः। आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम्। अस्मै छात्राय कम्बलं देहि, अथो अस्मै शाटकमपि देहि। अस्य छात्रस्य शोभनं शीलम्, अथो अस्य प्रभूतं स्वम्। एषु वाक्येषु द्वितीयाः– आभ्याम्, अस्मै, अस्य शब्दा अन्वादेशविषयास्तेषु इदमोऽशादेशः। शित्वात् सर्वस्येदंशब्दस्य स्थाने अः। स्वरेऽकचि च विशेषः। साकच इदमोऽपि अशादेशो भवति। 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (३-१-४) इति भ्यामादिप्रत्ययोप्यनुदात्तः। 'ऊडिदं पदा०' (६-१-१७१) इत्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसर्वनामविभक्तिरन्वादेशे नोदात्ता भवति।

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ (२-४-३३) -३३

एतदः। त्रतसोः। त्रतसौ। च। अनुदात्तौ। त्रश्च तश्च त्रतसौ, तयोः (इ० द्व०)। एतदोऽन्वादशविषयस्य अशादेशो भवत्यनुदात्तस्त्रतसोः परतः, तौ चापि त्रतसावनुदात्तौ भवतः। एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः, अथो अत्र युक्ता अधीमहे। एतस्माच्छात्राच्छन्दोऽधीष्व, अथो अतो व्याकरणमप्यधीष्व। प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरनुदात्तविधानात् 'अत्र' 'अतः' इति पदे सर्वानुदात्ते भवतः।

द्वितीयाटौस्स्वेनः (२-४-३४)

द्वितीयाटौस्सु । एनः । द्वितीया च, टा च, ओश्च=द्वितीयाटौसस्तेषु (इ० द्व०) । द्वितीया-टा-ओस विभक्तिषु परतः इदमेतदोरन्वादेशविषय योरेन आदेशो भवति अनुदात्तः । इदमः-इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमध्यापय । अनेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । अनयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम्, अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । एतदः-एतं छात्रं छन्दोऽध्यापय, अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय । एतेन छात्रेण रात्रिरधीता, अथो एनेनाहरप्यधीतम् । एतयोश्छात्रयोः शोभनं शीलम् । अथो एनयोः प्रभूतं स्वम् । ओसित्यविशेषादुभयोः षष्ठीसप्तम्योर्द्विवचनयोर्ग्रहणम् ।

आर्द्धधातुके (२-४-३५) -५७

अधिकारसूत्रमेतत् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तदार्धधातुके वेदितव्यम्, विषयसप्तम्येषा न परसप्तमी, तेनार्धधातुकविवक्षायामादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति । अग्रे उदाहरिष्यामः ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति (२-४-३६) -४०

अदः । जग्धिः । ल्यप् । ति । किति । ल्यबिति लुप्तसप्तमीनिर्देशः । जग्धौ इकार उच्चारणार्थ । अद् (=भक्षणे) धातोर्जग्धादेशो भवत्यार्धधातुके ल्यपि तकारादौ च किति प्रत्यये परतः । ल्यपि-प्रजग्ध्य, विजग्ध्य । ति किति-जग्धः, जग्धवान् । प्रपूर्वाददः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (३-४-२१) इति क्त्वाप्रत्ययः, 'कुगतिप्रादयः' (२-२-१८) इति तत्पुरुषसमासः । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (७-१-३७) इति क्त्वास्थाने ल्यबादेशस्तत्र प्रकृतसूत्रेण जग्धादेशेऽनुबन्धलोपे 'क्त्वातोसुन्कसुनः' (१-१-४०) इत्यव्ययसंज्ञायां सुलुकि सिद्धं प्रजग्ध्येति । निष्ठायां क्तक्तवतोः परतश्च जग्धादेशे 'झषस्तथोर्धोऽधः' (८-२-४०) इति तस्य

धत्वे 'झलां जश् झशि' (८-४-५३) इति जग्धेर्धकारस्य दकारे, 'झरो झरि सवर्णे' (८-४-६५) इति दकारलोपे, सौ जग्धः, जग्धवानिति।

लुङ्सनोर्घस्लृ (२-४-३७) -४०

लुङ्सनोः। घस्लृ। लुङ् च संश्च लुङ्सनौ, तयोः (इ० द्व०)। लुङि सनि च परतोऽदो घस्लादेशो भवति। लृकारः 'पुषादिद्युताद्यॢृदितः परस्मैपदेषु' (३-१-५५) इत्यङर्थम्। लुङि-अघसत्, अघसताम्, अघसन्। सनि-जिघत्सति, जिघत्सतः, जिघत्सन्ति। 'च्लि लुङि' (३-१-४३) इति च्लिप्रत्यये तस्य आर्धधातुकत्वाद् प्रकृतसूत्रेण अदो घसादेशे लस्य तिबादेशेऽनुबन्धलोपे 'इतश्च' (३-४-१००) इतीकारलोपे 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' (६-४-७१) इत्यडागमे च्लेरङादेशेऽनुबन्धलोपे च 'अघसत्' इति पदं साधु। द्विवचने तसस्तामादेशे अघसताम् इति बहुवचने झोऽन्तादेशे संयोगान्तलोपे चे 'अघसन्' इति रूपं साधु। अत्तुमिच्छतीति विग्रहे अदः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा' (३-१-७) इति सनि, तस्यार्धधातुकसंज्ञायां सत्यांप्रकृतसूत्रेण अदो 'संन्यङोः' (६-१-९) इति द्विर्वचनेऽभ्यासकार्ये 'संन्यतः' (७-४-७९) इत्यभ्यासाकारस्येत्वे, 'कुहोश्चुः' (७-४-६२) इति घस्य झत्वे 'अभ्यासे चर्च' (८-४-५४) इति जश्त्वेन झस्य जकारे 'सः स्यार्द्धधातुके' (७-४-४९) इति सस्य तकारे 'जिघत्स' इति शब्दरूपस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' (३-१-३२)इति धातुसंज्ञायां लटि, तिपि शपि अनुबन्धलोपे 'अतोगुणे' (६-१-९७) इति पररूपैकादेशे सिद्धं 'जिघत्सति' इति। एवं द्विवचने 'जिघत्सतः' बहुवचने च 'जिघत्सन्ति' इति सिद्धम्।

घञपोश्च (२-४-३८)

घञपोः। च। घञ् च अप् च=घञपौ (इ० द्व०)। घञि, अपि च प्रत्यये परतोऽदो 'घस्लृ' आदेशो भवति। घञि-घासः। 'भावे'

(३-३-१८) इति घञ्प्रत्ययः, तस्य 'आर्द्धधातुकं शेषः' (३-४-११४) इत्यार्धधातुकसंज्ञा। प्रकृतसूत्रेण अदो घसादेशे 'अत उपधायाः' (७-२-११६) इत्यंगस्योपधाया अतो वृद्धौ सौ रुत्वे विसर्गे घास इति साधु। अपि–प्रघसः। 'उपसर्गेऽदः' (३-३-५९) इत्युपसर्गपूर्वकाददोऽप्प्रत्यये पूर्ववद् घसादेशादौ सिद्धं प्रघस इति रूपम्।

बहुलं छन्दसि (२-४-३९)

बहुलम्। छन्दसि। छन्दसि विषये बहुलमदो घस्लादेशो भवति। घस्तान्नूनम्। लङि प्रथमपुरुषद्विवचने तसस्तामादेशे शपो लुकि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (६-४-७५) इत्यडाभावे रूपम्। 'घसिभसोर्हलि च' (६-४-१००) इत्युपधालोपे न भवति बहुलग्रहणादेव, अथवा लुङि रूपमेतत् तत्र 'मन्त्रे घसह्वरणश०' २-४-८० इति च्लेर्लुक्। 'सग्धिः' इत्येतद् व्युत्पादितं (१-१-५७) सूत्रे, तत्रैव द्रष्टव्यम्। आत्ताम्। अत्रादेशो न भवति। लङि लुङि वा प्रथमपुरुषद्विवचने रूपमेतत्।

लिट्यन्यतरस्याम् (२-४-४०) -४१

लिटि। अन्यतरस्याम्। लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति। जघास,, जक्षतुः, जक्षुः,। आद, आदतुः, आदुः। 'लिट् च' (३-४-११५) इति लिटः आर्धधातुकसंज्ञायां प्रकृतसूत्रेण वैकल्पिके घस्लादेशे तिपि, णलि, द्विर्वचने, अभ्यासकार्ये उपधावृद्धौ च 'जघास' इति पदं साधु, अनादेशपक्षे णलि द्विर्वचने 'अत आदेः' (७-४-७०) इत्यभ्यासस्य दीर्घे, सवर्णदीर्घे च 'आद' इति रूपम्,। एवमतुसि उसि च क्रमेण आदतुः, आदुः, इति पदे साधू। 'जक्षतुः', 'जक्षुः' इत्यनयोः सिद्धिः १-१-५८ सूत्रे द्रष्टव्या।

वेञो वयिः (२-४-४१)

वेञः। वयिः। वेञ् (=तन्तुसन्ताने) धातोर्वयिरादेशो भवति लिट्यन्य

तरस्याम्। इकार उच्चारणार्थः। उवाय, ऊयतुः, ऊयुः। लिटि वयादेशे द्विर्वचने च कृते 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' (६-१-१७) इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम्। ऊयतुरिति अतुस्प्रत्ययस्य कित्त्वाद् द्विर्वचनात् पूर्वमेव 'ग्रहिज्यावयि०' (६-१-१६) इत्यादिना सम्प्रसारणम्। कित्प्रत्ययेषु परतः पक्षे 'वश्चास्यान्यतरस्यां किति' (६-१-३९) इति वयो वकारोऽन्तादेशः। 'लिटि वयो यः' (६-१-३८) इति च तत्र यकारस्य सम्प्रसारणप्रतिषेधः। तेन ऊवतुः, ऊवुः, ऊयतुः, ऊयुः इत्येवं रूपाणि साधूनि। वयादेशाऽभाव पक्षे णलि 'वेञः' (६-१-४०) इति सम्प्रसारण 'निषेधः,आदेच०' (६-१-४५) इत्येकारस्यात्वे 'आत औ णल' (७-१-३४) इति णल औत्वे, वृद्धौ कृतायां 'ववौ' इति।ववतुरित्यत्र 'आतो लोप इटि च' (६-४-६४) इत्याकारलोपः।

हनो वध लिङि (२-४-४२) -४४

हनः। वधः। लिङि। वध इत्यविभक्तिको निर्देशः। हन् (=हिंसायाम्) धातोर्लिङि 'वध' इत्ययमादेशो भवति आर्धधातुके। अकारान्तोऽयमादेशः। वध्यात्, वध्यास्ताम्, वध्यासुः। 'लिङाशिषि' (३-४-११६) इत्याशीर्लिङ आर्धधातुकसंज्ञायां तत्र प्रकृतसूत्रेण हनो वधादेशे, तिबादेर्यासुडागमेऽनुबन्धलोपे, इकारलोपे सकारस्य संयोगा-दित्वात्, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (८-२-२९) इति लोपे, अतो लोपः' (६-४-४८) इत्यकारलोपे सिद्धं 'वध्यात्' इति रूपम्। एवं वध्यास्ताम् इत्यत्र तसस्तामादेशः, वध्यासुः इत्यत्र च 'झेर्जुस्' (३-४-१०८) इति जुसादेशः।

लुङि च (२-४-४३) -४४

लुङि च परतो हनो वध आदेशो भवति। अवधीत्, अवधिष्टाम्, अवधिषुः। 'अवधीत्' इत्येतद् व्युत्पादितं १-१-५६ सूत्रे। उत्तर-

योर्द्वयोः 'आदेशप्रत्यययोः' (८-३-५९) इति सस्य षत्वं, 'ष्टुनाष्टुः' (८-४-४०) इति तस्य टत्वं 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' (३-४-१०९) इति झेर्जुसादेशश्च विशेषः।

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् (२-४-४४)

आत्मनेपदेषु। अन्यतरस्याम्। आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्यां वध आदेशो भवति। आवधिष्ट, आवधिषाताम्, आवधिषत। आहत, आहसाताम्, आहसत। 'आङोयमहनः' (१-३-२८) इत्यात्मनेपदम्। सिचि इडभावे 'हनः सिच्' इति कित्त्वम्। ततो 'अनुदात्तोपदेश॰' (६-४-३७) इत्यनुनासिकलोपः, 'ह्रस्वादङ्गात्' (८-२-२७) इति सकारलोपः।

इणो गा लुङि (२-४-४५) -४७

इणः। गाः। लुङि। इण् (=गतौ) धातोर्गाऽऽदेशो भवति लुङि परतः। अगात्, अगाताम्, अगुः। लुङि गादेशे तिपि सिचि अडागमेऽनुबंधलोपे 'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु (२-४-७७) इति सिच्लुकि सिद्धम् 'अगात्' इति रूपम्। द्विवचने तसस्ताम्, बहुवचने च झेर्जुसादेशो विशेषः। लुङीति वर्त्तमाने पुनर्लुङ् ग्रहणम् 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इत्यस्य निवृत्त्यर्थम्। तेन लुङि 'अगात्' इति परस्मैपदवद् 'अगायि' इत्यात्मनेपदेऽपि नित्यमिणो गादेशो भवति।

णौ गमिरबोधने (२-४-४६) -४८,४७

णौ। गमिः। अबोधने। न बोधनम् अबोधनं, तस्मिन् (न॰ त॰) 'णौ' इति णिच उत्सृष्टानुबन्धकस्य सप्तम्यां ग्रहणम्, णौ परत इणोऽबोधनार्थस्य गमादेशो भवति। इकार उच्चारणार्थः। गमयति, गमयतः, गमयन्ति। णिजन्तस्य गमः 'सनाद्यन्ता धातवः' (३-१-३२) इति धातुसं

ज्ञायां सत्यां 'वर्तमाने लट्' (३-२-१२३) इति लटि, तिपि, शपि, अंगस्य गुणेऽयादेशे च रूपं गमयतीति।

संनि च (२-४-४७) -४८

सनि च परत इणोऽबोधनार्थस्य गमादेशो भवति। जिगमिषति, जिगमिषतः, जिगमिषन्ति। सन्नन्तस्य पूर्ववद् द्विर्वचनाभ्यासेत्वादिकार्ये सिद्धं रूपम्।

इङश्च (२-४-४८) -५१

इङः। च। इङ् (=अध्ययने) धातोः सनि परतो गमिरादेशो भवति। अधिजिगांसते, अधिजिगांसेते, अधिजिगांसन्ते। अधिपूर्वादिङः सनि गमादेशे 'अज्झनगमां सनि' (६-४-१६) इत्यंगस्य दीर्घे, द्वित्वादिकार्ये, 'नश्चापदान्तस्य झलि' (८-३-२४) इति मोऽनुस्वारे, सन्नन्तस्य धातुसंज्ञायां लटि 'पूर्ववत्सन' (१-३-६२) इत्यात्मनेपदे ते प्रत्यये शपि पररूपैकादेशे, टित एत्वे 'अधिजिगांसते' इति साधु। एवमग्रेऽपि।

गांङ् लिटि (२-४-४९) -५०

इङो गाङादेशो भवति लिटि परतः। अधिजगे, अधिजगाते, अधिजगिरे। अधिपूर्वादिङः परोक्षानद्यतनभूते लिटि गाङादेशे तप्रत्यये तत्स्थाने 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' (३-४-८१) इत्येकारादेशे तस्य 'गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित्' (१-२-१) इति ङित्वाद् 'आतो लोप इटि च' (६-४-६४) इत्याकारलोपे, 'द्विर्वचनेऽचि' (१-१-५९) इति स्थानिवद्भावे, द्विर्वचनेऽभ्यासकार्ये च सिद्धम् 'अधिजगे' इति। एवमग्रेपि।

विभाषा लुङ्लृङोः (२-४-५०) -५१

लुङ् च लृङ् च लुङ्लृङौ, तयोः (इ० द्व०)। लुङि लृङि च परत

इङो विभाषा गाङादेशो भवति। लुङि—अध्यगीष्ट, अध्यगीषाताम्, अध्यगीषत। न च भवति-अध्यैष्ट, अध्यैषाताम्, अध्यैषत। लृङि—अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त। पक्षे अध्यैष्यत, अध्यैष्येताम्, अध्यैष्यन्त। आदेशपक्षे 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१-२-१) इति सिचो ङित्वाद् 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' (६-४-४६) इत्याकारस्य ईत्वे सस्य मूर्धन्ये ष्टुत्वे च 'अध्यगीष्ट' इत्यादि साधु। 'अध्यगीषत' इत्यत्र 'आत्मनेपदेष्वनतः' (७-१-५) इति झोऽतादेशो विशेषः।

णौ च सँश्चङोः (२-४-५१)

सन् च चङ् च=सँश्चङौ तयोः (इ० द्व०)। 'नश्छव्यप्रशान्' (८-३-७) इति नकारस्य रुत्वम्, 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (८-३-२) इति रोः पूर्वस्यानुनासिकः, रुस्थाने विसर्जनीयः विसर्गस्य सकारः, सस्य च श्चुत्वे शत्वम्। इङ्धातोः णौ सन्परे, चङ्परे च परतोविभाषा गाङादेशो भवति। णौ सनि-अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति। णौ चङि अध्यजीगपत्, अध्यापिपत्। अनादेशपक्षे 'क्रीङ्जीनां णौ' (६-१-४८) इत्यात्वम्। 'अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ' (७-३-३६) इति चोभयत्र पुगागमः। 'अध्यजीगपत्' इत्यत्र अधिपूर्वाद्णिजन्तादिङो लुङि, तिपि गाङादेशे पुगागमे 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्' (३-१-४८) इति च्लेश्चङि 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' (७-४-१) इति ह्रस्वे, 'णेरनिटि' (६-४-५१) णिलोपे, 'चङि' (६-१-११) इति द्विर्वचने, अभ्यासकार्ये 'सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे' (७-४-९३) इति सन्वद्भावे, 'सन्यतः' (७-४-७९) इतीत्वे, दीर्घो, लघोः' (७-४-९४) इति दीर्घे सिद्धं रूपम्।

अस्तेर्भूः (२-४-५२)

अस्तेः। भूः। अस् (=भुवि) धातोर्भूरादेशो भवत्यार्धधातुके।

भविता, भवितुम्, भवितव्यम्। क्रमेण तृच्तृन्तासिषु तुमुनि तव्यति च आर्धधातुकप्रत्ययेषु असो भ्वादेशे, अंगस्य गुणेऽवादेशे च रूपाणि।

ब्रुवो वचिः (२-४-५३)

ब्रुवः। वचिः। ब्रूञ् (=व्यक्तायां वाचि) धातोर्वचिरादेशो भवत्यार्धधातुकविषये। इकार उच्चारणार्थः। वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम्। सर्वत्र झलादिप्रत्ययेषु वचः 'चोः कुः' (८-२-३६) इति कवर्गादेशः।

चक्षिङः ख्याञ् (२-४-५४) -५५

चक्षिङ (=व्यक्तायांवाचि) धातोः ख्याञादेशो भवत्यार्धधातुके। ञित्करणं 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१-३-७२) इत्यात्मनेपदार्थम्। आख्याता, आख्यातुम्, आख्यातव्यम्।

वा लिटि (२-४-५५)

लिटि परतश्चक्षिङो वा ख्याञादेशो भवति। आचख्यौ, आचख्यतुः, आचख्युः। न च भवति आचचक्षे, आचचक्षाते, आचचक्षिरे। आदेशपक्षे परस्मैपदे णलि 'आत औ णलः' (७-१-३४) इति औत्वे आचख्याविति।

अजेर्व्यघञपोः (२-४-५६) -५७

अजेः। वी। अघञपोः। घञ् च अप् च=घञपौ, (इ० द्व०)। न घञपौ अघञपौ, तयोः (न० त०)। अज (=गतौ) धातोर्वी आदेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपौ वर्जयित्वा। प्रवायकः, प्रवयणीयः। ण्वुलि, अनीयरि च रूपे। आङ्गौ वृद्धिगुणौ, आयायादेशाश्च भवन्ति।

वा यौ (२-४-५७)

'यौ' इति उत्सृष्टानुबन्धकस्य ल्युटः सप्तम्यन्तस्य ग्रहणम्। यौ परतो-

ऽजेर्वा वीत्ययमादेशो भवति। प्रवयणो दण्डः, प्राजनो दण्डः। प्रवयणमानय, प्राजनमानय। व्यादेशपक्षे आंगवर्णकार्ये योरनादेशे णत्वे चोपपन्नं रूपम्।

ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः (२-४-५८) -६१,-८३

ण्यक्षत्रियार्षञितः। यूनि। लुक्। अणिञोः। ञ् इत् यस्य स ञित् (बहु०)। ण्यश्च, क्षत्रियश्च, आर्षश्च, ञिच्च=ण्यक्षत्रियार्षञित् (स० द्व०), तस्मात्। अण् चेञ् च=अणिञौ, तयोः (इ० द्व०)। ण्यान्तात् क्षत्रियवाचिनः, ऋषिवाचिनः, ञितश्च गोत्रप्रत्ययान्तात् परयोरणिञोर्यूनि (=युवापत्ये) लुग् भवति। 'अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम्' (४-१-१६२) इति पौत्रप्रभृत्यपत्यं गोत्रपदार्थः। ण्यान्तात् इञो लुकि-कुरोर्गोत्रापत्यं पुमानित्यर्थे 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४-१-१५१) इति कुरुशब्दाण्ण्यप्रत्यये, आदिवृद्धौ भस्योकारस्य गुणे वान्तादेशे कौरव्य इति जाते, तस्मात् यूनि 'अत् इञ्' (४-१-९५) इति इञ्प्रत्ययः, तस्य प्रकृतसूत्रेण लुकि-कौरव्यः पिता, कौरव्यः पुत्रः इति प्रयोगो साधू। क्षत्रियात्-श्वफल्कस्य गोत्रापत्यं पुमानिति विग्रहे श्वफल्कशब्दाद् अन्धकवंशाख्याद्-'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' (४-१-१४४) इत्यणि श्वाफल्क इति, तस्माद् युवापत्ये पूर्ववदिञ्, तस्यानेन लुकि श्वाफल्कः पिता, श्वाफल्कः पुत्रः इति। आर्षात्-वशिष्ठस्य गोत्रापत्यं पुमानिति विग्रहे वशिष्ठशब्दात् 'ऋष्यन्धक०' इत्यनेनाण्, ततश्च युवापत्ये इञ्, तस्य लुकि-वाशिष्ठः पिता, वाशिष्ठः पुत्रः इति। ञितः-विदस्य गोत्रापत्यं पुमानिति विग्रहे बिदशब्दात् 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' (४-१-१०४) इत्यञि बैदः, ततश्च यूनीञ्, तस्य लुकि बैदः पिता, बैदः पुत्र। अणः खल्वपि-तिकस्य गोत्रापत्यं पुमानिति विग्रहे तिकशब्दात् 'तिकादिभ्यः फिञ्' (४-१-१५४) इति फिञि, फस्यायनादेशे तैकायनिः, ततो यूनि 'प्राग्दीव्यतोऽण्' (४-१-८३) इत्यण्, तस्यानेन लुकि तैकायनिः पिता, तैकायनिः पुत्रः।

पैलादिभ्यश्च (२-४-५६)

पैलादिभ्यः। च। पैल आदिर्येषां ते पैलादयः, तेभ्यः (बहु०)। पैल इत्येवमादिभ्यो युवप्रत्ययस्य लुग् भवति। पीलाशब्दाद् गोत्रापत्ये 'पीलाया वा' (४-१-११८) इति वैकल्पिकेऽणि पैलः, तस्माद् यूनि 'अणो द्व्यचः' (४-१-१५६) इति फिञ्, तस्यानेन लुकि पैलः पिता, पैलः पुत्रः। शालङ्किः। सात्यकिः। सात्यकामिः। दैविः। औदभाज्जिः। इञन्तेभ्यः फको लुक्।

इञः प्राचाम् (२-४-६०)

प्राचां पूर्वदेशनिवासिनां ये गोत्रवाचिन इञन्ताः शब्दास्तेभ्यो यूनि विहितस्य प्रत्ययस्य लुग् भवति। पन्नं=प्राप्तमगारं येन सः पन्नागारः। पन्नागारस्य गोत्रापत्यं पुमानिति विग्रहे 'अत इञ्' (४-१-९५) इतीञि पान्नागारिः, तस्यापत्यं युवेत्यर्थे 'यञिञोश्च' (४-१-१०१) इति फक्, तस्यानेन लुकि-पान्नागारिः पिता, पान्नागारिः पुत्रः। एवं मन्थरैषणस्य गोत्रापत्यं पुमान्-मान्थरैषणिः। मान्थरैषणिः पिता, मान्थरैषणिः पुत्रः।

न तौल्वलिभ्यः (२-४-६१)

'तौल्वलि' इत्येवमादिभ्यः शब्देभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुग् न भवति। तौल्वलिः पिता, तौल्वलायनिः पुत्रः। इञन्ताद् तौल्वलि-शब्दाद् यूनि 'यञिञोश्च' इति फक्प्रत्ययः। एवं धारणिः, धारणायनः। रावणिः, रावणायनः। पारखिः, पारखायनः। दैलीपिः, दैलीपायनः। दैवलिः, दैवलायनः।

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् (२-४-६२) -७०,६४,६४,६४

तद्राजस्य। बहुषु। तेन। एव। अस्त्रियाम्। न स्त्री=अस्त्री, तस्याम् (न० त०)। 'ते तद्राजाः' (४-१-१७४), 'ञ्यादयस्तद्राजाः' (५-३-

११९) इति येषां प्रत्ययानां तद्राजसंज्ञां वक्ष्यति तेषामिह ग्रहणम्। जातावेकवचनम्। तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्य अस्त्रीलिंगस्य लुग् भवति, तेनैव चेत् तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति। अङ्गाः, वङ्गाः, पुण्ड्राः, मगधाः, लोहध्वजाः, व्रीहिमन्तः। 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' (४-१-१७०) इति जनपदशब्दात् क्षत्रियाभिधायिनो द्व्यचो मगधात् कलिङ्गात्, सूरमसाच्चाण्प्रत्यये कृते तस्य 'ते तद्राजाः' इति तद्राजसंज्ञायां प्रथमाबहुवचने चानेन लुकि अंगाः, बंगाः, इत्यादि। पूगवाचिनो लोहध्वज शब्दात् 'पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् (५-३-११२) इति स्वार्थे ञ्यप्रत्यये तस्य 'ञ्यादयस्तद्राजाः' इति तद्राजसंज्ञायां जसविभक्तौ च परतः प्रकृतसूत्रेण लुकि लोहध्वजा इति। एवं 'व्रातच्फञोरस्त्रियाम्' (५-३-११३) इति व्रातवाचिनो व्रीहिमत् शब्दात् स्वार्थे विहितस्य ञ्यप्रत्ययस्य तद्राजसंज्ञायां सत्यां तस्यैव च बहुवचने जसि परतो लुकि उगिन्निमित्तकनुमागमे कृते व्रीहिमन्त इति रूपं साधु।

यस्कादिभ्यो गोत्रे (२-४-६३) -६९

यस्कादिभ्यः। गोत्रे। यस्क आदिर्येषां ते यस्कादयः, तेभ्यः (बहु०)। यस्कादिभ्यः परतो 'गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिंगस्य लुक् भवति तेनैव चेद्गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति। यस्काः, लभ्याः, दुह्याः, अयःस्थूणाः तृणकर्णाः। गोत्रापत्ये योऽण्प्रत्ययस्तस्य बहुषु जसादौ लुकि सिद्धमभीष्टरूपम्।

यञञोश्च (२-४-६४)

यञञोः। च। यञ् च, अञ् च=यञञौ, तयोः (इ० द्व०)। यञञोर्गोत्रप्रत्यययोर्बहुषु, वर्त्तमानयोरस्त्रीलिंगयोर्लुग् भवति। यञः-गर्गाः, वत्साः। 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४-१-१०५) इति विहितस्य यञो बहुवचने सिद्धमिष्टरूपम्। अञः खल्वपि-बिदा उर्वाः 'अनृष्यानन्तर्ये बिदा-

दिभ्योऽञ्' (४-१-१०४) इत्यनेन गोत्रापत्येऽञ् तस्यानेन बहुवचने लुक्।

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च (२-४-६५)

अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यः। च। अत्रिश्च भृगुश्च कुत्सश्च, वसिष्ठश्च, गोतमश्च, अङ्गिराश्च=अत्रि...अङ्गिरसः, तेभ्यः (इ० द्व०)। अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् भवति। अत्रयः, भृगवः, कुत्साः, वसिष्ठाः, गोतमाः, अङ्गिरसः। 'इतश्चानिञः' (४-१-१२२) इत्यत्रिशब्दाद् गोत्रापत्ये ढक्प्रत्ययः, तस्य बहुवचने लुकि-अत्रयः। भृग्वादिभ्यः 'ऋष्यन्धक०' (४-१-११४) इत्यण्, तस्य लुकि-भृगवः, कुत्साः, इत्यादि।

बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु (२-४-६६)

बह्वचः। इञः। प्राच्यभरतेषु। बह्वोऽचो यस्मिन् स बह्वच्, तस्मात् (बहु०)। प्राक्षुभवाः प्राच्याः। प्राच्याश्च भरताश्च=प्राच्यभरतास्तेषु (इ० द्व०)। बह्वचः प्रातिपदिकात् प्राच्यगोत्रे, भरतगोत्रे च विहितस्येञो बहुषु लुग् भवति। प्राच्यगोत्रे पन्नागाराः, मन्थरेषणाः। भरतगोत्रे-युधिष्ठिराः, अर्जुनाः। 'अत इञ्' (४-१-६५) इति गोत्रे विहितस्येञो बहुवचने लुकि निष्पन्नानि रूपाणि।

न गोपवनादिभ्यः (२-४-६७)

गोपवन आदिर्येषां ते गोपवनादयः, तेभ्यः (बहु०)। गोपवनादिभ्यः परस्य प्रत्ययस्य लुङ् न भवति। गौपवनः, गौपवनौ, गौपवनाः। शैग्रवाः। बैन्दवाः। भाजनाः। बिदाद्यन्तर्गता गोपवनादयः, बिदादिभ्यस्तु 'अनृष्यानन्तर्ये' (४-१-१०४) इत्यञ् विहितस्तस्य बहुषु 'यञञोश्च' (२-४-६४) इति लुक्प्राप्तः, स एवेह गोपवनाद्यंशे प्रतिषिध्यते।

तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे (२-४-६८)

तिककितवादिभ्यः। द्वन्द्वे। तिकश्च कितवश्च तिककितवौ (इ० द्व०); तौ आदी येषां ते तिककितवादयः, तेभ्यः (बहु०)। तिकादिभ्यः कितवादिभ्यश्च द्वन्द्वसमासे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् भवति। तैकायनयश्च, कैतवायनयश्च=तिककितवाः। वाङ्खरयश्च भाण्डीरथयश्च= वङ्खरभाण्डीरथाः। तिककितवशब्दाभ्यां गोत्रे 'तिकादिभ्यः फिञ्' (४-१-१५४) इति फिञ्, तस्य द्वन्द्वसमासे बहुवचनविवक्षायां प्रकृतसूत्रेण लुक्। वङ्खरभाण्डीरथाः इत्यत्र इञो लुक्। औपकायनाश्च लामकायनाश्च=उपकलमकाः-अत्र फको लुक्। पाफकयश्च नारकयश्च= पफकनरकाः-इतीञो लुक्।

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे (२-४-६९)

उपकादिभ्यः। अन्यतरस्याम्। अद्वन्द्वे। उपकः आदिर्येषां ते उपकादयः, तेभ्यः (बहु०)। न द्वन्द्वोऽद्वन्द्वः, तस्मिन् (न० त०)। उपकादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् भवति अन्यतरस्यां द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च। उपकलमकाः, भ्रष्टकपिष्ठलाः। कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः। द्वन्द्वे पूर्वसूत्रेणैव नित्यं लुग् भवति। अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः। उपकाः, औपकायनाः। लमकाः, लामकायनाः। भ्रष्टकाः, भ्राष्टकयः। कपिष्ठलाः, कापिष्ठलयः। कृष्णाजिनाः, कार्ष्णाजिनयः। कृष्णसुन्दराः, कार्ष्णसुन्दरयः। उपकलमकौ नडादौ पठ्येते ताभ्यां गोत्रापत्ये 'नडादिभ्यः फक्' (४-१-९९) इति विहितस्य फकः प्रकृतसूत्रेण विकल्पेन लुक्। भ्रष्टकादिभ्यः 'अत इञ्' (४-१-९५) इति विहितस्येञोऽपि वैकल्पिको लुक्। एवमन्येष्वपि यस्माद्यः प्रत्ययो भवति तस्य बहुष्वद्वन्द्वे विकल्पेन लुग् वेदितव्यम्।

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् (२-४-७०)

आगस्त्यकौण्डिन्ययोः । अगस्तिकुण्डिनच् । आगस्त्यश्च कौण्डिन्यश्च आगस्त्यकौण्डिन्यौ, तयोः (इ० द्व०) । अगस्तिश्च कुण्डिनच्च=अगस्तिकुण्डिनच् (स० द्व०) । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरणो यञश्च बहुषु लुग् भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासंख्यम् अगस्तिकुण्डिनच् इत्यादेशौ भवतः । अगस्तयः, कुण्डिनाः । आगस्त्यशब्दात् 'ऋष्यन्धक०' इत्यनेन विहितस्याणो लुग् भवति, कुण्डिनशब्दात्तु गर्गादित्वात्प्राप्तस्य यञो लुक् ।

सुपो धातुप्रातिपदिकयोः (२-४-७१)

सुपः । धातुप्रातिपदिकयोः । धातुश्च प्रातिपदिकं च=धातुप्रातिपदिके तयोः (इ० द्व०) । सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग् भवति । धातोः–पुत्रीयति, घटीयति, आत्मनः पुत्रमिच्छतीत्यर्थे पुत्रशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच्' (३-१-८) इति क्यचि 'पुत्र+अम् क्यच्' इत्यवस्थायां 'सनाद्यन्ता धातवः' (३-१-३२) इति क्यजन्तस्य धातुसंज्ञायां प्रकृतसूत्रेणामो लुकि 'क्यचि च' (७-४-३३) इत्यकारान्तांगस्येत्वे 'पुत्रीय' इत्येतस्मात् लटि, तिपि शपि पुत्रीयति इति रूपं साधु । घटीयतीत्यत्र 'उपमानादाचारे' (३-१-१०) इति क्यच्, पूर्ववत् कार्यं रूपम् । प्रातिपदिकस्य कष्टश्रितः, राजपुरुषः । कष्टं श्रितः, राज्ञः पुरुषः इति लौकिकविग्रहे कष्ट+अम्+श्रित+सुँ, राजन्+ङस्+पुरुष+सु इत्यलौकिकविग्रहे च यथाक्रमं 'द्वितीया श्रितातीत०' (२-१-२४) 'षष्ठी' (२-२-८) इति तत्पुरुषसमासे, कृत्तद्धितसमासाश्च (१-२-४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रकृतसूत्रेण सुपो लुकि सौविभक्तावुपपन्नमिष्टं रूपम् ।

अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२-४-७२) -७३

अदिप्रभृति येषां ते अदिप्रभृतयः तेभ्यः (बहु०) अदादिभ्यो

धातुभ्यः शपो लुग् भवति । अत्ति, हन्ति, द्वेष्टि, 'कर्त्तरि शप्' (३-१-६८) इति विहितस्य शपोऽनेन लुक् तिपि दकारस्य चर्त्वेन तकारे 'अत्ति' इति रूपं साधु। द्वेष्टि-इत्यत्र 'पुगन्तलघूपधस्य च' (७-३-८६) इत्यंगस्य गुणः, 'ष्टुना ष्टुः' (८-४-४१) इति तिपस्तकारस्य टकारः।

बहुलं छन्दसि (२-४-७३) -७४

बहुलम् । छन्दसि । छन्दसि विषये शपो बहुलं लुग् भवति । वृत्रं हनति । अहिः शयते । हन्शीङ्धात्वोरदादित्वाच्छपो लुक् प्राप्तः, स एव बाहुलकाद् न भवति । अन्येभ्यश्च भवति । त्राध्वं नो देवाः । त्रैङ् (=पालने) धातुर्भ्वादौ पठ्यते ।

यङोऽचि च (२-४-७४)

यङः । अचि । च । यङोऽचि प्रत्यये परतो बहुलं लुग् भवति । लोलुवः, पोपुवः, सनीस्रंसः, दनीध्वंसः, । पुनः पुनः लुनाति-लोलूयते । 'लोलूय' इत्यादिभ्यो यङन्तेभ्यो धातुभ्यो 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' (३-१-१३४) इत्यच्, तस्मिन् परतोऽनेन यङ्लुकि 'अचिश्नुधातु०' (६-४-७७) इत्युवर्णान्तस्योवङादेशे सौ-लोलुवः, पोपुवः इति । 'नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसु०' (७-४-८४) इत्यचि परतः स्रंसु-ध्वंसु (=अवस्रंसने) धात्वोर्यङ्लुक्यभ्यासस्य नीगागमे-सनीस्रंसः, दनीध्वंस इति । अनचि खल्वपि-शाकुनिको लालपीति, दुन्दुभिर्वावदीति । लप् (=व्यक्तायां वाचि), वद (=व्यक्तायांवाचि) धातुभ्यां परस्य यङो लुकि, प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वात्, द्वित्वे, 'दीर्घोऽकितः' (७-४-८३) इत्यभ्यासस्य दीर्घे, लटि 'चर्करीतञ्च' इति सूत्रेणादादित्वे परस्मैपदे च तिपि शपि, शपो लुकि, 'यङो वा' (७-३-९४) इतीडागमे सिद्धं रूपद्वयम् ।

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२-४-७५) -७६

जुहोति आदिर्येषां ते जुहोत्यादयः, तेभ्यः (बहु०)। हु (=दानादनयो-

दाने च) इत्यादिभ्यो धातुभ्यः परस्य शपः श्लुर्भवति। जुहोति, बिभर्त्ति, नेनेक्ति। शपः श्लुभावे प्रत्ययादर्शनं धातुद्विर्वचनं च प्रयोजनम्। तत्र 'श्लौ' इति द्विर्वचनेऽभ्यासकार्ये 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः', (७-४-८४) इत्यंगस्य गुणे, 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' (७-४-७५) 'भृञामित्' (७-४-७६) इत्यभ्यासस्य यथायोगं गुणे, इत्वे, चुत्वे जश्त्वे च, सिद्धानि रूपाणि।

बहुलं छन्दसि (२-४-७६)

बहुलम्। छन्दसि। छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति। दाति प्रियाणि, धाति प्रियाणि। जुहोत्यादित्वात् प्राप्तः श्लुर्बहुलवचनान्न भवति। पूर्णां विवष्टि, जनिमा विवक्ति। वश् (=कान्तौ) धातोरा ङ्पूर्वकाद्वचेश्च आदादिकत्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलग्रहणात् तत्स्थाने श्लौ, द्विर्वचने, 'बहुलं छन्दसि' (७-४-७८) इत्यभ्यासस्येत्वे षत्वष्टुत्व-कुत्वेषु विवष्टि , आविवक्ति इति रूपे सिद्धे।

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु (२-४-७७) -७६,-७८

गातिश्च स्थाश्च घुश्च पाश्च भूश्च=गातिस्थाघुपाभुवः, तेभ्यः (इ० द्व०)। गातीति इणो लुङि गादेशस्य ग्रहणम्। तस्मात् स्थाधातोः, घुसंज्ञकेभ्यः, पा (=पाने भौवादिकः) धातोः, भूधातोश्च परस्य सिच्-प्रत्ययस्य लुग् भवति परस्मैपदेषु। अगात्, अस्थात्, अदात्, अधात्, अपात्, अभूत्।

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः (२-४-७८) -७९

घ्राश्च धेट् च शाश्च छाश्च साश्च घ्राधेट्शाच्छासं, तस्मात्, छान्दस अकारलोपः (स० द्व०)। घ्रा (=गन्धोपादाने) धेट् (=पाने) शो (=तनूकरणे) छो (=छेदने), षो (=अन्तकर्मणि) धातुभ्यः परस्य सिचो विभाषा लुग् भवति परस्मैपदेषु। घ्रा-अघ्रात्, अघ्रासीत्। धेट्-अधात्, अधासीत्।

शा-अशात्, अशासीत् । छा-अच्छात्, अच्छासीत् । सा-असात्, असासीत् । 'आदेच उपदेशेऽशिति' (६-१-४५) इत्येजन्तानामात्वम् । अलुक्पक्षे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (७-३-९६) इतीडागमः । 'यमरमनमातां सक् च' (७-२-७३) इति सगिटौ च । 'इट ईटि' (८-२-२८) इति सलोपः ।

तनादिभ्यस्तथासोः (२-४-७९)

तनादिभ्यः । तथासोः । तनादिर्येषां ते तनादयः, तेभ्यः (बहु०) । तश्च, थास्च, तथासौ, तयोः (इ० द्व०) । तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुग् भवति । अतत, अतथाः । अतनिष्ट, अतनिष्ठाः । असात, असाथाः । असनिष्ट, असनिष्ठाः । थासः साहचर्यात् 'त' इत्यात्मनेपदस्य प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणम् । अलुक्पक्षे इडागमे षत्वे, ष्टुत्वे च अतनिष्ट इत्यादि रूपं साधु ।

मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो लेः (२-४-८०) -८१

मन्त्रे । घस····जनिभ्यः । लेः । 'घसह्वर०' इत्यत्रेतरेतरद्वन्द्वसमासः । मन्त्रविषये घस-ह्वर-वृ-दह-आत्-वृज्-कृ-गमि-जनिभ्यः उत्तरस्य लेर्लुग भवति । 'लेः' इति च्लिप्रत्ययस्य ग्रहणम् । घस-अक्षन्नमीमदन्त पितरः[1] । अक्षन्निति व्युत्पादितं १-१-५८ सूत्रे । ह्वर-माह्वर्मित्रस्य त्वम् । ह्वृ (कौटिल्ये) धातोर्लुङि च्लौ सिपि लेर्लुकि,गुणे, माङ्योगादडागमनिषेधे 'हल्ङ्याप्०' (६-१-६८) इति सलोपे रेफस्य विसर्गः । णश-प्रणङ्मर्त्यस्य[2] । प्रपूर्वाद् णश (=अदर्शने)धातोर्लुङ्, तिप्, च्लेर्लुक्, तकारलोपः 'नशेर्वा' (८-२-६३) इति कुत्वम्, 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' (८-४-१४) इति णत्वं 'बहुलं छन्दस्यमाङ्-योगेऽपि (६-४-७५) इत्यडभावः । वृ-सुरुचोवेन आवः[3] । 'वृ' इति-वृङ् वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । लुङ् सिप्, गुणः, सिप्लोपः, 'छन्दस्यपि दृश्यते' (६-४-७३) इत्याडागमः । दह-मा न आधक्[4] । दह (=भस्मी-

---

१—ऋग्वेद १-८२-१ । २—ऋ० १-१८-३ । ३—यजु० १३।३ । ४—ऋ० ६।६१।१४ ।

करणे) इत्यस्माल्लुङ् तिप्, च्लेर्लुक्, हस्य घत्वं, भष्भावः, आडागमः,
संयोगान्तलोपः, चर्त्वं च। आत्-आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्[5]। प्रा
(=पूरणे) इत्यस्मात् लुङ्, सिप्, च्लेर्लुक्, सस्य विसर्गः। वृज्-मानो[6]
अस्मिन् महाधने परावर्क्। वृजी (=वर्जने) धातोस्तिप्, लघूपधगुणः
हल्ङ्यादिना तकारलोपः। कृ-अक्रन् कर्म कर्मकृतः[7]। डुकृञ् (करणे)
धातोः प्रथमपुरुषबहुवचने च्लेर्लुक्, झोऽन्तादेशः, यणादेशः, संयोगान्त-
लोपश्च। गमि-अग्मन्[8]। गम्लृ (गतौ) धातोर्झेः पूर्ववदन्तादेशादि
कार्यम्। जनि-अज्ञत वा अस्य दन्ताः[9]। 'आत्मनेपदेष्वनतः' (७-१-५)
इति झोऽदादेशः, उपधालोपश्च।

आमः (२-४-८१)

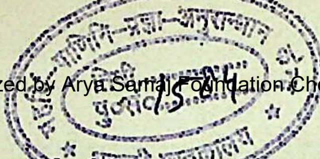
आमः परस्य लेर्लुग् भवति। सामर्थ्यादत्र 'लेः' इत्यनेन लिटो
ग्रहणम्, च्लेरुत्तरमाम्-प्रयोगाभावात्। ईहांचक्रे, ऊहांचक्रे, ईक्षांचक्रे।
लिटि परत एव 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' (३-१-३६) इत्याम्प्रत्यय
विधानात् लिटोऽनेन लुक्। प्रत्ययलक्षणेन 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' (३-१-
४०) इति कृञोऽनुप्रयोगः

अव्ययादाप्सुपः (२-४-८२)

-८४

अव्ययात्। आप्सुपः। आप् च सुप् च=आप्सुप्, तस्य (स०
द्व०)। अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग् भवति। आपः-तत्र शालायाम्।
तत्रयत्रशब्दौ तद्धितान्तौ 'सप्तम्यास्त्रल्' (५-३-१०) इति। तयोः'तद्धितश्चा-
सर्वविभक्तिः' (१-१-३८) इत्यव्ययसंज्ञा, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' (१-२-
४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञा च। प्रातिपदिकत्वात् स्त्रीलिंगे 'अजाद्यष्टाप्'
(४-१-४) इति टाप्प्राप्तः, 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' 'स्वौजसमौट्०' (४-१-
१२)इति चस्वादयः। उभयोरनेन लुक्। सुपः-कृत्वा, हृत्वा। क्त्वान्तस्य

५—ऋ० १।११५।१। ६—ऋ० ८।७५।१२। ७—यजु० ३।४७। ८ ऋ० १।१२१।७।
९—ऐ० ब्रा० ७।१४।१५।

'क्त्वातोसुन्कसुनः' (१-१-४०) इत्यव्ययसंज्ञा तस्यैरेव च 'कृत्तद्धित०' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां समागतस्य सुप्रत्ययस्यानेन लुक्।

नाऽव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः (२-४ ८३) -८४

न। अव्ययीभावात्। अतः। अम्। तु। अपञ्चम्याः। न पञ्चमी अपञ्चमी, तस्याः (न० त०)। अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग् भवति, अमादेशस्तु तस्य भवत्यपञ्चम्याः। उपकुम्भं तिष्ठति, उपकुम्भं पश्य। उपमणिकं तिष्ठति, उपमणिकं पश्य। उपकुम्भोपमणिकशब्दौ 'अव्ययं विभक्तिसमीप०' (२-१-६) इत्यनेनाव्ययीभावसमासौ। तत्राऽव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञायां सत्यां पूर्वयोगेन सुपो लुकि प्राप्तेऽमादेशार्थं वचनम्। 'अमि पूर्वः' (६-१-१०६) इति पूर्वरूपैकादेशः।

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् (२-४-८४)

तृतीयासप्तम्योः। बहुलम्। तृतीया च सप्तमी च=तृतीयासप्तम्यौ-तयोः (इ० द्व०)। तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्बहुलमम्भावो भवत्यव्ययीभावात्। उपकुम्भेन कृतम्, उपकुम्भं कृतम्। उपकुम्भे निधेहि, उपकुम्भं निधेहि। पूर्वेण नित्यमम्भावः प्राप्तः स एव बहुलत्वं प्राप्यते। अमभावपक्षे तृतीयाया इनादेशः।

लुटः प्रथमस्य डारौरसः (२-४-८५)

डाश्च रौश्च रश्च=डारौरसः (इ० द्व०)। 'अनद्यतने लुट्' (३-३-१५) इति धातोर्विधीयमानस्य लुट्प्रत्ययस्य परस्मैपदे आत्मनेपदे च प्रथमपुरुषे ये तिबाद्यादेशास्तेषां त्रयाणां त्रयाणां यथाक्रमं डारौरसआदेशा भवन्ति। परस्मैपदस्य-कर्त्ता, कर्त्तारौ, कर्त्तारः। आत्मनेपदस्य-अध्येता, अध्येतारौ, अध्येतारः। अनेकाल्त्वादिमे सर्वादेशाः। कृ+तास्+डा इत्यत्र 'टेः' (६-४-१४३) इत्यभस्यापि टेर्लोपः कृ+ तास् + रौः इत्यत्र

'रि च' (७-४-५१) इति सकारलोपः। आत्मनेपदे कृतेष्वादेशेषु टेरेत्वं न भवति ज्ञापकात्। 'थासः से' (३-४-८०) इति, सेवचनं ज्ञापकम्-ये तिङादेशास्तेषां टेरेत्वं न भवतीति।

इत्यल्मोड़ाजनपदान्तर्गतपीगोलीग्रामाऽभिजनेनोप्रेतीत्युपाह्वेन
श्रीमत्कृष्णानन्दतनुजनुषाश्रीमत् तुलसीगर्भजेन कौशल्य-
गोत्रोत्पन्नेन व्याकरणदर्शनाचार्योपाध्युपहितेनश्रीमज्ज
यदत्तशर्मणा विरचितायां लघुकाशिकानाम्न्यामष्टा-
ध्यायीवृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः।
समाप्तश्चायं द्वितीयोऽध्यायः।

इति प्रथमो भागः

महर्षि-पाणिनि-प्रज्ञा-अनुसंधान केन्द्र
तिथि
पु०सं०
भारती पुस्तकालय

